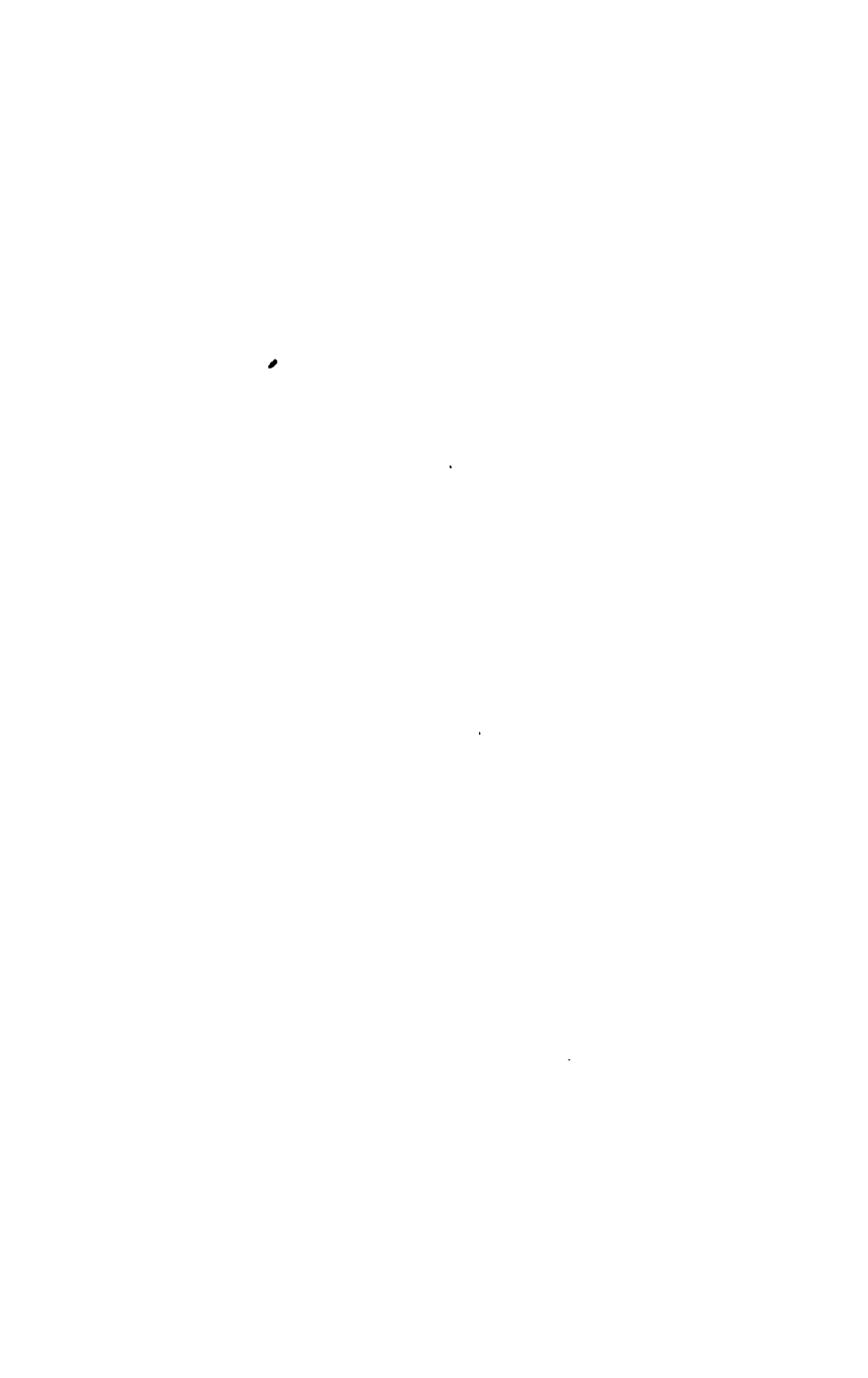

РОМАН ІВАНИЧУК

Жаринь

РОМАН ІВАНІЧУК

Жарінь

Роман

Ві

ВИДАВНИЦТВО „МОЛОДЬ“
Київ 1964

Читачеві уже відомі дві частини трилогії Р. Іваничука «Край битого шляху»: «На зламі ночі», в якій розповідається про боротьбу кращої частини західноукраїнської громадськості проти привиду фашизму, що свого часу проник в апарат польської буржуазної держави; «Імлистий ранок» — про незабутній вересень, що прогнав з галицької землі фашистську примару та про складний процес сприйняття радянського ладу галицьким селянином.

Проте вимріяна століттями воля була недовою. Немов сніг на голову, впало страшне слово: війна. Ішли роки нечуваного лихоліття, роки, які сконденсували в собі століття людських доль.

Люди пройшли крізь вогонь випробувань. Слабке пустилося блідим димком, нище виповзло потворним кретинням, міцне загартувалось і виходило з вогню в стократ сильнішим у своїй любові й ненависті.

Про долю ровесників автора, про їх шукання вірного шляху боротьби із злом, про ті круті дороги, що ними йшла в буремні роки галицька молодь до пізнання істини, розповідає заключна частина трилогії «Марінь».

Ілюстрації та оформлення
художника Г. Т. Гаркуші

*Се ж остатня війна, се до бою
Чоловіцтво зі звірством стає!*

І. Франко

ПЕРША ЧАСТИНА

I

Заколосився травень рум'яним світанком, напучнявілі жита несміливо вклонилися тугими вусиками до землі, струсив росяну пергу з м'якорунних вівсів перепелиний предзвін.

Ранок розглянувся по ланах, що попливли від тракту аж до зарінку над Прутом, придивився до узбіч за гостинцем, звелись здивовано бровами рожеві хмаринки на обрії: чому нема людей на полі, чому спить Дідицький виселок і

Загайпілля дримає за лісом, ніжитья у міцному світанковому сні?

Тільки пастушка вивела на росу коровину і сонно — бо ж спати хочеться, ще й як хочеться поспати на свіжих досвітках! — мугикала пісеньку про барвіночок у віночку, а люди ще не прокидалися, бо свято було вчора і нині — оте весняне пишне свято.

З гушавинного тунелю на встелену сивим димком леваду вийшли двоє і посміхнулися до сонця, ще продрягли від ранішньої прохолоди.

— То хіба вже вертайся, Василю, я до станції сама піду, — сказала дівчина і чорну косу перекинула на груди, а Василеві до безтями захотілося припасти й поцілувати ту пахучу косу-змію, ті тугі груди, що випиналися під блузочкою і, мабуть, також, як волосся, пахли миртою. Але дивився ранок, і сонце вже піднялося над вершечками тополь ген там за рікою — тож не можна було, та й дівчинка-пастушка перестала мугикати пісню, задивилася, заздрісна й замріяна.

— Бувай здорова, Вірочко...

Тремтіла над головами крислата осика, набухлі росинки зривалися з листків і падали разом з парубоцьким гарячим поглядом на волосся, обличчя, на стулені уста дівчини.

— Вірочко... — прошептав Василь, дивлячись у її великі зеленкуваті очі. — Я... Ми два роки майже отак здибаємося... і не знаю, забава це чи... бо вже нібито й не маленькі...

Дівчина боязко відвела очі, вона знала, що хоче сказати парубок. Та й люди вже подекують, мовляв, не став Іван Ковбанюків ученим, то хоч його брат Василь оженився на вчителевій дочці; мати допитливо поглядала на Віру й лукаво похитувала головою, а батько також іноді задумувався над тим, що не маленькі ж вони, не маленькі...

— Я полюбив тебе, Вірочко...

— Не треба, не можна цього казати! — скрикнула Віра. — Неправда це!

Та Василь не чув тепер уже нічого, рвучко обняв дівчину і шалено впився в її губи. Вона навіть не могла пручатися, лише хитала головою і ображено дивилася в його сп'янілі очі.

Протверезівши, Василь відпустив Віру, та вже не побачив її обличчя. Вона висмикнулась, як риба з рук незграб-

ного рибалки, і побігла до тракту, залишаючи на росяному мереживі дві темні доріжки.

— Віро! — зойкнув Василь їй навздогін, але дівчина не оглянулася. — Дурень, дурень!! — заскрипів зубами. — Куди ти прешся, мужицьке рило?.. Пані вона, вчительська дочка, свинопасе!

Вдарив кулаком по стовбуру осики, кулак здерев'янів, дерев'яніло серце. На землю посипалась роса, мов сльози.

З-поза високої зелені жита визирала пастушка, задрісна й замріяна. Коровина хапала на повну пащу жмуття соковитого хліба, але дівчина цього не бачила. Вона марила про перший поцілунок, ще не знаючи того, що не завжди він приносить щастя.

Паленіючи від ранкового протягу і Василевих обіймів, Віра вбігла у вузьке приміщення вокзалу. Поїзд уже чекав біля перону, незадоволено чмихав — сердився, що його зупинили в розгоні. Притьмом взяла в касі квиток і, не дивлячись на людей — адже білий день, всі знають, всі бачили! — вскочила в тамбур.

«Як він смів!» — Це було обурення і разом з тим якась потаємна втіха за свою зрілість. Та напливав до серця незрозумілий їй самій жаль... Так шкодують за келихом п'яного вина, коли від необачного руху воно марно розливається по білій скатертині.

Поїзд рівномірно стукотів на стиках рейок, заспокоював, і думки помандрували перехрестями згадок.

Чого марно?.. Чого марно?.. Тебе колись п'янило це вино... Ліщинові кущики на царинах з чорнобривими китицями горіхів і кронасті дуби з пузатенькими жолудями на гіллі... А за день-два — холодні гімназичні коридори. Ти хочеш припасти до скошених сторонок прив'ялої трави за польовою дорогою, скупатися в повітрі, настояному на духмяному чебреці, а потім помчати у лісову долину, де журкотить холодний струмок і гірко пахнуть вільхи... І враз — кидається вбік шкапина, віз, повний сіна, перехилився до берега, а розлючений красивий парубок замахнувся пужалном.

— Васильку...

— Вірко!

Дужими плечима підважив полудрабки, поставив воза на колеса, легко, наче ляльку, висадив тебе на сіно. Пам'ятаєш?

«...Чого марно?.. Чого марно?» — стукотіли колеса.

В гімназії навчальний рік так і не розпочався. Змінилась влада, змінювались люди. З Берези Каргузької повернувся Іван Ковбанюк. Колись на нього, зовсім юного хлопця, Віра задивилася вперше. А тепер він чужий. Насилу впізнала. Худий, рідковолосий, змучений. Червоний рубець повзе від коміра сорочки до підборіддя. Та це ще б і нічого. З його очей зникла та чудова наївність, сором'язливість. Зараз у них — слід нелегкого життя, важка серйозність. Віра знає — вони не матимуть про що розмовляти. І мимоволі бліде Іванове обличчя смаглявіє, рідке волосся темніє і кучерявиться, ось-ось він прискочить до неї і замахнеться пужалном... Ба ні...

— Підеш далі вчитися, Іване?

— В селі працюватиму.

— Начальником хочеш...

— Тобі важко мене зрозуміти.

— Певно, коли ти навіть братові грозив тюрмою за його зв'язки з «Просвітою».

— Не зовсім точно тобі Василь сказав. Людей слухай, а свій розум май.

Син Якубського утік до Німеччини. Іван з Андрієм Опришком розбирають солтисову стодолу і, казала Вірина мама: «Ці ще церкву підуть розвалювати».

— А ти знаєш, Віро, що твого дядька арештували?

— Знаю, Василю...

— Гляди, ще сама вивчишся на комуністку. Твій дядько також комуністом був і вченим...

...Губиться рівномірний стук коліс на залізничному мосту.

Наступне літо. Віра закінчила десятий клас, приїхала в село. Василь звозив з царини запашне сіно. Угорі — розп'яте гаряче небо, внизу — повені молоді отави, а поруч миртовий запах Віриних кіс.

— Ти питалася, як я живу? А так... Задніх не пасу і у вушко голки не лізу.

Ліниво ступала шакапа по трав'яній доріжці, щипала обвислими губами листя з крушинових кущів і форкала на комашню. І чомусь не співалася пісня, і сміх, як колись, не котився, мов пацьорки з розіраного намиста. Може тому, що Клим Запоточний гастролював зі своїм оркестром по сусідніх селах, а Якубського вивезли з села, Микола Пушкар зі страху записався до колгоспу, Іван надривається на будові читальні в Загайпіллі, а на ланах загуділа невидана дотепер залізна машина. Та що це кого

обходить? Кожен — як знає, а нам у вушко голки нема чого пертись.

Але чому не співається пісня і не котиться більше Вірин сміх кораями з розіраного разка?

— Кажуть, Василю, що на Івана Купала папороть цвіте...

— Фі-і! То дитячі байки.

— А в що ти віриш, Василю?

— Вір у себе та й у бога трошки, поговорюють старі люди.

— Страшно не мати навіть своєї казки, Василю...

«...Марно, марно, марно...» — стукотіли колеса на стиках.

Несподівано повернулася до села Оленка дякова, а з нею її брат Антін Кривда. Різні чутки ходили про Оленку. Спершу казали, що втопилася з сорому, бо Семен Юзюк чомусь її покинув після церковних заповідей і почав жити на віру з Ганкою Сторожучкою. Потім від дяка Пантели дізналися про зовсім інше. Хай ніхто там не придумує дурниць, Оленка брата у Львові має — такого, що книжки розумні пише, і тесть у нього не хто-небудь, а сам професор. Вірили й не вірили. Та ось вони прийшли. Але Оленка з дитиною! Чие?

Якраз тоді при літній неділі п'єсу ставили в Гаврилишиній stodolі. Люди потім кілька днів про це лише й розмовляли — диво-дивенне! В Оленки дитина на руках, а Семен ту дитину вхопив та й таки при людях: «Мое, мое!» А Кривда під час антракту про себе розповідав: три роки за Польщі жив у Хімчині, до Загайпілля приходив, але ніхто, крім Опришка, про це не знав.

Віра сиділа поруч з Василем. Як тільки вийшов Кривда на сцену, Василь зблід, прошептав:

— Я його знаю!

Де він познайомився з Оленчиним братом, Віра тоді так і не довідалася. Василя покликав до себе Іван.

У понеділок надвечір вона сама прийшла до Ковбанюкового обійстя. Василь порався у дворі біля воза — кивнула йому пальцем з-поза тину. Порозглядався, чи не бачить батько — бо ж будній день, робота! — і, витерши зашмаровані долоні об штани, вислизнув за ворота. Віра пішла попереду вниз до потоку. За яблунами — їх тут уже не міг побачити старий Ковбанюк — Василь зупинився і сказав, зам'явшись:

— Ти побудь трохи сама, поспацеруй, а я... лиш воза складу. Тато знов будуть гримати на всіх. І так мені вже

попало за те, що ходив з Опришком злагодю могоричити.

— А ти поцілуй тата в руку і скажи, що надалі будеш чемний і слухняний, — фиркнула Віра. — Завжди: «Тато казали, тато сварились...» Я, дівчина, і то...

Василь почервонів і мовчки пішов услід за Вірою. Над потоком порівнявся з нею і почав повагом:

— З самим Кривдою мав балачку вчора...

— А ти чому мене залишив тоді саму ввечері?

Василь винувато глянув на дівчину.

— Я зовсім не хотів з ними йти... Але Кривда — та й пам'ять у нього, дай боже — подає мені руку й посміхається: «Попався, пташку? Іди, йди тепер з нами, примирю тебе з Опришком і братом». І ми всі пішли до Пантели. Празник справляв старий з утіхи. Діти, каже, повернулися.

— А коли ж ти познайомився з Кривдою? І чому «попався, пташку»?

Василь збентежився.

— Та це... багато говорити, а мало слухати. Ще з Хімчина знаю його... Був один раз, за Польщі, такий трафунок... Я тоді проти комуністів з дурної голови... Ну, а Кривда керував ними. То ми й здибалися якось там...

— Ого! — Віра звела дугасті брови і чи то здивовано, чи то скептично зміряла поглядом зніяковілого Василя. — Ти, як бачу, не таке-то вже й теля сумирне. Недарма Опришко тебе за чуба брав, а Іван не боронив. Ну, ну?

— Та це дурниці, то вже минуло. Опришко, правда, ще й тепер вовком на мене, а Іван — той тягне на свій бік. «Кинь оте борсуче життя, — це він так про мене і про тата, — і в комсомол запишися». Але я не з тих загонистих, що пхають голову під евангеліє... Нині час на часі не стоїть. Та й що з того комсомолу? Хліба він мені не дасть.

Вірі вдарило гарячку в обличчя. Борсуче життя... А хіба тільки Василеве життя борсуче? Йй також пропонували вступити до комсомолу. Спекалася: «В бога вірю». Неправда. Вона ні в що не вірить. Адже до церкви давно не ходить. Не тягне. А до кого? До товаришів також ні Відбилася від них чомусь. Навіть на випускний вечір не прийшла. Чужа всюди.

— То ще б з тим комсомолом... подивився, — міркував уголос Василь. — Але треба, щоб одні українці туди вписувалися. Коли питаю — ні, кожний може записатися: поляк, німець, навіть єврей. А я з Менделевим Іциком разом до кучки не ходив, то й до одної партії не піду.

— А Іван ходив? А Кривда? — враз спалахнула Віра, чомусь розсерджена і на Василя, й на себе.

Василь здивовано відкопив губу. Що це вона раптом почала за ними обставати?

— То інша справа, — відповів. — Вони давно вже по-комунилися.

— Але ж люди порядні, чесні.

— А я щось кажу? — пирснув Василь. — Вони своє знають, а ми своє. Ти також не кричиш на мітингах «Хай живе!» мов навіжена. Твій тато трохи, але він... мусить.

Віра дивилася під ноги, задумана.

— Тата ніхто не силує. А про комсомол я трохи знаю з школи. Нічого поганого в ньому не бачила. Концерти організовували, вечори цікаві. Деякі, правда, надто любили виголошувати промови. Отак, наче віршик напам'ять. Може, тому я... — говорила Віра, ніби виправдувалася. — Але ти розкажи докладніше про Кривду. Я ж чула тільки п'яте через десяте.

Василь скупо розповів, що сам знав. Якби не Іван, то Оленка й донині не зустрілася б з своїм братом. Іван сидів у Березі з одним львівським. Дивне таке прізвище в нього — Сарабай. Він же й розповідав Іванові багато про Антона та про Оленку. Знав їх.

— Але то цікава була придабашка! — пожвавився Василь. — Від Івана чув. Кривда й Сарабай ще до арешту належали до одної організації у Львові. Великими друзями були. Але дружба — то одна справа, а любов — інше. Сарабай страшенно закохався в Антонову наречену, Юлю. Тепер вона за Кривдою, поженилися, значить. То як Юлю посадили в тюрму, ніхто не смів піти її провідати, навіть Антін, бо такий наказ був: щоб самому не потрапити за ґрати. А Сарабай, видно, найдужче любив її. Все підбурював своїх, намовляв, щоб влаштувати Юлі втечу, а коли ніхто не погодився, він сам пішов, назвав себе інакше...

— Пішов у тюрму? — дивувалась і захоплювалася Віра. — І що?

— Поліцаї сказали йому почекати, а тим часом самі переглянули фотографії та й ланцюжки на руки і — в Березу Каргузьку. Бо давно за ним шукали.

— І він так і не побачив її? — тихо скрикнула Віра, забула про Василя і про Кривду, а в уяві малювався сміливий юнак, який нічого не боїться, коли кохає. — Юля знала, що він приходив? — спитала перегодом.

— Потім дізналася.

— І вийшла заміж за Кривду?

— Я ж уже казав...

— Недобра вона... Я...

Віра замовкла, потайки глянула на мідянисте обличчя парубка і зупинилася. Василь знітився від її настороженого погляду.

— А ти, Василю... Якби так дуже-дуже кохав... Зробив би так?

Він знизав плечима, ніби почув таке, на що й відповідати не варто.

— Смішна. То де ж таке можна робити? Думати треба. Здорову голову під евангеліє... Він же знав, що може попасти й загинути і не побачити її більше ніколи.

— А все-таки пішов...— мрійно прошептала Віра і в той вечір більше не сказала про це ні слова.

Біля Пушкаревого перелазу зупинились. Віра мовчки колупала пальцем зів'ялу кору на буковому воринні.

— Ти наче загнувалася чогось... — Василь узяв її за плечі, притягнув до себе.

— Ні, я думаю, як тобі виправдатись перед батьком. Адже стільки часу змарнував. Скажи, що ходив шукати граба на нову розвору. І завжди, що б не робив, подумай, чи будеш мати з того хліб. Навіть коли йдеш до дівчини. Бо нащо даром пхати голову під евангеліє?

Віра звільнилася від його рук, перестрибнула перелаз і сховалася за високостеблою кукурудзою на Пушкаревому городі.

Відтоді вона уникала зустрічі з Василем. А він не давав їй проходу і все допитувався, чому так перемінилась, за що загнувалася.

Не здогадувався, напевно, й тепер, що якби не та розмова, то, може б, Віра не втікала нині від його обіймів росяним лугом на тракт.

Не стало дружби з Василем, а може й не було її; прийшла до Віри в гості прикра самотність. З шкільними товаришами розминулася, не мала тепер навіть знайомих. Не знайшла ще друзів і в університеті. Може, тому все частіше згадувала того закоханого сміливця, мріяла зустріти його. Ці марення були такі наївні й нерозумні, як віра в сни або ворожіння на ромашках; знала, що її мрії нездійсненні, як дитяче бажання стати незримим. Але позбутися їх уже не могла. І не хотіла.

Снувалися вони й тепер срібно-білими нитками за вік-

ном поїзда на приколійних насипах, ткалися з ромашок у весільний рантух.

— Добрий день, паннунцю! — хтось привітався з проходу.

Віра повернула од вікна голову. Кульгавий Клим Запоточний заглядав у купе, кланявся і тер долонею потилицю.

— Я вже зумисне стою тут небезмай десять хвилин і собі міркую, над чим то наша Вірочка так задумалася, що ніц-нічого не бачить. А Пушкар як залізав на горішню полицку, то-м гадав, що на голову тобі наступить, і ти не чула. Послухай, як хропе. Відколи став колгоспником, спить, мов ховрах, і ні хвилини не дарує. Надолужує ті ночі, коли багатство не давало спати.

Віра запросила Кліма сісти.

— Я б сів, небого, але розмовляти сидячи не вмю, а мовчати також не годен, бо тоді слина в роті кисне... Гм... А ти маєш над чим думати. Ніверситети! Чув-ем... Дуже високо вчишся. Але, як то кажуть, наука не йде в ліс. По собі знаю, в лікнеп ходив. Ади, закінчиш школу та й зможеш ким хочеш стати: професоркою чи хоч би начальником у нашому клубі, бо нема розумного; що я там годен зробити? Або, лиш не спротився на мене, до трактора можеш піти навіть. Що гадаєш? Я дивився на ту машину — великої науки до неї треба! Той чоловік, який на ній сидить, завжди хвалиться, що він тракторист першої кляси. А одного разу як задиркало, то він — перша кляса — півдня під трактором горілиць лежав. То варівка робота, не гадай собі. Я сам, казати, не дурний, бо, як-не-як, у твого тата добре підучився, але ніц-нічого не міг зрозуміти коло тих коліщат та всілякої машинерії.

Віра посміхнулася, і це додало Климові охоти до балачки.

— Я, ади, їду собі при державному святі до Коломиї. На людей хочу подивитися, послухати... Скільки того розуму ходить по людях, якби так з кожного та собі по капінці! Багато є різних міст на світі, а ти, Климе, знаєш тільки Дідицьке та й раз на тиждень у загайпільському клубі граєш зі своєю оркестрою... Правда, читальня у нас на міську моду. Що, ні? Най здоров буде Якубський і не закоцябне там, у Сибіру, — до-оброї черепиці наставив для громади. І читальню маємо з його ласки, і поле повернулося до хлопів. Тож колгосп є... ну... і з колгоспу трішки...

Клим ніяково почухав потилицю і замовк. Всі ж бо

знали, що малі були заробітки в колгоспників за перший рік спільної праці. І врожай поганенький, і обробити всього не могли як слід — людей мало.

— То правда, минулої осені туго зароблялося,— почав уже іншим тоном Клима.— Я сам приніс додому якраз стільки, що на Новий рік засівати сусідів... Але в цьому році, як видно, більше збіжжя вродить. І машини прислали. Мені, сказати правду, багато не треба. Аби лиш Явдосі пельку заткнути, бо щодня їсть мене — намовляє, щоб одноосібником знову ставав...

На горішній полиці засовався Микола Пушкар. Він справді задрімав, та сон пропав, як тільки Запоточний почав теревенити в купе. Підвівся, звисив ноги з полочки.

— А-а, ви вже встали, куме? То злізайте, лиш дивіться, аби-сте мені на язик не наступили... Кажете, Миколо, молотарку їдете торгувати? Опришко послав? От басурмен! Сам собі святкує, а людей мучить,— кидає Клима гачок, він не пропустить нагоди, щоб не вщипнути Пушкаря.

— Не торгувати, а документ везу в той емтеес. Наглив Опришко. Знайди, каже, директора дома, бо час летить, жито колоситься, а договору на молотарку ще не склали.

— Треба, треба.— Худе, глинуватого кольору Климова обличчя стає серйозним.— Все в господарці потрібне. Навіть якби щось змінилося, молотарка, гадаю, не зашкодить.

Одутлі щоки Пушкаря налилися злою червінню.

— Ти не пробуй в кума розуму, Климе,— протягнув,— бо я ще можу показати тобі дорогу до Панькової мами, знаєш?

— Йой куме, та чого ви сваритесь? Я, бігме, з доброго серця. Та й Коломия, от лиш не видно. Буду вам за компанію. Допоможу знайти того директора, бо відколю я, рахувати, вченим став, геть усюди добре орієнтуюся.

Пушкар сплюнув і чмихаючи викотився з купе. Клима підморгнув до Віри і пошкунтильгав за ним.

Віра залишилася в купе одна, і воно здалось тепер їй порожнім світом, в якому довелося жити чомусь самій.

...Колись, ще в третьому класі, завинила перед подругами, з нею кілька днів не розмовляли. Як вона тоді себе ненавиділа! А тепер хіба не те саме? Чужою стала між своїми таки людьми. Тут були вони, розмовляли, але Віра наче не розуміє рідної мови. А може й справді не розуміє?.. Життя стало іншим, інший спосіб думання, то й мова,

мабуть, не така... Окремо живе від світу. Як це так сталося? Не тішить її Климова радість, не журить його біль. Однаково байдужі для неї Пушкар, Іван, Опришко. Чужий і незрозумілий Василів егоїзм. Чому це вона опинилась посередині половоді ріки і не знає, до якого берега причалити? Байдужа до всього... Так не можна жити.

...Якось зовсім недавно зайшла без квитка в театр з позиченою контрамаркою. Глядачі сиділи захоплені грою акторів, вони любили й ненавиділи, плакали й сміялися... А Віра пересідала з місця на місце, боячись, що її зженуть. І врешті пішла геть з театру, принижена й засоромлена.

Хто позичив їй контрамарку? Як це трапилося, що в неї немає повноцінного квитка в життя?

Яке вона мала право мислити дотепер чужими думками, чому не заглянула сама, що в світі робиться?

У вушко голки не преться... Боже, а він ішов у тюрму!

II

Молодий славіст Антін Кривда захищав дисертацію. Сьогодні він віддавав на суд вченим свою багаторічну працю про полабських слов'ян. Це був не зовсім звичайний захист. Кожний з присутніх у дзеркальному залі знав історію написання книги «Від Вісли до Одера», можливо й читав той її варіант, в якому вона побачила світ кілька років тому в Політичному видавництві України. Напевно, студенти — вони зараз стоять у кінці залу, бо місця мало, — колись передавали цю книгу з рук у руки, наражаючись на арешт або на виключення з університету.

Сьогоднішній захист мав трохи парадний вигляд, тому багато хто дивувався: чому Бендас призначений першим офіційним опонентом? Кривді опонує Бендас! Той самий, кого колись витроюдили з Кракова польські студенти за штрейкбрехерство, «вчений тхір», в якого кидали тухлими яйцями, коли він посів кафедру славістики у Львівському університеті після професора Мохнацького; той, хто недавно лицемірно кається при людях: «Я ніколи не був антикомуністом, а Мохнацького ненавидів за те, що він поляк. Визнаю і засуджую свою національну обмеженість, шановні товариші».

Обурювалися найбільше студенти — гнати б його зовсім з університету! — хоч знали: Бендас єдиний, крім професора Мохнацького, знавець предмета у Львові.

Кривда зачитує автореферат дисертації. Мохнацький не зводить з нього погляду, наче вперше бачить. Юля сидить далеко, на самому краю довгого столу. Їй видно профіль батька, вона помічає на його обличчі неспокій, тому хвилюється ще більше. Але Мохнацький зараз не думає ні про зміст дисертації, ні про те, як закінчиться захист. Йому просто дивно. Таке почуття іноді буває в матері, яка дивиться, милується і сама не вірить, що оте усміхнене, найкраще у світі дитинча — її кровинка.

Антось... Хіба так давно він уперше прийшов до професора з своїми сілезькими матеріалами і боязко прохав допомогти написати антифашистський трактат? А потім... Усе зрушилося з своїх застояних місць, закрутилося в хаосному смерчі, і люди на якийсь час перестали бачити один одного. Непоказний сухорлявий хлопчина привів за собою бурю.

Та промайнули бурхливі роки. І ось за кафедрою перед вченою радою виступає він, Антось... Такий самий художок і неспокійний, тільки волосся щодень білішає і глибокі очі помітно наливаються розумною зрілістю, як пшеничний колосок тужавим зерном у липневу спеку.

Дрібка заздрості промайнула тугою на старечому обличчі професора, наче згадка про свою власну молодість.

— Ви візьмете слово, колего? — нахилиється до Мохнацького доцент Каменкович, другий офіційний опонент.

— Ні, — машинально відповідає Мохнацький і вертається думками до сьогоdnішнього дня.

Навпроти і поруч сидять члени вченої ради. Хто з зацікавленням, хто з притаманним науковцям скепсисом слухають виступ дисертанта. Бендас гладить долонею обвисле синювате підборіддя. Він явно задоволений, що його затвердили опонентом, це ж негласна реабілітація, будь-що-будь. Уважно прислухається, похитує головою. Мохнацькому цікаво, що скаже цей старий хитрий угодовець.

Поруч з Бендасом сидить дама з рудим волоссям — германістка. Її повинно б цікавити питання германізації полабських слов'ян, проте вона нудиться: підперла рукою голову й ліниво постукує пальцями по зеленій оксамитовій скатерці.

Є й нові люди. Цей молодий доцент, Карпов, здається, приїхав на захист з Києва. Вчений секретар доцент Кучеренко перевівся до Львова з Харківського університету. І ще один, і другий — зовсім незнайомі.

І студенти. Їхніх прізвищ професор не пам'ятає. Знає

лише: завтра вони навперобій розповідатимуть у своїх аудиторіях про сьогоднішній захист, згадуватимуть цікаве, майже фантастичне про Антона, Юлю, про нього, Мохнацького, переказуватимуть почуте з інших уст, перебільшуватимуть.

У коридорі біля трохи відхилених дверей дзеркального залу зупинилася студентка. Вона крадькома заглянула в щілину і враз прикипіла до дверей.

— Можна й зайти, дівчино,— почувся позаду голос, від якого вона стрепенулася. Світло-зелені очі від зняковиння зайшли слізьми — її ж спіймали на підгляданні! Дівчина метнулася вбік, щоб виминути високого чорнявого хлопця і втекти, та він узяв її за руку й мовив поблажливо:

— Я також запізнився, зайдемо разом. Адже, напевно, вас цікавить захист, якщо прийшли.

— Ні... Власне, так... — Дівчина нервово смикала довгу чорну косу і чомусь поправляла на грудях білу блузочку. — Але я не знала, що тут захист. Тільки заглянула, коли дивлюсь...

— Сам Кривда за кафедрою!

— Так! Сам Кривда, розумієте? Ви, можливо, теж знаєте його, але ж він наш, із Загайпілья! Та що це я, ви й не чули ніколи про якесь там Загайпілья...

— А якщо чув? — Хлопець усміхнувся і провів дівчину у вестибюль. — Заважаємо... Ну, кого вам назвати із загайпільських?

— Та що ви...

— Кривда — раз, — він загнув мізинець. — Іван Ковбанюк — два, вчитель Шинкарук — три, його дочка, забув ім'я, — чотири...

— Так це ж я — його дочка!.. — Віра дивилася великими очима на незнайомого, приклала долоню до щоки, наче про щось здогадалася.

Хлопець обвів здивованим поглядом дівчину, мовляв, ось яка ти! Запитав:

— Ви в університеті вчитесь?

— Так, на історичному.

— А я з філологічного. Сарабай Мирон...

Віра опустила руки, ступила крок назад і заперечливо похитала головою. Кучерявий, високий, продовгувате, монгольського типу вилицювате обличчя, примружені карі очі. Таким його уявляла собі в дівочих мареннях? Та ні! Той був якимсь неземним, тільки бажанням, а це звичайний

тонак з приємним простим обличчям. Якусь мить дивилася на нього, немов намагалась пригадати, де бачила його... Хотіла щось сказати, та хвилиний спогад ніжно захлюпнув її пам'ять рожевою хвилею. Не відводила од Мирона очей і помічала, як зливаються риси обличчя цієї незнайомої людини з її вірою у велике кохання — так ескіз оживає, коли на нього лягають фарби багатством розмаїтих тонів.

...Поверталася тоді зі Львова — склала екзамени в університет. З Фальби йшла пішки навправець через ліс, минаючи багатолюдний тракт. Хотіла побути сама з собою, щоб ні з ким не ділити своєї молоді радості, лише з квітами, деревами і гарячим літнім небом, що повисло над лісом.

«Я вже доросла! Дивіться, левади й квіти, як святкую своє повноліття! Мені нічого не жаль, вам я роздаю всю сьогоднішню радість, беріть!»

І сіяла свою втіху по левадах, а вони ще дужче наливалися зеленим соком; розкидала її на квіти, і вони пахли в сто крат духмяніше. А коли роздала все своє багатство і воно всякло у м'яку зелень, заголубило плесами дикого цикорію, виструнчилось червоними стіжками іван-чаю на зрубках, тоді відчула самотність. Їй забажалося когось зустріти і показати рукою на своє добро:

— Дивись, я була багата, та розсіяла своє щастя квітами по полю і позбирати сама тепер не можу. Бачиш моє зажурене обличчя? Бачиш, у мене на очах сльози... Забери собі все, а мені тільки одну квітку з твоїх рук і поцілунок з уст. Я така нещаслива! Квіти цілуються з метеликами, береза з вітром, трави з сонцем, а мене ще ніхто не цілував ніколи. І не знаю, чи це радісно, чи боляче, запашний той поцілунок, мов нектар медунки, чи терпкий, як стеблина гірчаку, а може, зрадливий, як оті солодкі та отруйні ягідки вовчого лика?

Але не було нікого, хто розгадав би цю загадку, хто зумів би спіймати те невловиме марево щастя, що цвіло і тремтіло всюди — на землі і в серці — жагучим бажанням.

В солодкій тузі Віра лягла на траву, дивилася в небо і вірила: це буде! Воно прийде. Та не Іван — цупкий і сухуватий, як гілка свиду, і не Василь — той житній колосок у росі, що ховається за своєю межею, а сміливий життєлюб, який від безтямного кохання може йти на жертву, візьме її за руку і поведе в життя.

«А коли зустріну тебе, всі мої квіти твоїми стануть. Ти візьмеш разом з ними й мене, бо я найкраща серед квітів. І забудеш тоді всіх, хто завдавав тобі болю, бо я приноситиму лише радість. Прийди, чуєш?»

Тільки ясно і добродушно усміхалося небо над дівочими мріями...

За одну мить згадала все це Віра. «Він чи не він?» — запитувала себе, не відриваючи погляду від Миронових очей. «Він, він, він! — радісно билосся серце. — Я впізнаю його, це він!»

А Мирон стояв і милувався, як погарнішала враз ця незнайома дівчина.

— Мені не віриться, — прошепотіла вона. — Я так багато про вас чула...

— І я про вас чув, від Ковбанюка... А ви, мабуть, щось згадали?

— Згадала... Скажіть, це правда, — Василь, Іванів брат, мені розповідав, — що ви в тюрму пішли до Юлі, до дівчини своєї... Пішли тоді, коли всі друзі боялися іти... І вас спіймали...

— Не треба про це, Віро...

Вона схаменулася.

— Я ж затримала вас!

Гострий носик похнюпився, світло-зелені очі потемніли, мов отава на дощі, вона сказала сумно:

— До побачення...

Але Мирон не відповів. Йому жаль було розставатися з дівчиною.

— Ходімо разом на захист. Там буде й вам цікаво.

І він пропустив Віру поперед себе в зал.

Виступав професор Бендас. У залі пінився незадоволений шумок, вчений секретар стукав олівцем об графин. Сарабай насторожив слух, щоб не пропустити ні одного слова опонента. Але те, що почув, перевершило всі його побоювання.

«Не може бути... Ні, не може бути!» — Мирон не вірив своїм вухам.

Бендас на мить замовк, витер хустиною пеліканове підборіддя і перейшов до висновків.

— Отже, вельмишановна вчена радо і всі присутні. Я не роблю, так би мовити, якихось негативних консеквенцій. І не можна цього робити. Праця Кривди уже давно сказала сама про себе. Але хочу зазначити, що її політичне звучання було на часі до того, як наша героїчна Червона

Армія раз назавжди визволила землі багатостраждальної Галичини.

— Що це він? — прошепотіла Віра.

— Ну й фарисей! — упівголоса обурився Сарабай.

Студенти переглянулись і ще дужче загомоніли. Бендас підвищив тон.

— Зараз ця актуальність відпадає, її нема. Наукове обґрунтування топонімічних назв в околицях Берліна може послужити міцним аргументом у полеміці, так! Місто, село, річка мали первісно слав'янські назви, а потім їх скалькували німці. Аборигенами басейну між Віслою і Одером були слов'яни. Ну і що? Адже ми маємо справу не з полемічною брошурою, а з працею, яка претендує на науковість. Підкреслюю: на-у-ко-вість! Чи може питання германізації кашубів, лужичан, сілезьких поляків, цих незначних діалектних груп, стати темою дисертації? Відповідаю: ні. Я нікому не нав'язую своєї думки, а тому дозвольте розвинути її до кінця. Признаюсь, мені не віриться, що в часи множення партій книжка «Від Вісли до Одера» могла відігравати хоч би сяку-таку політичну роль. І Траутман у Празі — я дуже поважаю цього сміливого німецького славіста, — і вельмишановний дисертант у Львові роблять, на мою думку, бурю в склянці води. Ні кашуби, ні лужичани не мають аж такої питомої ваги в слов'янстві, щоб піднімати їх сьогодні на щит, тим паче в той час, коли між Німеччиною і Радянським Союзом укладений договір про ненапад.

Бендас енергійним жестом зняв окуляри і вийшов з-за кафедри.

Сарабай зціпив зуби. Він зустрівся з спокійним Антоновим поглядом, глянув на професора, який нервово м'яв сиву борідку, помітив Юлю, що сиділа зовсім близько від нього і долонями стискала скроні.

Кривда вийшов за кафедру. Впритул глянув на опонента. Ніщо не зрадило його внутрішнього обурення, хіба тільки неслухняне волосся ще більш нагороїжилось. Однак тон відповіді опонентові ніяк не вкладався в загальноприйнятій на захисті шаблон. Члени ради підвели голови, пропала сонливість у руді дами: панове, адже на вчених засіданнях так не розмовляють!

— Бурю в склянці води, шановний опоненте, робили політики в кав'ярнях «Нафтула» і «Жорж». Ми сіяли бурю на землі. Я міг би захищатися, але ви поставили під сумнів не тільки наукову вартість моєї праці, а й правиль-

ність ідейно-політичного підходу до теми. Я змушений чекати на виступи інших товаришів.

Бендас різко повернувся до вченого секретаря, але той попередив його репліку:

— На цей раз ми можемо дещо відхилитися від установлених правил захисту, професоре.

Старенький Каменкович, видно було, розгубився. Замість полемізувати з Бендасом, він щось швидко й невиразно читав, не відриваючись од тексту.

Зовсім несподівано для всіх нависла загроза провалу захисту.

Віра ніколи не була на подібних наукових церемоніях, їй важко було зорієнтуватися, що робиться і до чого може дійти, але зрозуміла, що Кривді чиниться несправедливість.

Вона не знала, хто має право виступати на захисті, але Мирон, той Мирон, що міг іти в тюрму, хіба побоїться тут сказати слово? А може, він не хоче?..

І, боячись уже не стільки за дисертанта, скільки за те, щоб не розчаруватись у своїй мрії, вона взяла Мирона під руку і, ставши навшпиньки, сказала майже вголос:

— Вступіться за Кривду... Забудьте тепер про все...

Сарабай зчудовано глипнув на Віру. Що це вона? А-а...

Він приклав до губів палець і докірливо похитав головою.

— Про це більше ні слова. Домовились? А за Антона конче вступлюся. У нас із цим вченим щуром ще старі порухунки.

Він попросив слова.

— Мені, студентові, важко сперечатися з таким ерудитом, як професор Бендас, щодо наукової вартості дисертації Кривди. Але я довіряю професорові Мохнацькому, який завжди був високої думки про цю роботу. Ще тоді, коли дехто вважав, що він неспроможний викладати в університеті, і кафедру славістики віддали сьогднішньому опонентові...

— Я апелюю до вченого секретаря, — крутнувся Бендас у кріслі. Обвисле підборіддя посиніло, і довгий ніс зарухався, як п'явка. — Чи може на засіданнях вченої ради виступати студент, тим більше, коли він висловлюється не вельми тактовно?

Кучеренко хитнув головою, спокійно мовивши:

— Може, професоре. Це студент, який закінчує другий вуз.

Бендас збентежено розглянувся.

— Другий вуз? Який другий вуз? — прогугнявив.

— А Березу Картузьку, Березу! — прохрипів старенький Каменкович, перехилиючись через стіл. Він тепер не міг собі простити свого беззубого виступу.

— Я не виступав би, професоре, — вів далі Сарабай, — коли б ви не зачепили політичних питань. Дуже цікаво, що буквально за якихось там півтора року при Радянській владі може так кардинально змінитися світогляд у людини. Гадаю, Кривда без вагань відмовився б від наукового звання, якби побачив, що його праця порушить мир на планеті. Але мені здається, що вона руйнує ваш спокій, професоре. До речі, я згадав з вашої милості: ще в 1936 році у статті «Сорочка ближча, ніж кожух» ви, так як і сьогодні, радили Кривді не зачіпати кашубів і лужичан, щоб, не дай боже, не порушили миру між Німеччиною і Польщею. Ваше миролюбство може викликати тільки подив. Адже вам просто не подобається антифашистське звучання праці Кривди, або, в кращому випадку, не надаєте значення ідеологічній боротьбі з фашизмом. А він ще не знятий з порядку денного, вельмишановний опоненте!

Студенти заплескали, схвальний гул пішов по залу.

Мирон з рум'янцем на обличчі — від хвилювання палахкотіли очі — повернувся на своє місце. Віра схопила його за обидві руки, потермосила, захоплена.

— Ну, як ви сильно! Ой, які ж ви, ну...

Шум у залі не вгавав, вчений секретар закликав до тиші. Бендас сидів розгублений, зляканий. Він так старанно продумав усе — і ось як повернулося... Проклятий Сарабай, прокляті Кривда і Мохнацький! «Про яничарів дисертація» — Бендас не міг забути цих слів Мохнацького, цього натяку на Бендасове германофільство. Хотів помститися і заодно завоювати ще й дрібку довіря у влади своєю демагогією... Зал гуде. Ще не свищуть? Ще не кидають тухлими яйцями у спину? Ах, тепер це заборонено, слава богу... Але ж треба якийсь виходити із становища. Він підняв руки, як священник у райських вратах, і заволав, благаяючи запобігливим поглядом підтримки:

— Шановне товариство, що це за обурення? Я ж не нав'язую нікому своїх думок. Тут цілий колегіум, голів

багато... Я й з̄араз залишаю слово за собою, але ж воно не вирішує долі дисертації.

— Опонент у великій мірі вирішує долю дисертації, — почувлася голосна репліка.

За столом стояв професор Мохнацький, біла борідка тремтіла, він нервово поправляв окуляри й відсував крісло.

— Але не ви... не ви! — додав, гидливо відкопиривши спідню губу. — Пробачте, панове... товариші. Я буду говорити. Не про політику, про науковість дисертації хочу сказати кілька слів.

Хтось полегшено зітхнув, у вченого секретаря прояснів зосереджений погляд.

Зачитали протокол вченої ради. Голосів «проти» не було. Церемонія захисту закінчилась.

«Зараз ми розстанемося з Мироном, — подумала Віра і злякалася цієї думки. — Розійдемося, і я ніколи більше його не побачу. Навіщо ж тоді починався цей незвичайний день? Щоб відійти в небуття і залишити після себе справжню тугу, гіркоту й біль?»

«Біль і тугу залишає незакінчена пісня, а ти почула лише один її акорд».

«Але який акорд! Він викликав цілу зливу незнаних досі звуків, і вони повисли довкола — німі... А треба почути, як еднаються ці звуки в одну симфонію, в одну мелодію, а тоді збагнути зміст її і сказати: «Це моя пісня. Це чужа пісня».

Хто пояснить її сьогоднішню музику, крім Мирона?

Віра не відступала й на крок від Сарабая. Вона тепер була подібна до малої селючки, яка вперше опинилася у великому місті, де багато народу і перехресть. Міцно тримається за руку батька, щоб не заблудитися і не блукати потім...

Навколо неї — люди, до яких, здавалося колись, не можна близько й підійти. Люди з вченого світу! Вона вперше зустрічається з ними не в аудиторії, не за екзаменаційним столиком, уперше чує їхні розмови, суперечки, а не лекції. Вірі хочеться приглянутися до них ближче, пізнати їхній світ. Коли ж вони чужі, поглядають на неї, наче запитують: «Ти чого тут крутишся, дівчинко?» Один Мирон... Але він також забув, що Віра тримає його під руку, Мирон зовсім не звертає на неї уваги, шукає когось очима.

«Боже, що робити?»

— Нарешті прийшла черга й до мене, — почула Віра Сарабаїв голос і насторожилася.

До них підходив Кривда, а з ним невисока кругловида жінка. Товсті коси звились калачиком на кучерявій голівці, циганські чарівні очі зайшли мережкою втішних сліз.

«Це Юля», — зрозуміла Віра, і враз здалося їй, що сама стала зовсім негарною, що її личко, яким іноді пишалася перед дзеркалом, зблякло, споганіло — оця жінка, немов чарівниця, одним лише поглядом уміла відбирати в інших жінок красу.

А Юля навіть не помітила Віри. Вона запрошувала Мирона, — він термосив за плечі Кривду, поздоровляючи його з успішним захистом, — на банкет.

«Чого я тут стою, дурна, чого?» — мало не скрикнула Віра, і сльози закипіли в очах. Повернулася, щоб утекти і плакати весь вечір дома, але Мирон простягнув руку позад себе і затримав дівчину, а до Юлі сказав:

— Дякую, але трапилось так сьогодні, що я не сам... Познайомився ось... з твоєю землячкою, Антоне, і жаль, щоб вона...

Антін розвів руками.

— Це ж чудово, що не сам! Підете разом.

Вірі було вже зовсім близько до сліз. Блукаючи поглядом по підлозі, вона подала руку Антонові, Юлі і тут же почула її шепіт:

— Антось, поглянь, яка вона мила!

Спаленіла до вух, але відчула, як до неї приходить рівновага й сміливість: милосердна чарівниця повертала їй красу.

За столом у Мохнацького Віра досить швидко освоїлась. Ті, до кого вона могла приходити лише на лекції й екзамени, чії книги замовляла в бібліотеці, поводитися так, як звичайні люди в гостях: вели банальні розмови і, чекаючи першого тосту, розповідали свіжі анекдоти. Бентежили Віру лише деякі допитливі погляди. Тому не могла до пуття відповісти ні на одне Антонове запитання. А він перехилився, заступаючи собою Юлю й Мирона, і одно розпитував, як поживає старий Пантела, чи не бачила Оленчиної доні — мабуть, уже бігає, — що поробляє Опришко, як здоров'я її батька.

— Ти краще персядь, Антоне, — пожартувала Юля. —

Наша юна знайома очарувала всіх вас сьогодні. — Вона потиснула Вірі зап'ястя. — Почуйте себе як дома, сміливіші будьте.

Руда германістка, злодійкувато позираючи на Сарабая, Кривду і доцента Кучеренка, схилилася до жінки в окулярах, перебирала в пальцях корали сусідки і пирскала їй здушеним смішком у саме вухо:

— Хи-хи-хи!..

Віра почула анекдот, також коротко хихикнула і затулила долонею губи. Некрасива жінка в окулярах незадоволено скривилася, відвернулася. Вірі стало соромно за себе. Зовсім не смішно.

Кучеренко підніс келих.

— Отже, хм... Ох, і не майстер я промовляти. А сказати правду, всі тости вже виголошені сьогодні. — Він усміхнувся і змахнув чуб з чола. — Отже, дорогий Антоне, за те, що ти ось такий є! Одним словом, випиймо, товариші, за нашого молодого друга і колегу!

Знову Віра почула єхидне нашіптування рудої дами:

— Двох слів не вмiє зліпити, чуєте? А пити вони майстри-и!

Ображено зиркнула на обліплене пудрою обличчя германістки. «Це ж нечесно приходити в гості до тих, кого ненавидиш», — мало не вихопилося у Вірі з уст.

Підвівся Бендас. Услесливо посміхаючись, подав знак товариству, щоб ще не пили.

— Ні, ні, шановний колего, офіційний тост проголосити таки треба. Тим паче, слово ще за мною. У протиріччях народжується істина, так гласить матеріалістична філософія. А дискусія — це також протиріччя. У її вогні народилась нині нова наукова сила.

— Професоре-е, — протягнула руда дама, — не нудіть людей політикою хоч на приватних консилиумах!

— Хвилиночку, товаришко. Я хочу додати до слів ученого секретаря тільки одне: хай наш молодий кандидат внесе той свіжий струмінь у науку, який очистить від буржуазного мотлоху наше слов'язознавство. За кандидата філологічних наук Антона Кривду!

Бендас надпив вина з келиха: «Здається, загладив», — і сів, витираючи піт з чола.

Мохнацький скривився. Антін, зберігаючи спокій і ввічливу посмішку, відповів:

— Обіцяю, що всю силу, яка в мене є, я віддам боротьбі з мотлохом.

Скориставшись з гомону, що ніби вилився з келихів разом з вином, Сарабай кинув Антонові:

— Йому хотілося нині двох зайців убити, я його добре зрозумів. Та, бачиш, не вдалося, то зараз хоч одного смушить. Граємося ми з мотлохом, а не чистимо.

— А ти з плеча хотів би рубати,— поглянув Антін на Сарабая. — І без тебе досить уже наколоди дров...

У другій кімнаті хтось завів патефон, потекла тужлива мелодія танго.

Погас останній вже промінь сонця,
Сумним акордом скінчився день...

Чому така сумна мелодія? Чому, коли поруч з нею Мирон?

Віра тримала в пальцях повний келих, ще не пила. А люди розмовляли, і вона мимоволі прислухалася до розмов, всмоктувала в себе, як суха губка воду, все почуте і намагалася зрозуміти, де чиста вода, а де каламуть. Дотепер вона була метеликом, якому троянда чи будяк — квітка, але більше ним не хоче бути. Мотлох... Хто мотлох? Іван чи Василь, Климко чи Пушкар, Кривда чи Бендас? Хто ж така вона сама?

Руда германістка, ще більш поруділа від випитого вина, не вгавала, нашіптуючи сусідці:

— Порядного матеріалу на сукенку не купиш. Бо й нащо їм?

Некрасива скромна жінка в окулярах вийшла з-за столу.

— Ви куди? — повернулася за нею руда дама. — Випиймо ж...

— Досить, пані. Мені цього досить!

— Мотлох! — прошепотіла Віра в спину рудій дамі.

Антін з Мироном про щось сперечалися. Юля, та сама жінка, яку Віра вважала колись безсердечною і злою, розвела обох руками.

— Мироне, ти нечемний. Запросив дівчину і забув про неї. Дивись, вона ще й першої чарки не випила.

Сарабай вдарив себе в груди.

— Ох, вибачте мені, іродові...

— Ні, ні,— похитала Віра головою.— Я не нуджуся.

— То випиймо. За кого ви чи за що?

Віра довірливо глянула на Мирона вологими очима.

— Я за те, щоб...

Та докінчити не зуміла чи не змогла. Піднесла до вуст келих і вихилила по-сільському до дна.

— Ідіть танцювати, послухайте, яка музика,— підказала Юля.

Нахилиючись у танці до Віри, Мирон прошепотів:

— А ви так і не закінчили свого тосту.

— О, я багато хотіла сказати і зрозуміла, яка бідна на слова. Мені хотілося випити за те, щоб завжди цвіли квіти... І ще... тільки не смійтеся з мене... щоб усі люди, і я, входили в життя з повноцінним квитком, а не з позиченою контрамаркою...

— А ви розумієте значення цих слів? — Мирон з зацікавленням подивився на дівчину.

— Не зовсім... Тобто, розумію... Але що треба зробити, щоб так увійти в життя? Я ще ні з ким серйозно не розмовляла. Все жарти, флірт. А нині побачила стільки цікавого, незрозумілого. Я хотіла б розпитувати, слухати, думати...

— Я проведу вас додому. Добре?

— Добре...

До Мохнацького на отоманку сів сп'янілий Бендас. Він обняв професора за спину і ледве повертав язиком.

— Я вірю, що ми, шановний колего, зрозуміємо один одного. Знаю ваш лівий ухил, але ніколи ви не були підлим. Ви тільки що назвали мене фарисеєм... Чому ф-фарисеєм, а не дипломатом? Так б-було завжди: у кав'ярні радикальні промови, а на ділі ш-ша! Т-таке нині...

Мохнацький різко звільнився від обіймів Бендаса. Підвівся.

— Ідіть додому, ви п'яні.

Бендас слухняно рушив до виходу. За ним пішов Мохнацький.

Мирон танцював з Юлею. Віра стояла біля виходу, зіпершись спиною об одвірок. Дивилася на цю жінку, яка чомусь не стала дружиною Сарабая, а вибрала собі Анто-на Кривду. Колишня неприязнь до неї змінилася потайним почуттям вдячності. Відступила, коли обидва професори підійшли до дверей. Вона вперше зблизька пригляділася до Мохнацького. Старече обличчя воскуватого кольору якось приємно дисгармонувало з молодими виразними очима професора. Проходячи, Мохнацький зупинив на ній погляд, усміхнувся.

— Не журіться, — погладив дівчину набряклими пучками по плечу. — Від вас він уже нікуди не ді-
неться.

З коридора долинуло п'яне белькотіння Бендаса:

— Таке й нині... Вдартесь у груди... Н-не завжди го-
говориш те, що думаєш... І це не ф-фарисейство, тобто не
н-нове. Я такий, як і був дип-дипл...

Терпіння Мохнацького, видно, урвалося. Тримаючись
за дверну ручку, він підступив півкроку до Бендаса — той
уже одягнувся, брав паличку в руку — і сказав хрипким
від люті голосом:

— Ви... Ви свиня, професоре. Така, як і була.

Грюкнув за собою дверима, але ще почув, як у кори-
дорі Бендас вискнув:

— Но, но! Останнє слово в дискусії за мною. Я за-за-
пам'ятаю це!

Віра пирснула сміхом. Вона готова була обняти про-
фесора Мохнацького за те, що він так просто, як її бать-
ко, міг назвати свиню свинею. Біля Віри проходили в
танці Мирон з Юлею, і дівчині не терпілося сказати їм,
що вона теж ненавидить Бендаса і руду даму... Та враз...
Віра чула й бачила: Юля дивилася Миронові в очі й ше-
потіла:

— Не можна, не треба згадувати. Мені дуже сподо-
балася ця дівчина. Ти давно її знаєш?

— Сьогодні вперше побачив.

— Я не повірю, що ти не закохався в неї.

Мирон замружив очі, нахилив голову до Юлиних чор-
них кучерів.

— Юлю, Юлечко... Горе ти моє вічне...

Віра здригнулася, ступила крок назад і рвучко вибігла
з кімнати.

Йшла. Стихав шум і дзенькіт по той бік Високого Зам-
ку. Літній вечір повз по Замарстинівській вулиці, тягнучи
за собою прохолоду ген аж з Брюховицького лісу, стуляв
чашечки нарцисів і спинався на дахи до фіолетового не-
бесного склепіння. Спорожнілою вулицею пробіг бездом-
ний пес і зупинився біля рогу будинку, блимаючи очима.
Пізно, моторошно, важко... Віра глянула на небо, а воно
затяглося темінню і не вітало її, як перше. Бриніла всюди
сумна мелодія, наче місто скаржилось:

Погас останній вже промінь сонця,
Сумним акордом скінчився день...

Сумним акордом. Не пахли квіти, не було їх ні на га- зонах, ні в сквериках, ні в серці. Все раптом зів'яло, скру- тилося, як у спеку кукурудзяний листок. За одну мить. За мить підслуханої розмови доля покарала її порожнечю в душі. До сьогодні були тільки мрії. Нині вона побачила життя в обличчя і сказала: «Воно моє». Та раптом нічого не стало від одного лише слова. Щойно вона була люди- ною серед людей, а нині... Метелик, і вже не на квітці — на голці. Барвистий, привабливий і мертвий.

Бездомний пес блимав на неї очима.

Віра зупинилася біля низького ветхого будиночка й схилялася на парканець. Опустила руку, погладила тугу голівку півонії.

— Заснула? А завтра розцвітеш на сонці.

Почула, як стукотить серце, як у груди закрадаються ревності, і попелять зневіру, і залишають тільки те, чого спалити не можна.

«Я ж люблю його! Чуєш, квітко, прокинься і поглянь на моє кохання. Я люблю!»

Віра зайшлася від щасливого сміху, — бездомний пес сумно поплентався вгору вулицею, — закинула голову об- личчям до неба, наче дощу просила в нього, щоб пригасив її спрагу.

«Ти пам'ятаєш, небо, лукаве небо? Тоді ти ясніло і насміхалося над моїми мріями, а зараз хмаришся, бо я перемогла тебе. Не сердься на мене за те, що я сильніша від весни: вона кохає тебе, впивається твоїм теплом, п'є росу і в'яне. Сильніша я од вітру, бо він гуляє з тобою і гине стомлений. А я люблю навіки. Моє бажання таке міцне, що приведе коханого до мене десят'ма тисячами стежок. Чуєш, захмарене небо?»

Віра заплустила очі і, як колись у дитинстві, лічила три рази по тридцять ще й три, лічила до десятого міль- йона, і серце теж вело свою незбагненну лічбу.

Розтулила повіки, небо відбивало вогні міста, підмор- гувало до дівчини. Хто ж це дивиться на неї? Повернула- ся. Біля телеграфного стовпа стояла людина. Силует поворухнувся. Віра тихо аїкнула. Злякано дивилася на чорне, як смола, кучеряве волосся, побачила знайомі очі, впізнала і все ще трималася за штахети парканця, при- тискаючись до них спиною.

— Чому ви пішли самі? — Мирон узяв її за плечі, вона тремтіла і була німою. — Я вийшов слідом за вами. Скажіть, що трапилось? Ви такі бліді...

— Я... я сп'яніла...

Мирон нахилився до Віри, і вона чекала. А коли побачила в його очах невимовний жаль, мабуть, до себе самого і зрозуміла той жаль, сказала:

— Ви хочете мене ще побачити?

— Хочу... Мушу вас побачити...

— Я прийду. Сюди, на це місце. Післязавтра вранці. В неділю.

Надійшов трамвай. Віра не подала руки, ступила крок, другий і побігла не оглядаючись.

Мирон дивився вслід за трамваем і думав, чи не вдруге його доля — подібна і не така — зустрічається йому тут, на вузькій вулиці замарстинівського передмістя?

III

Шинкарук повертався з Коломиї пішки через Сакатурські правці. Смалило сонце, тополі чахли над берегом, висихав Прут у своєму жолобі, тулився до ріні, але й вона не була холодною, і Прут задихався від спеки.

Не чекав на чайку — вона бовваніла на тому боці; навхрест складені жердини сохли і тріскали, давно не зволожувані; скинув черевики і, підкачавши штани, пішов убрід.

— Жабі по око, — сказав уголос і сам не чув, що сказав; кляв гостре каміння, яке лізло в підшви, і не пам'ятав своїх прокльонів. Думками він тепер був не тут. — Добре, що хоч Віра у Львові, — прошепотів, а самому хотілося кричати отут, серед пустинного зарінку: — Що робиться, звідки йде зло?!

Та ніхто його не почув би — ні ті, що вірять богам земним, ні ті, що небесним, та й боги не почули б.

Не міг простити собі самому, що розпочав оту всю тяганину. Але ж просила братова не в одному листі: «Ви, швагरे, зробіть це не для мене, ми з вами незнайомі, для брата зробіть, який вас так любив. Він не винен, присягаюсь дитиною, не винен. Сам приїхав до Харкова після того, як Львів зайняли пілсудчики, захистив дисертацію, коли повернувся з експедиції на Землю Франца Йосифа, комуніст — і от забрали. Я не мала від нього жодного листа, не знаю, де він. Писала скрізь, але відповіді не одержала. Може, вам, швагре, пощастить дізнатися хоч щонебудь про нього. Добийтеся, щоб переглянули справу, і

я в'ївенна — все це жахливе непорозуміння залишиться лише поганим сном».

Ще в минулому році Шинкарук радився з партприкріпленим Скакуновим. Розповів йому про свій клопіт.

Спокійний і неговіркий Скакунов, колишній вчитель з Херсонщини, любив працюючого Шинкарука. Він давно знав про те, що брат Шинкаруків репресований, але не нагадував, не розпитував — рана болить, як би її не завдали: вмисне чи випадково, справедливо чи незаслужено. Зі співчуттям глянув на Шинкарука, сказав:

— Замішані в націоналізмі не підлягають ніякій реабілітації. А брат ваш... Щось мусило там бути...

— Не вірю в це! — Вчитель звів до грудей стиснуті кулаки. — Він був соціалістом ще в юності, крайньо лівим. Часто у нас з ним були суперечки. Я... належав до тих, поміркованих... У Харкові Михайла прийняли в партію.

— Будьте розсудливі. А написати Генеральному прокурору можете, за це вам нічого не скажуть.

І Шинкарук написав. Майже рік не було відповіді, аж сьогодні його покликали.

У приймальні Коломийського відділу НКВС чекають виклику два мовчазні клієнти. Черговий біля столика з телефоном теж мовчазний. По обидва боки приймальної кімнати — високі двері, оббиті дерматином.

Шинкарука викликали поза чергою.

В кабінеті на фронтальній стіні — портрет Берія. Пронизливі очі сховалися за пенсне, недовірливо блимають на відвідувача.

— Оперуповноважений Шкрупила, — не підводячись, підкреслено чітко представився чекіст. — Прошу сідати.

Шинкарук придивився до червоних кубиків на синіх петлицях оперуповноваженого. Не знав добре рангів радянських військовослужбовців, проте догадався, що в цього звання невисоке. А він хотів би порозмовляти з начальником районного відділу.

— Ви писали, — підвів Шкрупила важкі, свинцевого кольору очі, пильно глянув на вчителя, — до Генерального прокурора в справі вашого брата Михайла Шинкарука?

Питання прозвучало як початок допиту. Шинкарукові похололо біля серця.

— Так... писав.

— І чого ви хотіли?

— Дізнатися, де він і чи...

— Це вам конче потрібне? Для чого?

— Як для чого?.. Сім'я в нього, дитина...

— І ще для чого?— підвищив тон оперуповноважений.

— Хотів просити переглянути справу. Можливо... невинний. Адже могла зайти помилка...

— Бідний, невинний радянський мученик! Добре вас тут підкрутили! — Шкрупила змахнув рукою, схопившись з-за столу. Опанував себе, сів у крісло.

По борознявому обличчі Шинкарука котився піт. Мовчав.

— Отож, — мовив оперуповноважений. — Одного поля ягідки — ви і ваш брат. Я так гадаю.

Руки в Шинкарука трусилися. Він боязко оглянувся, коли рипнули з сусідньої кімнати двері і до кабінету увійшов літній чоловік у цивільному.

«Мабуть, начальник», — подумав Шинкарук, але вже не наважувався просити в нього аудієнції. Хотілося як можна швидше вийти звідси.

Чоловік у цивільному підійшов до вчителя і подав руку.

— Шинкарук? Знаю, знаю... Славний лікнепівець району, так? Це ви у справі вашого листа прокуророві?

— Так...

— Ми вже вирішили справу, — втрутився оперуповноважений.

— Ага... А немає у вас питань до мене?

— Ні... немає, — заперечливо сказав вчитель, втомлено зітхнувши.

«Вивезуть, — це перше, про що подумав Шинкарук, зачинивши за собою двері кабінету. — Як Якубського».

Він ішов навпростець, забуваючи про спеку і втому, а в голові, мов шашіль у старих меблях, товклося одне: «Добре, що хоч Віра у Львові». З ним віталися знайомі, а він механічно кивав головою і не зупинявся ні з ким на розмову. Але на Каменецькій горі в Сакатурському лісі зустрів Опришка.

Худий, гачконосий, понурий, він був, зрештою, таким, як завжди. Та Шинкарукові здалося, що Андрій якимось вороже глянув на нього.

Від спраги Шинкаруку пересохло в горлі, він хрипко привітався і хотів минувати голову загайпільського колгоспу, але Опришко зупинився сам.

— Стурбовані ви якісь нині, вчителю. На поїзд не встигли, що пішки?

— Не встиг...

Шинкарук витер хустинкою піт з потилиці, сягнув руку в кишеню, витяг кисет і став крутити цигарку.

— Курить, Андрію.

Закурили.

— На нараду до Коломиї їздили?

— Ага... На нараду.

— А учні з ким?

— Таж є... Марта Яківна є. Та й чи то на Шинкаруків світ клином зійшовся? Треба буде, знайдуть іншого.

Не спідлоба, як завжди, а прямо вчителеві в очі глянув Андрій і помітив на його широкому обличчі тривожну журу.

— Не за брата часом кликали? Кликали... Кирчаєв прийняв вас?

— Ні, Шкрупила...

— А-а, опер... А до Киреева чому не зайшли? Він же начальник.

— Начальник заходив. Справа виявлена...

— Не журіться. Багатьох тепер кличуть, навіть членів КПЗУ. Перевіряють. Видно, так треба...

Шинкарук змінився на обличчі, м'ясисті губи болісно спінулися, він схопив Андрія за плече:

— Чому, ну чому таке недовір'я? «Одного поля ягоди!» Я ж впевнений, що брат невинний. А якби й так, то чому повинен відповідати за нього я, чому діти мої мають покутувати за свого стрія?

— Хто вам казав?

— Бо вивозять. Самі знаєте. Колись шкодив Єжов. А зараз?

Андрій смикнув плечем, і його запалі під лоб очі налилися злом.

— У тих Млинищах чи в Хімчині сволоту позабирали, а ви панську сльозу за ними пускаєте. І у владу нашу зневірюєтесь, бо один раз власна шкіра затерпла! Не везуть, спить спокійно і думайте, як ото Яким або Пушкар, лише про свою спину!

Низька кременезна постать вчителя виросла, коротко стрижені вуса наїжилися, здавалося, зараз він крикне, вилається.

— Про себе... — сказав несподівано м'яко. — Про себе... — похитав докірливо головою. — Коли я весь свій вік чужих дітей виводив у люди, не думав тільки про себе. І не для себе корплю тепер у школі вдень і ввечері! —

вже кричав учитель. — І ви не маєте права, не маєте права, Опришку!

Він круто повернувся і швидко зник за горою в густих ліщинових зарослях, залишивши на стежці збентеженого Андрія.

Діждався Богдан ще одної, вакаційної неділі. Хлоп'ячі будні збігали в полі.

Свої нерозлогі морги Шинкарук обробляв сам, робітників не наймав ніколи. Він любив господарство і привчав до сільської роботи дітей. Тому-то селяни були з учителем запанібрата, а Віра й Богдан довге літо проводили разом з сусідськими дітьми на вулиці, на пасовиськах і з сапою на похилих загонах.

Нинішнє літо було для Богдана не таким, як попередні. Він закінчив у Коломиї сьомий клас з відзнакою. Замість табеля отримав свідоцтво про неповно-середню освіту — документ, який свідчив, що Богдан розпрощався з дитинством назавжди.

А насправді це прощання відбулося раніше. І тому він ображався, що мама й дотепер вважає його дівчаком, досі контролює, які він читає книжки, і сюсюкає, як до маленького: «Богданю, рибонько, дитинко!»

Крім добрих оцінок у свідоцтві, Богдан приніс ще й два значки — тсоавіахімівський і ГПО, похвалився, що на другий рік приймуть його в комсомол. Не розумів тільки, чому мати нахмурилась і заборонила йому показуватися в селі з цими відзнаками.

Набагато кращою була зустріч з батьком. Він назвав хлопця козарлюгою і не дуже його засмутив, коли замість велосипеда, на який тайкома надіявся Богдан, подав сапку в руки і сказав:

— Ходім, сину, сапати кукурудзу.

Богдан давно мріяв про цей день, коли вийде разом з дорослими в поле, займе свій загін і гнатиме його від гаю до дороги. Дорогою йтимуть люди й вітатимуть: «Дай, боже, щастя!», — а він, розмашисто витираючи піт з чола, відповідатиме: «Дякую за слово добре, дай, боже, щастя й вам!»

Романтика сільської праці трохи зблідла, коли почали мліти руки, а сонце без жодної поблажливості до його молодого віку безжалісно пражило від самого ранку до надвечір'я. Але Богдан не скаржився. Щоранку, перемагаючи

біль у суглобах, схоплювався з ліжка, обливався холодною водою і виходив на загін першим, з задоволенням мацаючи стужавілі мускули рук.

Зате неділя була його. З самого ранку Богдана немає вдома. Ще далеко до того часу, коли добре продрухаються люди, приберуться й потягнуться стежкою до церкви, а він уже обійшов царини і прибрів на потічок, у довгу жолобину між шпайвським узгір'ям і горбатою загайпільською толокою.

Повітря, настояне на ранішній прохолоді і густому запаху акацій, свіжою патокою пливе понад долиною і заповзає, ховаючись від сонця під крони вільх, припадає до холодної чорної ріні, до слизьких водоростей і кислуватих лопухів. А потічок, дбайливо виминаючи високе каміння, квапно перебігає, напружено морщиться на своїх вузьких перебродах, а над ним гойдаються, ніби підвішені на ниточці, комахи-русалки, завмирають у одній точці, дрібно тріпочучи голубими крильцями; шугають проти течії воронобок і мересниці і кумедно булькають угору за комарами.

Це улюблене Богданове місце. Тут його ніхто не бачить, не покличе, не розвіє думок. А їх у нього багато, та не всі можна навіть висловити.

Хіба передаси словом п'янкий запах чебрецю або колір жовтоцвіту, що жакхить під берегом на сонці, чи тремтливий багрець бузькового вогню, розлитий по мочаруватій леваді? Хто повірить йому, що тільки тут, пригорнувшись грудьми до м'якої трав'яної бараниці, він відчуває, що повернувся додому? Кого цікавитиме те, що лише на цьому місці він може найкраще осмислити прочитане, почуте, бачене?

А коли вгледишся в небесну блакить, тоді мислиш зовсім по-дорослому. Та не всім думкам можна самому дати лад. Тоді він іде до батька, а його батько не такий, як інші,— він товариш, друг і мудрець.

Над зеленим тунелем у високості горить сонце, доккола сонця безмежний простір холоду, проміння безслідно пропадає в безвістях, і тільки земля, така малесенька порошинка, бере собі частину тепла і творить з нього життя. Одна земля і одне сонце... Це було б зрозумілим, але сонць і планет, так паще книжка, не тисячі, не мільйони, а без кінця. Як збагнути це «без кінця»? І чому до болю в голові хочеться зрозуміти?

А може, це бог? Ні. З богами покінчено давно...

Минулого літа сидів отут і вимовляв слова «отченашу» — борг перед богом, вранці забув помолитися. Богдан замку молився. Колись поставав у його уяві добрячий дідуган, який усе знає. Потім зрозумів, що бородатий бог — це казка. Є вічний і всесильний невидимий дух, який існує всюди. Цей дух народив сина і послав його на землю... Богдан враз спіймав себе на блюзнірській думці: адже планет безліч, то хіба на кожную з них бог послав своїх синів і всі вони називалися Христосами? Тут щось не так... «Це також казка, видумка!» — жахнувся хлопець, струсонув головою, щоб прогнати сумніви, бо ж страшно: батько й мати вірять, а він... Ні, ні! Швидко повторював слова молитви, але вони уже звучали якось дивно пусто, а зовсім нові, чужі думки били молоточком по мозку і вистукували тільки заперечення того всього, у що вірив дотепер.

Він утікав тоді з левади, втікав від самого себе, але не міг уже позбутися нав'язливих сумнівів і перестав молитися. А вночі снився йому розсерджений бог. Він потрясав над його обличчям кудлатою бородою і душив кощавими пальцями за горло. Цілими днями ходив наче струєний, все боявся кари невідомої сили, а найбільше тієї порожнечі, що глухо стугоніла в грудях.

Не витримав. Увечері, коли мати вже спала, а батько допізна працював над річними звітами, він зайшов до нього в кімнату.

— Тату...

— Ти ще не спиш? А я просив не заважати, — не відриваючись від паперів, промовив Шинкарук.

— Я мушу щось сказати, татку...

Шинкарук відчув тривогу в голосі сина, різко повернув голову, глянув і весь насторожився: він дотепер не задумувався над тим, що цьому довгов'язому хлопчині минуло чотирнадцять років. У нього, напевно, є свій світ думок і запитів, і його батьківська порада зараз як ніколи потрібна Богданові.

— Що трапилося, Богдану? — Він простяг руку, щоб погладити хлопця, і опустив її. Побачив: син уже не хоче, щоб його пестили, він чекає, коли з ним поговорять, на решті, як з дорослим.

Шинкарук встав. Богдан мовчки переступав з ноги на ногу.

→ Татку, я... я вже не вірю в бога.

Батько зміряв поглядом сина з ніг до голови, ви-

простався і, здавлюючи задоволений вигук, чмихнув у вуса.

— Переконали вчителі?

— Ні, я сам...

— Са-а-м?

— Так, так! — блиснули Богданові очі.— Нам казали, що бога нема, але я вірив мамі, та й ти... А тепер зрозумів, що на інших планетах ніхто не може знати нашого бога, що його самі люди на землі видумали... Але мені страшно, татку... Ні в що не вірити?..

Шинкарук узяв сина за рамена і посадив у крісло.

— Я теж атеїст, Богдане.

Хлопець схопився. Він ніколи не підозривав, що батько безбожник. Адже мати запевняла: тато молиться, а у школі говорить те, що мусить. Разом з бентежним здивуванням прийшло до Богдана незвичайне відкриття: перед ним стоїть його однодумець, друг!

— А мама?

— Багато людей вірять... Але пройде певний час, і біблія стане казкою для дітей. Та головне не це, синашу. Людині треба в щось вірити, на те вона людина.

— У що?

— Приглянься до життя. Ти мусиш дорожити своєю землею і знати, за що нею дорожиш. Це справа не одного дня, Богдане. Любити рідний край, пити рідну мову, як джерельну воду в спеку, поважати працю людей, ненавидіти тих, хто чинить зло, а любити тих, хто добро творить,— це велика, добра віра.

Богдан заворожено слухав батька. Він не міг одвести від нього очей і відчув, як вірить цій людині, що доводиться йому батьком. Примруживши від щастя очі, притулився до його грудей. Шинкарук давно не схилився до синового чуба, що пахнув сонцем і суницями. Крадькома витер зрадливу сльозу.

Легко пройшли батькові слова через призму конкретного життя, яке оточувало Богдана. Він бачив тільки добро на землі і людей, які творять добро, і любив їх. Не питаючи дозволу матері, вступив до піонерської організації. Обурювався, коли вона забрала в нього галстук, сказавши: «Індиків лякати будеш», не розумів, чому мовчав батько, коли він похвалився, що за рік стане комсомольцем. Адже тато мусить вірити в те саме, що й Богдан. Бо ж у що інше?

Богдан ліг долілиць на землю. Вчора підгортав кар-

топлю, ще трохи мліє поперек. А земля пахне листям кульбаби, чорнобилем, пахне свіжим молоком, немов на цьому місці тулилась до трави корова повним вим'ям, пахне вощиною і житнім хлібом. І здається Богданові, що сьогодні він, як ніколи дотепер, відчуває, як міцно можна любити свій край.

«Ні, хто вірить у богів, той не може по-справжньому вірити в людей».

Над потічком співали хори беріз. Він завжди їх чув. Ще в ранньому дитинстві будився серед ночі від співу беріз за вікном. Тоді він вірив, що це співають ангели. А тепер вчував у цій мелодії пісню всієї землі, прекрасної, чистої, повної світла, зелені й добра.

Далеко, в тому боці, де Коломия, почувлися глухі вибухи. Густо — один за одним. Богдан підвівся, вибіг на леваду. Що це? На небосхилі висіли білі м'ячики дивних хмаринок. Вони з'являлися густими зграйками то в одному, то в іншому місці і розпливалися в повітрі.

А-а, летунські вправи...

Але до струмка вже не повертався. Перейшов сіножать і подався стежкою додому.

Ще здалека почув голос батька. З кимсь розмовляв у хаті.

Богдан зупинився біля кущика бузку неподалік од вікна. Чий це голос?

— А я не прийшов вас перепрошувати, — впізнав Опришків густий баритон. — Тільки ото за Пушкаря тоді, немов спросоння... Та ви, вчителю, таки трохи мене здивували.

— У нас з вами ніколи не було зовсім однакових поглядів. Проте якщо подумати, ми завжди змагалися за одне: щоб краще люди жили на землі. І коли я поділився з вами своїми сумнівами, то це ще не означає...

— Су-умніви! Ви, інтелігенти, надто багато сумніваєтесь. Не привезли мануфактури в кооператив — за Польщею банно, не доплатили колгоспникам за роботу — погана влада, брата вашого скривдили — давай іншу. А я люблю Радянську владу, як добрий господар землю, хоч вона між пшеницею і будяка часом сплодить. Бо вірю, чуєте, вірю в справедливість нашого ладу!

— Щодо загальної справедливості, себто доцільності соціалізму, я не маю ніяких застережень. Та що тут говорити. Самі бачимо... Але мій брат — комуніст. І не один він такий. Буду відвертим перед вами. Це злочин...

Скрипнуло крісло.

— Ну, знаєте...— прошипів Опришко.— За такі розмови...

Не докінчив. Вийшов з хати, грюкнувши дверима. Богдан одсахнувся від парканця. За хвилину почувся мамин плач.

— Ти що наробив, чоловіче, що наробив? Таж він погубить нас усіх!

Богдан ще дихав пахощами землі, з душі ще не сплигло зачарування красою світу — і раптом... Та що це таке? Батько не вірив у бога і втаїв це перед ним, батько не вірить... А стрийко Михайло, виходить, не помер? Його... Що з ним зробили? Навіщо батько обманював удруге? «Опришко погубить нас усіх». Хто погубить? Радянська влада, в яку він повірив, як колись у бога?

Богдан утікав геть від хати. Він боявся, що буде плакати, кричати, образити тата.

Блукав цілий день по царинах. Повертався додому з серцем, затроюдженим зневірою. Тепер він не мав чого покласти в душу. Любов до рідної землі... До України. Не радянської. А якої? Якої іншої України?

Застав у хаті незрозуміле сум'яття. Вчителька Марта Яківна збирала гамузом свої речі у валізку, плакала, прощалася.

— Що сталося? — спитав тривожно Богдан.

— Війна з німцями,— відповів зажурений батько.

Богдан здригнувся. Білі м'ячики хмарок на небі! Боляче вдарилось у мозок жажне, він скрикнув, здавлюючи ридання:

— А Віра, Вірочка?

Мати згорбилась над столом, обхопивши голову руками. Батько лаштувався в дорогу. Він поїде разом з Мартою Яківною до Львова і забере звідти дочку.

IV

Різноголосою тривожною луною линули над Загайпіллям вістки про війну. Бої котилися стороною, над Прут долітав далекий фронтовий гул, і лише зенітки десь далеко час від часу пугукали і прожектори розрізували вночі чорне небо вогняними перехрестями.

Не збирався біля читальні газди «на політику», як колись під час польсько-німецької війни, було не до того.

Наче сніг у травні, звалилося на голови людям зовсім несподіване, і люди сторопіли. У тремтливому чеканні справжнього жаху, пожеж, голоду і сирітства жив народ у ці дні і не сходився гуртами, і не співали вечорами дівчата на вулиці.

На Пруті, нижче броду, лежав дивовижним мостом збитий німецький бомбардувальник, але й біля нього не збиралися. До літака прийшли тільки батьки двох хлопчиків-пастухів, щоб забрати останки своїх дітей. Їх розірвала бомба, коли вони хотіли помацати продовгувату блискучу диковинку.

На Дідицькому сталася також подія — помер старий дяк Пантела Бобик. Перед смертю сказав, що він не може більше дивитися на злигодні — бачив за свій довгий вік досить. Хату й поле заповів Семенові й Оленці. Коли піп Бабиняк прийшов сповідати Пантелу, він підвівся й промовив:

— Йде велике горе, отче. Будьте людиною і потіште народ хоч раз розумним словом.

За домовиною Пантели йшло півсела. Зловісною була смерть сільського патріарха.

Клим Запоточний ходив по селу, щоб відвести балачкою душу. Всюди повторював одне:

— Червона Армія — не польські улани. Гаратнуть, із німця — дим та й нитка. Будете видіти.

Але його слова не втішали загайпільчакі. З дня на день чекали мобілізації, не одна мати тихо піднімалася вночі з постелі, щоб постояти в узголів'ях синів, не одна дружина здавлено хлипала всю ніч на грудях сонного чоловіка.

Та мобілізації не було, і це дивувало людей. Газети приходили до Загайпілья регулярно, в них щодня повідомлялося про успішні бої, про збиті літаки і полонених німців.

Партприкріплений Скакунов поїхав до Коломиї таки в перший день війни і не повертався, а Опришко чекав його і чорнішав з кожною годиною. Ніс ще більше витягнувся, Андрій щоранку приходив до сільської Ради і запалими очима дивився на Івана Ковбанюка.

— Що це робиться, Іване?

Голова сільської Ради нічого не міг відповісти Опришкови: він також чекав розпорядження з райкому партії. Його блідувате марне обличчя почало останнім часом наливатися здоров'ям, а тепер зжовкло, як після перепою,

Бували в Опришка хвилини, коли він з жахом відчував, як до його мозку приходять зовсім чужі думки і палять, шпигають зневірою:

«Як це так? Виграти громадянську війну, а через двадцять років хитнутися від першого удару? Що сталося?..»

Та це були секунди сумнівів. Опришко йшов тоді між люди, кричав на тих, хто впадав у безнадію, підозріливо вглядався в Пушкареві очі, намагаючись вловити в них вогник зрадницької втіхи. Пушкар заклопотано поглядав на голову колгоспу і запитував про наряд на роботу, бо війна, мовляв, війною, а хліб треба буде збирати — жнива на носі. Нічого не міг прочитати Опришко на непроникливому обличчі свого бригадира, як і не знав, що вечорами виходить Пушкар у поле, пробує на зуб воскове зерно, гладить молоді листочки на вербових прутиках на межі — їх повтикав крадькома ще ранньою весною, — а тоді в його горлі клекоче злобний сміх, і він здіймає вгору кулаки: «Чекай, жеброто... Прутик деревцем стане. Два ряди головатих верб, мов жовніри на варті. Вішати вас буду на тих вербах. Щоб і внуки сотому заказували переступати межу!»

Іван поїхав до Коломиї, а повернувшись, зайшов прямо до Опришка. Є вже наказ евакуювати установи, відступ триває. Треба збиратися в дорогу.

— Втікати?! — скрикнув Андрій. Він дотепер сидів згорблений за столом і ніби й не слухав Івана. — Від кого? Від своїх людей я, Опришко, втікати буду?

— Не втікати, а відступати. Кутузов теж відступав колись.

— Кутузов... Царська армія, генерали, запроданці! А ми, ми!

— Ви завжди були засліплені, Андрію. Тому не можете нічого бачити далі свого носа. І через те вам до паніки близько. А істериків і панікерів розстрілюють у всенний час. Зрозуміло?

Опришко охолов. Важко сперся ліктями на стіл і прошепелестів зшерхлими губами:

— Не буду відступати. Армія — інша справа. Є різні маневри, відступи й наступи. А я тут залишусь. Думай як хочеш. — Підвів очі, вони налились уперше світлом. — Ліси у нас, Іване, глибокі, слава богу. Опришкувати буду! Жодного німака в село не пущу. — Він прояснів злою циганською посмішкою і колючим поглядом штрикнув Івана, мов двома розчепіреними пальцями межі очі. — Сина вів-

му, Павла Циганчука, тебе, партизанку створимо, гімназистку переляканий!

— Мені в райкомі наказали бути завтра в Коломиї,— спокійно відповів Іван.— І раджу вам також іти зі мною. Підпілля буде. Але для цього згуртуватись треба. А поодинокі переб'ють. І вас... Тут-таки, в Загайпіллі.

— Дідька лисого! А втім... Роби як знаєш. Тільки я не піду нікуди.

Іван обняв Опришка і пішов прощатися з рідними.

Якимиха впала на коліна перед сином і благала не йти, люди ж свої, заступляться. Чи то ж одна влада тут була, і не вбивали таки нікого. А він, Іванко, що злого кому зробив?

Іван підвів матір, цілував її висохлі щоки.

— Я повернуся, мамо. Не вік же тут будуть німці.

— О, аж тепер ні, аж тепер за тобою слід рутою заросте, на твоєму похороні плачу нині, синку!..

Яким стояв посеред хати, і здавалося, не рушиться він, камінний, з місця, так і вийде син за отчий поріг і не візьме на важку дорогу батьківського благословення. Схлипуючи, дивилася Якимиха на чоловіка, тремтячі руки піднесла до горла і, завмираючи, чекала: невже отак розстається рідний батько з сином?

Наче в спину хтось штовхнув — кинувся Яким до Івана і затрусився від здавленого крику. Все, мабуть, тут — і прикрощі, яких завдав йому первенець, і втрачені надії, що їх колись плекав Яким, виводячи Івана в люди, і батьківська любов, яку таки не вбив жаль до сина,— збіглося зараз в один кривавий болісний згусток, і старий виплюнув його страшним словом:

— А будь цей світ навіки проклятий!

Тільки Василь холодно подав руку, не дивився в очі братові.

Учора ввечері він зустрічався з хімчинським Михасюком. Михасюк сам прийшов нагадати йому про той час, коли вони удвох вікна били комуністам. «Наша героїчна дає драла, ми будемо ще воювати за справжню Україну». Василь відмахнувся од нього, але крапля злости впала і зашипіла на незастиглій ще образі... І тепер курилася десь там, глибоко в серці, їдким димком.

Вже на порозі обернувся Іван і, прискуливши очі, сказав з притиском:

— Бачу твій настрій, парубче. Тільки гляди... Зустрінемось — звіт даси мені. За добро, а чи за зло.

— Йди, йди,— визвірився Василь і з кулаками підступив до старшого брата.— З чужими ти прийшов і йдеш з чужими. Не було тобі тут рідні: ні в хаті, ні серед людей

Позеленів Іван. Помутніло в очах від оскаженіння, він міг би тепер убити Василя. Але серед хати стояв батько, звісивши голову, і мати — з закладими в розпуці руками, мов живий пам'ятник одвічному материнському стражданню.

Пішов. А коли проходив через Дідицьке, зупинився. На порозі Пантелової хати стояла та, яку кохав. На призьбі повзала дитина, плакала, але мати не звертала на неї уваги, дивилася на Івана.

— Куди ви?..

Він підійшов до тину, переступив перелаз і, не думаючи про те, що може побачити Семен, обняв її по-парубоцьки однією рукою, поцілував у щоку.

— Щастя тобі тут, Оленко...

— Хай вам бог помагає, Іване. За все добро... За мене.

На тракті догнала Івана Ганна Сторожучка. Хустина сповзла з голови на шию, злом іскрились очі, дихнула йому в обличчя пекучим докором:

— Так легко все, так просто, як дитині цяцьку показати... Куди ідеш, голово сільради, начальнику? За себе боїшся? А ми як? Погрались діточки в свободу і досить їм? Пити разом, а розплачуватися окремо, Іване?

— Ой Ганко, Ганко... Скільки такого цвіту, як ти, змарнується. Прости, Ганнусько... Перед тобою, як перед народом, благаю прощення.

Він нагнувся до її рук і заквапився по тракту, щоб не дивитися більше на горе, на тугу, що застигла сірим силуетом при битій дорозі.

Шинкарук повертався зі Львова. Йому пощастило доїхати до Станіслава товарним поїздом — це, мабуть, був останній, посланий для евакуації військових частин, — далі до Коломиї довелося йти пішки.

Не відчував ні втоми, ні голоду. Все, що не стосувалося його неймовірного горя, було далеким, чужим, ворожим.

Віри немає, донечки!

Люди ходять, працюють у полі, діти граються в поросі, хтось хихоче в сутінках за тином, навіть пісня, мов заперечення смерті, стрепенеться то тут, то там над стриво-

женою землею. Мирно стоїть крислатий дуб, розпростерши чепірнате гілля над хрестом край дороги, сонце досушує стомлене колосся, а воно хилиться й покійно жде серпа; вечори скроплюють росами прив'ялі трави, споліскують короткі грозові дощі смагу з землі; люди відчиняють двері й приймають подорожнього на ніч.

І все це живе поза його горем, байдуже до нього; світ існує, як і колись, не знає і знати не хоче, що він утратив дочку!

Дратували Шинкарука безжурні обличчя, ображали розмови про щось зовсім далеке від війни і смерті, свято-татством здавався сміх. Він утратив дочку, над його сім'єю нависла страшна непевність, можливо, в нього немає вже дружини й сина, а світові байдуже до цього всього, байдуже!

Кілька днів тому Шинкарук, насилу діставши квиток на поїзд, приїхав до Львова. Тут він дізнався про відступ. Але тривожні розмови, голосні команди військових і лайка водіїв на вулицях ковзали повз його увагу. Він біг провулками, боячись, що заблудиться і не знайде будинку, в якому жила Віра. Знайшов. Господиня Слівінська скорботно розповіла про те, як Віра вранці збиралася йти в бібліотеку, була веселою і зовсім не сподівалася, бідна, що її схоплять енкаведисти. Бо, прошу я вас, за цих кілька днів скільки людей пересаджали! Ні, ні, вона нічого докладно не знає. Але казала пані Зарицька, а її чоловік працював кимсь там у міській Раді — то хто вже буде краще знати, — казала, що був потайний наказ арештувати як можна більше, щоб німці не мали підтримки від свідомого місцевого населення. Але най добродій Шинкарук не падає у відчай. Можливо, Віра якось врятується, а може бути, що й не арештували, тільки дивно, куди б могла подітися? Першого дня, в неділю, бомби падали за містом і біля пошти. А бібліотека, куди ходила Віра, — ось дечки».

Шинкарук, німий і безвладний, сидів у кріслі і не міг тепер пригадати обличчя своєї первісточки, тільки виразно відчув, як кризь райдугу років простяглися до нього ніжні, теплі дитячі руки, обняли за шию, а віддуті рожеві губки прошептали: «Добраніч, татусю».

Глухий стогін вирвався з грудей і захлинувся в здавлених сльозах. Шинкарук схопився з крісла.

— Куди, куди мені звернутися? О господи!..

— Пане добрий, — ламала руки Слівінська. — До кого

звертатися? Таж то басурмени, азіяти, які не тільки людей — бога топчуть!

— Що ви говорите? Люди ж вони...

— Людиська! Ви краще їдьте додому, поки не пізно. Хто знає, що там діється? Широ вам раджу, бо я для своїх людей...

«Так! — стрепенувся Шинкарук.— Так. «Одного поля ягоди». І щоб не залишити ні однієї, Віру тут взяли, сім'ю, напевно, вивезли, а він залишився один. Один!»

Кинувся до дверей, вибіг у коридор. Слівінська втримала його за руку.

— Пане Шинкарук... Хоч то влада має змінитися, але ви заплатіть мені ще такі карбованцями.

Шинкарук витяг з кишені кілька папірців і, не дивлячись на грушувате обличчя Слівінської, побіг сходами вниз.

...Розмовляв з людьми, кожний день приносив усе свіжі новини: німців відтиснули, німці йдуть і палять села, червоні війська вже за Збручем.

Якось байдуже було до всього. Ба ні, не байдуже. В проблисках тверезого мислення він розумів, що в своєму горі став егоїстом, що все на цьому світі вимірює лише благополуччям своєї сім'ї. «Думаєте, як Пушкар, тільки про себе». Так казав Опришко, і він мав рацію. Шинкарук картав себе, називав негідником і все-таки вище свого горя стати не міг. Ці тверезі думки були наче не його власні, а нав'язані звідкись зовні, як ота стара австрійська пісенька, що зовсім недоречно вривалася в свідомість і глузувала над його батьківським горем:

Гонвед-банда і музика!
Чого ж тобі, брате, ще?

«Геть, геть! Що мені до всього світу, в мене ж дочки нема, мене скривдили, знищили, то хай будуть вони прокляті!»

«Але ж, крім тебе, живе великий світ, океан людських доль! І твоя печаль чи радість — це лише крапля, а не зміст людського життя. Треба стати вище й глянути: може, твоє горе не збігається з людським? Яке ти маєш право проклинати те, чого не проклинає народ? А коли б у тебе була зараз сила викласти для себе одного щастя — ти став би злочинцем. Адже чекаєш окупантів! Собі — мізерне добро, а лихо мільйонам? Стань вище, як ти смієш оцінювати життя людей своїм горем?»

«Дитини в мене немає... Ви розумієте? Вірочки моєї... О господи, та невже це правда?»

Третю добу йде Шинкарук пішки. Обличчя заросле, очі спалені спекою і слізьми. Одяг просяк пилюкою, волосся злиплося у ковтуни, а сам він подібний до жебрака.

Остання подорожня ніч застала його недалеко від Коломиї. До Шинкарука довго приглядалася господиня, переморгнулася з чоловіком.

— Не бійтеся, гроші в мене є...

— Та ми не про гроші,— знизав плечима господар.— Різні люди тепер бродять.

— Я не з далеких. Загайпілля, може, чули?

Йому дали вечеряти, постелили на лавиці біля вікна. Прокинувся, коли сонце вже добре підбилося. З пасовиська втекла від гедзів корова і мукнула під вікном, наставляючи до хати морду. Знайомий запах коров'ячого дихання обдав Шинкарука і до болю відчутно нагадав йому про рідний кут. Сьогодні буде вдома. Але як там, що?

Він одягся, подав господареві червінця. Той відхилив його руку, гірко посміхнувшись.

Зрозумів: уже нема тут Радянської влади; забулося власне горе, тривожно запитав:

— Німці вже тут?

— Нікого ще не бачив. Кажуть, Україну проголосили.

— Україну?! Хто? Яку?

— Кажуть, якийсь Бандера.

Шинкарук замружив очі, продумував почуту новину. «Україна... Як це? А де військо, державний апарат? З неба впали? І Бандера... Що за один? Це якась фікція... Хоч, може...»

— А що люди на це? — спитав обережно.

— Люди — не знаю... А я... Пам'ятаю трохи Австрію, хлопчиком був. Перебідив Польщу... На Радянській Україні не набив оскоми. Жив добре. А на цю подивлюся... Хоч і її ми вже бачили. Ще у вісімнадцятому вона також ішла поперед німців чи то за ними. То була гонорова Україна, панська, як Польща... Подивимось...

— Хто знає, чи на цю Україну будемо дивитися...

— А що буде?

Шинкарук не відповів. Відчув, як його власне горе поступилося перед маревом страшного лихоліття.

У Коломиї прочитав відозву. Від імені проводу Організації українських націоналістів і її вождя Степана Бандери проголошував самостійну Україну прем'єр-міністр

Ярослав Стецько. На ратуші лопотів жовто-блакитний прапор.

«Виходить, німецької влади не буде,— зітхнув полегшено.— Українська влада... Але як же це так? Хто її дав Стецькові й Бандері? Адже німці...»

Поринувши у суперечливі думки, повертався додому. Назустріч йому вибіг Богдан.

— Тато вернувся!

«Слава богу! Не встигли...» — прошепотів Шинкарук і припав головою до синового плеча.

V

Чому так довго не можна розплющити очей? Ціла вічність проходить над Вірою, а їй несила глянути, що робиться довкола. Перед очима пересуваються якісь картини, немов корали-вервечки в пучках набожної бабусі. Та нарешті світло вузькою смужкою прорізує мертво склеплені повіки. Стеля... Домашня, біла, і мухи зрідка мандрують вниз спинками, не боячись упасти. По боках — мальовничі стіни (ні, це не в мамі), і запах постелі чужий... А-а!

— Пані Слівінська!

Гостра копичка кіс тінню відбилася на стіні, зажурене обличчя нахилилося над нею. Голубі очі серед віночка зморщок, ніби озерця між сухими берегами, заблищали вітхою.

— Я не Слівінська, я Марина... Але ти засни, засни...

Віра слухняно стуляє повіки. Їй не хочеться чи сили нема думати над тим, чому вона потрапила до незнайомих людей, чому не може ворухнути ні рукою, ні ногою. День зараз чи ніч? Вдома вона чи на своїй квартирі в господині Слівінської? Не цікавить її і те, хто ця жінка, яка назвала себе Мариною.

А може, таки вдома? Травневий ранок, набухлі росинки на осиці... «Я люблю тебе, Вірочко...» — «І я тебе, Мироне. Ти візьмеш мене з собою, бо я найкраща з квітів...» — «Ви мотлох, пані!» — «А чому, чому така сумна мелодія?» — «Сумним акордом скінчився день... Скінчився день?..»

Коралики безконечно довгого разка пересуваються в пам'яті, плутаються, губляться. Віра силкується ще раз розклепити повіки, але вони олоє'яні й печуть, як перед добрим сном.

Заснула. А коли прокинулася, за вікном варився день, розпарене повітря вливалось духотою в маленьку кімнату й заносило багатоголосий гамір з вулиці, а серед гамору різко вирізнявся ритмічний тупіт сотень чобіт і уривки якоїсь рубаної пісні з уїдлигим, одноманітним рефреном.

Не могла зрозуміти, що трапилося. Чужий дім, чужа пісня на вулиці, і нікого немає в кімнаті. Рвучко підвелася, та гострий біль у правому боці шпигонув аж до серця. Запаморочилася голова, нудна млість пройшла по тілу, і спина приросла до матраца. Боязко повела рукою по тілу — товстий шар бинтів туго опоясав її попід груди. Намацала пальцями корявий круг — засохла кров?

Ага... Була неділя...

Здрігалися будинки від гуркоту бронемашини, з-під коліс гармат злякано виривалися клубки куряви й стелилися тривожним маревом над промисловими кварталами, кричали сирени фабрик, і кричали люди на вулиці.

А Віра стояла на тротуарі, схопившись позад себе за дерев'яну огорожу біля ветхого будинку на Замарстинівській, і безпорадно дивилася в гаряче червене небо.

Рожеві півонії сивіли за парканцем від пилюки й страху, трусився круглоголовий стрижений клен, хтось штовхнув Віру і грубо вилаявся: «Роззява!», пробігли з карабінами бійці, і гахнув вибух зовсім недалеко, біля шкіряного заводу.

Що це? Війна?!

Неначе сама смерть зірвалася з ланцюга й завилала, затанцювала на небі й понад землю в божевільній радості.

Не вірячи, що це таки війна, Віра підбігла до незнайомого чоловіка, що квапно проходив мимо неї, схопила його за полу піджака й переляканим поглядом благала заперечної відповіді:

— Що це, війна?

— Ні, забава! — різко звільнився чоловік з її рук, та, повернувши за будинок, зупинився й крикнув:

— Чого стоїш? Цяцю в небі побачила?

Вернувся, схопив її за руку, і обоє впали ниць. Металевий рев, пронизливий і кровожадний, пронісся понад димарями — розшаліла смерть гуляла безкарно над громадями будинків і гасила хижу спрагу над Полтвою, вириваючи камінь і мерву у блакитне небо. Застогнала земля, просячи рятунку, така ж безпорадна, як і люди.

Піднялись, Віра побігла за незнайомим чоловіком. Де заховатись? Але в цю мить згадала, чого прийшла сюди раннім ранком аж з другого кінця міста, висмикнула руку і майнула на вулицю. Ще раз, зовсім близько, ригнула смерть полум'ям і димом, та Віра вже не бачила й не чула ні вибухів, ні зойку пораниених, ні шроту цегли та каміння, що падали з неба й кришилися на бруку, ані свисту осколків.

Бігла, та не додому, а вниз, навмання, не втрачаючи надії, що таки зустрине його, адже він не міг злякатися. Впевнена була, що ні камінь, ані осколок не сміє її зачепити, поки не побачить вона Мирона, поки не скаже, що любить його так, як жодна жінка в світі не вмiла любити, бо не тільки наснила, вимріяла його в дівочих мріях, а й сама доспіла після зустрічі з ним, як вишня в червні.

Вірила... Мелькали поруч вікна будинків і чийсь злякані очі, шалений трамвай котився вниз без гальм, залізний птах, наче коршак, падав просто на неї і піднімався, лютий і жорстокий, понад фабричними трубами до неба.

І тут сталося щось неймовірне. Високий будинок з вежею розсипався перед її очима, ніби складений з дитячих кубиків. Сліпучий блиск, шум у вухах, поштовх у бік. Може, скрикнула, а може й ні. Заскрипів пісок на зубах, не стало неба, міста й людей. Тільки перед самими очима — щербатий кусень цегли, червоний, як згусток крові.

Ще пам'ятала, як хтось цупкими руками брав її під шию і під коліна, усвідомила, що стала враз дивно важкою, чула, як дихав хтось у її обличчя і шепотів: «Віро, Вірочко...»

Хто це був? Той самий незнайомий чоловік? Але звідки міг знати її ім'я? І де вона зараз? Що сталось, зрештою, на світі? Хто співав на вулиці маршову пісню по-німецьки?

Повела головою, спитала кволо:

— Де я?

Скрикнули двері. З маленької темної кімнати вийшов невисокий чоловік у шкіряному засмальцьованому фартусі, у кашкеті дашком назад, з шевським молоточком у руці. Він квапливо кинув молоток у кут на підлогу, витер долоні об фартух, і густе павутиння жилок на дрібному обличчі налилося багрянцем.

— Хвала тобі, господи! — зітхнув і, склавши руки на грудях, сів скраечку ліжка біля Віри.

Віра повторила ще раз те саме запитання.

— Не турбуйтеся, будьте спокійні... Ви, пане дзею, під щасливою планетою родилися або в кошулі. Тепер усе гаразд... Більше двадцяти душ під тим будинком пропало. Та й вам було три чверті до смерті.

Віра хвилювалася все більше. До неї повністю поверталася свідомість, але дівчина не знала нічогосінько. Не мала уявлення, що це за чоловік із обламаними нігтями на пальцях і з видовженим уперед обличчям, наче він весь свій вік дивився напружено в одну точку.

— Хто ви? Куди я потрапила?

Чоловік зрозумів, що хвилюватися дівчині не можна, і поквапився розповісти коротко про все.

— В той день, коли розпочалася війна, — це мені розповів мій племінник, — ви мали зустрітися з ним. Мене це нічого не обходило, — обачливо застеріг, — то така справа, що нікого не минає. А він ще вдосвіта дізнався про все це лихо і таки відразу кудись там пішов. Куди — не знаю, бо то ніц мене не обходить, але через те запізнився на рандку.

— Ми-рон? — кинулася Віра.

— Так, так, наш Мирко. Тільки ви обіцяйте, що слухатимете спокійно. Лікар заборонив вам нервувати... Я — Миронів вуйко, Казьо Сарабай. Він живе, тобто жив... у мене. Але най це буде між нами... Ну, і, пане дзею, маєте велике щастя, що він таки вийшов. Це ж Мирон вас приніс ледве теплу.

Щаслива усмішка ледь торкнулася вуст дівчини і відлетіла, злякана.

— Де він тепер?

— Оцього я не знаю, паннунцю. Тепер ніхто нічого не знає. На фабрику я вже не ходжу, роботи ніхто додому не приносить, а я стукаю по старих шкарбунах молотком і знову, як за Польщі, вдаю дурного.

— Та скажіть, ради бога, що сталося?

— Ах, я забув, що ви нічого не знаєте! У Альвова... німці.

Віра заперечливо мотнула головою, злякані очі влялися в зім'яте Казьове обличчя.

— Не може бути...

— Саме так, — зітхнув Казьо. — Відступають наші...

В пам'яті Віри спливали гомінкі збори та мітинги, пісні, що їх співали ті, яких вона весь час сторонилася.

Жаль, гіркота, розчарування і глуха злість нахлинули до її свідомості.

— Яке нині?

— Перше липня...

— За тиждень... А за місяць всю Україну стопчуть.

— То ще не знати, дівчино. Зненацька напали. Не вповідав війни Гітлер. Ну, але про політику мовчимо. Ви моя кривнячка. Як видужаєте, можете їхати додому. А хочете, то живіть і в нас. Малого жінка ще позавчора одвезла на село до своїх. Місце є.

— Я Мирона мушу бачити!

— Мус має два кінці. Ви не скоро побачите його. І Кривду теж. І дуже прошу, не смійте ніде згадувати ці прізвища. Їх не було.

Казьо схилив голову. Йому жаль було дивитися, як дівчину душать сльози, як вона ковтає їх, а здавлене ридання потрясає всім її тілом.

— Заспокойтеся, прошу вас.— Казьо погладив Віру по гладенькому чорному волоссі.— Все буде добре. Дасть бог, ще зустрінетесь. Я вірю в це. А зараз вам треба спокою. Засніть, якщо можете. Я приготую вам чаю.

Казьо поспішив на кухню. За кілька хвилин приніс чай і шматок хліба з маслом.

— Масло ще довоєнне, — гірко пожартував. — У нас є невеликий запас.

Але Віра не хотіла їсти. Вдячно глянула на добродушного шевця, хотіла бадьоро усміхнутися, та очі зайшли туманною мережкою.

Дівчина знову заснула.

VI

Офіційне проголошення «самостійної України» відбулося в будинку товариства «Дністер» при свічках.

Саме в той час, коли новоявлений «прем'єр-міністр» Ярослав Стецько зачитував відозву проводу ОУН, квартали Львова заповнювали разом з темрявою ударні гітлерівські полки. Слідом за ними поспішав генерал-майор поліції Карл Ляш, якого Гітлер благословив на львівський престол.

Але сьогодні влада була в руках Стецька-Карбовича, і він квапився скористатися з неї.

Блимало, хиталося полум'я свічок, гойдалися тіні на

стінах, урочисто дзвенів голос «прем'єра», в гробовому мовчанні стояли «міністри», і весь цей спектакль нагадував паннахиду.

Професор Бендас свято повірив, що він буде міністром освіти в уряді Стецька. Годі було й не повірити. Ще вранці останнього червневого дня до нього на квартиру прибіг кур'єр з «Дністра» і вручив листа від «прем'єра».

«Вельмишановний пане Бендас!

Від імені проводу ОУН я призначаю вас міністром освіти самостійної соборної України з правом участі в засіданнях кабінету.

Я. Стецько-Карбович».

Міністр освіти! Грім з ясного неба. Багато надій плекав Бендас з першого-таки дня війни: адже тільки його мати була україночкою, а батько — онімечиним поляком, посада при німцях гарантована. Завідуючий кафедрою, можливо, ректор університету, але — міністр освіти!.. Боже мильний... А йому снилися такі скромні сни! Найвища особа у вченому світі! І як це вони, самостійники, у кривівських закапелках не забули про його українське походження?

Гойдались тіні на стінах... Хиталась і сухорлява тінь міністра освіти. І думки вертілися навколо справ службового характеру — уявлялась розмова в міністерському кабінеті з найбільш ненависною у світі людиною:

«Хто? Як ваше прізвище? А-а, Мохнацький... Жаль, жаль... Ми не можемо вам дати кафедри в українському університеті, ані навіть пенсії. По-перше, ви поляк, а по-друге... Та що там, це не моя парафія, дорогий колего. З вами розмовлятимуть в іншому місці. Отже, останнє слово в дискусії за вами, професоре».

Вранці Бендасові вручили міністерське посвідчення. Цього дня він на власні очі бачив і на власні вуха чув, як представник німецької влади вітав український уряд. Нього було досить, щоб твердо повірити у свій міністерський портфель.

Наступного дня в свідомість професора почали закрадатися сумніви. Мало міністрів зібралось в «Дністрі», самого «прем'єра» не було, ніхто не розподіляв кабінетів. Ті, що прийшли, перешіптувались, знизували плечима. На третій день усе з'ясувалось. Доктор Ганс Бауер відповів

кореспондентові «Краківських вістей», що він нічого не знає про західноукраїнський уряд Стецька, такого уряду немає. Єдиною владою в Галичині є влада німецька, і всі їй будуть підкорятися.

Міністри квапно розходилися. Хтось шепнув оторопілому Бендасові, щоб швидше наживав п'ятами, бо ще можуть і посадити. Пішла чутка, що німці арештували й самого Стецька та інших провідників ОУН.

Що тепер буде? Чи не піти задалегідь заявити про своє німецьке походження? Але кому?

Зішулившись від тривожних думок, Бендас вислизнув з приміщення і за рогом «Дністра» порвав над урною своє міністерське посвідчення.

Панахида закінчилась. А щоб не була єдиною, щоб тисячі справжніх панахид проспівались протягом багатьох років на українській землі, розійшлися по всій Галичині друковані в Кракові націоналістичні відозви, і віддунали воці на першій раз брязкотом вибитих шибок, зойком переляканих жінок, вереском сонних дітей.

Микола Пушкар заплакав від радості, обняв жінку, ляснув затурканого Леська по плескатуму чолі: «Чуєш, чуєш?» — і сам вибіг нагору, до обійстя Якубського, молвився до червоного диска сонця, що, сідаючи за трактом, розсипалося золотом на його, Пушкарєвих, ланах.

Пізно ввечері прийшов з Хімчина Михасюк і найменував його старостою Загайпілля.

Заскреготала, застогнала ніч, вітаючи новий лад в запрутьських селах.

Вранці Клим Запоточний лагодив поламані віконні рами, складав поїдені шашелем шматки, — хіба на них кола треба було, самі ж у пальцях кришаться — і потішав Явдоху, що голосила й проклинала на чому світ стоїть Кліма й колгосп.

— Не журися, стара. Розумний не журиться. Видно, щось ми такі варті в людей і в бога, коли про нас вороги наші не забули.

Сумно зіяло Дідицьке чорними ямами вікон, вуйко Онуфрій спішно забивав хату дошками, стояла Оленка занімала на порозі, й Семен застиг серед подвір'я — згорблений, потемнілий, гіркий, як проклін.

Не було на висілку тільки Опришка. Його повели разом з світанком до села.

Їх прийшло п'ятеро, а він — один. Зірвали двері з завісів, вдерлися до хати — Пушкар, Лесько, Михасюк і ще два хімчинські парубки.

— В'яжіть його! — заверещав Пушкар, а сам позадкував, зустрівшись з налитими червінню Опришковими очима.

— І чого я, скурвий сину, панькався з тобою! — проскрипів Андрій, кудлатий, роздягнений, в самій сорочці. — «Обережно до людей підходь!» Він тобі, Іванку, ще не раз спасибі скаже за ці твої християнські настанови...

Не боронився. Бачив, що марно. Тільки вдарив ребром долоні парубка по руці — дай одягтися, дурню! — а потім йому скрутили воловодом руки.

— Ну ось, Андрійку, — заговорив Пушкар і підійшов ближче, побачивши, що Опришко, нарешті, не страшний для нього. — Я прийшов по наряд на колгоспну роботу. Молотарка стоїть готовенька на подвір'ї Якубського, чекає на збіжжя. Правда, я її сьогодні перевезу до себе. Спасибі Радянській владі — вік би такої машини не доробився. Що накажеш робити? Косити чи най ще зерно дійде? Скосимо, Опришку, ой, скосимо! Тільки тобі того хлібчика вже не їсти... Досить, наївся ти мого здоров'я, кривці напився, надто mocno на мені ти потоптався, щоб я мав тобі дарувати. Драбина перевернулася, тепер, ади, я при владі. — Пушкар показав на пов'язку на рукаві. — Молитви наші бог почув. Ну, чого так дивишся і жуєш губи, чого більмами очі заходять? Де синок твій?

Пушкар впритул підійшов до Андрія і дихнув йому в обличчя горілчаним перегаром.

— Де Пилип, питаю?

Опришко з усієї сили копнув ногою Пушкаря в живіт. Той гикнув і гепнувся на долівку.

На Андрія посипалися удари. На світанку повели його в сільраду. Щоб більше завдати ганьби й приниження, Михасюк шарпав ззаду за воловод і підганяв києм, подряпанним від скла після нічної роботи.

Андрій не знав, що з ним зроблять: уб'ють самі чи віddaдуть гітлерівцям. Було байдуже: все одно — смерть. Та не про смерть він зараз думав — про Пилипа й Павла Циганчука. Чи вдасться їм перебраться через камеральний ліс у гори і в Річці зв'язатися з комуністами? Кляв себе тепер за те, що не вчора, а сьогодні вранці вирішив піти слідом за хлопцями через Зібранівку й Хімчин і захопити з собою в карпатські нетрі друзів.

Пропало... Адже ж хлопці нічого не зроблять без нього...

Розпечений до білого казан викотився з-під землі, загорілися дерева, зайнялися стріхи на хатах, спалахнули факелами пополі при дорогах. Андрій глибоко вдихнув ранишнього повітря, широко розкрив запухлі від побоїв очі, голосно зітхнув. І не за себе,— за ту надію, яку ось тепер враз утратив; розпучливий жаль скрутив вужівкою серце.

«Кому оце світанки яснитимуть? Хто їх сопілкою зустріне, чия пісня землю на сон заколише?»

Він згадав усе своє життя від початку і не пожалів, що так жив; лише банно було, що не йшла з ним поруч та, яку завжди, до старості кохав... І відчув тепер Опришко виразно, як ніколи, — бо й ніколи було, — як по-парубоцькому молодю любить він Марію Ковбанючку, Іванову маму, перше й останнє своє кохання.

«Ой Маріє, Маріє, як марно пішло все на цьому світі... Затоптали нашу землю при битому шляху, та й нас з тобою розтолочили».

Він так бажав тепер її побачити — сиву, струджену й похилу, з тими темно-синіми очима, які не зблякли від праці й літ.

Мабуть, чула Марія серцем Андрієву мову, мабуть, його думки застукали в її шибку на світанні, бо вийшла на дорогу до царини і вдивилась у тремтливий серпанок над полями за трактом. Вчула тупіт, людей побачила, підбігла, зупинилася, і руки, підняті вгору, зів'яли.

— Куди це ви його ведете, люди? — скрикнула.

— До Пацикова кози кувати! — відповів Михасюк. А плесканий Лецько ошкірився:

— Скажіть, вуйно, Василеві, най не бариться, бо не залишиться для нього, то шкодувати буде.

Синє, опухле обличчя Опришка розпогодилося, і ранишній промінь сів скупую усмішкою на губи. А позаду нього червоніли невиспані очі й сльозилися люттю та злою радістю помсти.

Опришко зупинився.

— Розв'яжи руки, Пушкарю, втікати не буду.

— Розв'яжеш йому, Маріє, як дошками забиватимуть, — відповів Пушкар.

Марія схлипнула, підбігла до Андрія і припала до його грудей. Він схилив кудлату голову до її чола, хотів щось сказати, а слова забулися...

— Отак-то, небого...

Виминув Марію, і пішли вони далі в напрямі до колишньої сільради. Дивилася Марія їм услід, і була вона тепер одним болем, розпучливою тугою, і цей біль, і туга, і давнє кохання повернули їй молодість. Мов дівчина, перескочила перелаз і побігла гусячою толічкою вниз до школи.

У приміщенні сільради — голі стіни. Нових портретів ще не навішали. На столі — чорнильниця й папір. Пушкар інсценує суд.

— Коли вперше знюхався з комуністами?

Опришко глузливо оскалив зуби.

— Ти, Миколо, змахуєш за цим столом на осідлану корову. Веди в Коломию та передай німцям, ті, напевно, краще вміють протоколювати.

— А в нас не німецька влада, а українська. На! — Пушкар тицьнув Опришкові перед очі бандерівську відозву. — Приколи її, Леську, до дверей, щоб кожний бачив.

— Задницю нею витреш, та не свою, а німецьку, коли тебе покличуть, — проїдив Андрій.

Схопився Пушкар з-за столу, вдарив Опришка по лиці. Плюнув Андрій кров'ю в Пушкареве обличчя.

— Ти лише зв'язаного бити вмієш, гадино!

Пушкар шаленів.

— На р-раз-з... За мене! Два... За Якубського! Три-х-х... За межі! На! На! Маєш-ш... — він задихався і бризжав слиною.

Опришко заточився, відлетів у кут; звідти його штовхнули наперед і почали ним жбурляти від стіни до стіни; били палицями по крижах і голові. В Андрія текла кров з носа й вух, але він ще не падав.

— Почекайте, газди! Я маю з ним рахунок! — почувся з дверей голос. — Що, вуйку, Андрію? — наїжився до Опришка Василь Ковбанюк. — Відай, у цій кімнаті ви мене ганьбили два роки тому. То, може, поквитаємося, щоб я боржником у вас не був?

Андрій глянув на Василя і вперше тепер помітив, що він на диво схожий на матір. Справді, нічого немає бандитського в його очах. Мав Кривда рацію колись... Можливо, він зараз і вдарить, та невміло. Невміло, бо за плугом батько вчив ходити, а вдарить, бо Опришко сам штовхнув його до Пушкаря своєю недовірою. Дивився на парубка, як батько на сина, згадав суперечки з Кривдою, Іваном, і докір сумління вперше загриз серце.

— Бий і ти, Василю, — зітхнув. — Ти один серед цих усіх маєш за що мене бити.

Підвелась було рука у Василя й опустилась. Скреготнув зубами, вибіг із сільради.

Знову накинудись на Опришка. Кожний хотів ударити найдошкульніше. Андрій упав.

— Що ви робите?! — на мить зупинив самосудців крик з дверей.

Оглянулися: на порозі стояв блідий Шинкарук. Михасюк зневажливо махнув на вчителя рукою. Опришка знову били палицями по спині і глумилися.

— Зупиніться! — закричав не своїм голосом учитель.

Пушкар завжди шанобливо ставився до вчителя, а тепер гаркнув:

— Не ваше мелеться, не відгортайте!

— Таж ви уб'єте його!

Учитель кинувся між оскаженілих карателів, тремтячою рукою затримав Михасюкову палицю і зойкнув від болю.

— Я... я не дозволю... Самосуду не дозволю!

— Ви що, за комуністів прийшли заступатися? — Михасюк схопив учителя за барки. — Дивіться, щоб і вам...

Від образи Шинкарук пополотнів. Навідліг ударив парубка долонею по лиці.

— Шмаркачу... Ти смієш мене за груди шарпати?

Михасюк охолов, відступив знічений.

— Я за людину, не за комуніста... При кожній владі є суд. І ви не смієте, не смієте самі розправлятися! — Шинкарук стояв посеред кімнати і переводив лютий погляд з одного обличчя на друге. — Ідіть геть звідси, не люди!

Він нахилився над Опришком і розв'язав йому руки. Андрій ще мав силу підвестися. Хапаючись за одвірок, вийшов з сільради і, спираючись на тини, поплівся не на Дідицьке, а мимо хат Якубського до камерального лісу.

Ніхто не дивився йому вслід. Стояли збентежені. Пушкар змотував воловід, Лесько сунув за грубу палицю.

— Це ви так Україну почали будувати? — бридливо здригнувся Шинкарук. Глянув на афішу, приколоту до дверей, швидко вийшов на вулицю.

На толоці зустрів Богдана. Хлопчина біг до батька, голосно схлипаючи.

— Вірочка!.. — він закушував губи, щоб не плакати вголос. — Мама сказала...

— Сказала... — незадоволено мовив Шинкарук.

— А ти все таїш, таїш від мене... За що ж її... За що ж її мали арештувати?

Шинкарук пригорнув сина.

— Ох, як я їх ненавиджу! — хлипав Богдан.

Батько мовчав. Він не мав що сказати синові. В само-го душа спустошилася. До цієї хвилини, до розправи над Опришком, у нього була ще якась надія, віра... Тепер не було в серці нічого. І він не міг порадити синові, кого треба ненавидіти, — весь світ чи себе самого.

Шинкарук помітив на вилозі Богданової блузи жовто-синю кокарду. Видно, ще вчора причепив її.

— Викинь це геть, — сказав і простягнув руку до грудей хлопця.

— Ні, ні! — відступив Богдан. — Ні, не відбирай і цього. Ти ні в що ніколи не вірив, і тобі добре. А я не можу так...

Хлопець повернувся й, ніби не чуючи батькового запитання: «Куди йдеш?» — подався до села, незалежний, дорослий.

Шинкарук довго стояв серед толоки, пониклий і розгублений. Розумів: Богдан нині, в цю хвилину, вибрав свою дорогу в житті. Сам. Син перестав довіряти батькові. Чому? Де й коли батько допустився помилки, що втратив нині ще й другу дитину?

Богдан ішов, не озирався. Високий, шпичкуватий підліток сьогодні вперше зустрівся з життям, і воно його повело.

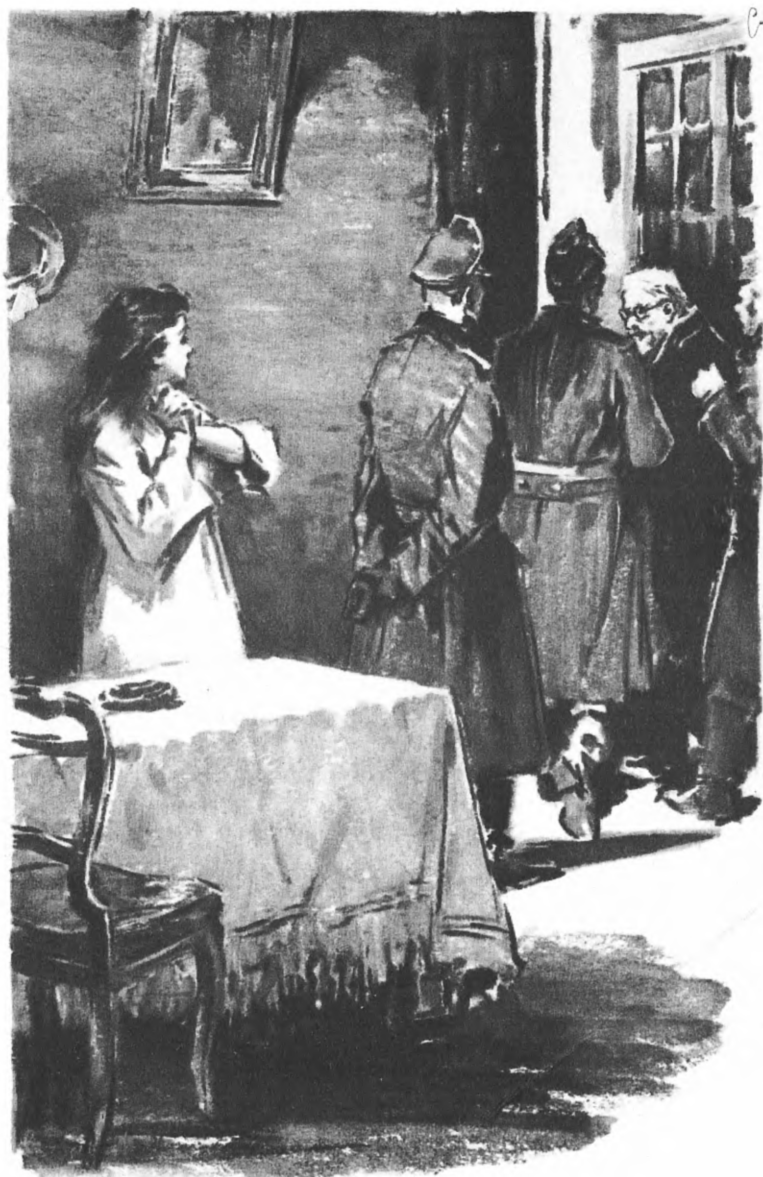
— Вернися! — гукнув Шинкарук навздогін.

Може й не чув. Дорогою віддалявся до читальні, де вже збирлися люди.

VII

За спущеними шторами — непевна ніч. Із спальні долинає густе сопіння. Дружині «екс-міністра» ще сняться бали й почесті. Бендас нервово походжає з кутка в кутку у своєму кабінеті, в нього зараз таке відчуття, наче йому на голову гультіпаки студенти накинули мішок, — було подібне ще замолоду в Кракові, — але чомусь ще не б'ють. Як дочекатися ранку, адже мусить все це з'ясуватися!

Навальний стукіт у двері — мабуть, чобітьми. Отетері-

лий Бендас застигає посеред кімнати — це вже б'ють! — усе пропало, його прийшли арештувати.

Різкий наказ відчинити негайно виводить професора з отупіння. Кидається до дверей, тремтячими пальцями повертає ключ, сахається в глибину коридора.

Зневажливо минаючи господаря, до кімнати широко ступив офіцер з емблемою черепа на вигнутому круглому кашкеті. Троє молодих військових у пілотках штовхнули Бендаса до вітальні. Офіцер зажадав документів.

«Екс-міністр» довго порпався задубілими пальцями в кишенях, поки добув паспорт. Офіцер пильно глянув на документ, здивовано повів очима по тремтячому обличчю професора і повернувся до молодих військових.

— Вас фюр айн місферштендніс? ¹

У Бендаса на мить відлягло від серця. Він аж тепер помітив на їхніх темно-зелених пілотках тризубці, а на руках жовто-блакитні пов'язки.

Один — високий, з швидкими очима, заговорив по-українськи:

— Ваше прізвище Бендас?

— Достовірно так, — вклонився професор.

— Колишній професор Краківського університету?

— Достовірно так! — прояснів Бендас.

Іронічна посмішка майнула під м'яким рудим вусиком військового:

— Міністр освіти?

Бендас розгублено бликнув очима. Хто це прийшов до нього серед ночі? Жовніри українського війська, якого ніхто ніде ще не бачив, чи новостворена українська поліція? Відповів затинаючись:

— Власне, ні... Тобто так... Але це трапилось, що так скажу, майже випадково. Я... професор-славист.

— Заспокойтеся. Нас не цікавлять зараз ваші посади і функції. Наш нічний візит до вас майже випадковий. — Він звернувся до офіцера по-німецьки: — На вулиці Зіморвича мешкає професор-славист Бендас, а не Мохнацький. Сталася прикра помилка.

— Цум тойфель! — гаркнув німець. — Де ж тоді він? Не знаєте випадково, пане професоре?

Бендас зорієнтувався, в чому справа. Шукали Мохнацького, а потрапили до нього. На якусь мить заворушилася людина в малому Бендасовому серці. Та, ворухнув-

¹ Що за непорозуміння? (Нім.)

шись, збудила диявола заздрості й злоби, і він нагадав про те, що, зрештою, й не забувалося: «Ви свиня, професоре, така, яка і була».

— Знаю,— відповів.— На Замарстинівській. Це в другому кінці міста.

Офіцер полагіднішав. Він глянув на годинник, примружив очі і, зміркувавши, що допитуватись до квартири Мохнацького не вистачить часу, попросив зовсім ласкаво:

— Будьте добрі, проведіть нас.

— Але ж ніч, такий час... — пробував відмовитися Бендас.

— Назад привезе вас наша людина! — зовсім не в тон попередній просьбі прозвучав наказ.

Бендаса відпустили тоді, коли він серед нічної темряви вказав на будинок Мохнацького.

Супроводжував його в автомобілі високий військовий з рудими вусиками і швидкими очима.

Професор намагався переконати себе в тому, що він виконав лише наказ озброєних людей.

— Що зроблять з Мохнацьким?

— Нічогосінько. Порозмовляти хочуть.

Бендас знав, що це не так. Але не хотів ставати вічна-віч з своїм сумлінням, що десь там таки шкреботалося в грудях, немов павук у сірниковій коробці, й шепотіло докірливо: «Це твоє останнє слово в дискусії... Останнє...» Тому почав нав'язувати супутникові розмову.

— Яка приємність бачити українських жовнірів!

Військовий повернув голову.

— Ви, наскільки мені відомо, не чистокровний українець.

— Я? (Звідки він мене так добре знає?) Ну, не зовсім. Мій батько — онімечений поляк із Шльонська. Проте я... Моя мати — щира українка з відомої родини...

Військовий захихикав.

— Мабуть, це виняткове сплетіння кровних зв'язків з трьома націями й сприяє тому, що вам при кожній владі щастить займати недругорядні посади.

— Ви дозволяєте собі глузувати...

— Аж ніяк. Польський уряд врахував ваше походження по батькові, український — по матері. На жаль, він проіснував мінімально коротко. Ви народилися під щасливою планетою, професоре. Німці оцінять заслуги вашого батька перед германською нацією, ви не залишитесь без хліба.

Не ображайтесь... Я говорю це широко і трохи з заздрістю. Моя мати українка, а батько — українізований поляк... І ні краплі германської крові...

Після тривалої мовчанки Бендас спитав обережно:

— А що буде з урядом Стецька? Невже нема ніякої надії на самовизначення України?

Відповідь була непряма.

— Якщо хочете зробити щось корисного для нації, зв'яжіться з Українським крайовим комітетом.

— Широ дякую... Ось ми вже й приїхали. Чи я ще побачуся коли-небудь з вами, добродію?

— Цілком можливо. Я вступаю на службу до української поліції.

— Нічого не розумію. Яка ж влада буде в нас — німецька чи українська?

— Думаю, що це не особлива проблема для нас з вами. Головне, що не більшовицька. Про вас я чув у Кракові, коли вчився в школі української поліції. Я гадаю, що немає вам поки що потреби афішувати своє споріднення з німцями. Все-таки сорочка ближча, ніж коуж.

Бендас остовпів. І про це знають?

Та, здається, про журналістську практику професора військовий не знав нічого. Він подав руку Бендасові, дружньо потряс нею.

— До побачення. Моє прізвище Якубський.

— Дуже приємно, дуже приємно, — захлинався Бендас, вилізаючи з машини.

— Слава Україні! — Якубський змахнув рукою вгору і кивнув шоферові, щоб їхав.

Збентежений Бендас пробелькотів услід:

— О пане...

В цю ніч Юля не спала. Останнім часом вона не могла спати ночами. Вдень хилилася зморена, важко дрімала, скопюрбившись клубочком на кушетці, вдень засинала й дитина в помітно випнутому животі, і хіба що тільки різкі викрики гітлерівських солдатів і зухвале ревіння мотоциклів проганяли з Юлиних очей дрімоту.

А вночі дитя стукотіло, било ніжками, спиналося десь там на ліктики, підводило голівку, немов хотіло запитати: «Мамусю, татко повернеться чи я, ще не народившись, стало сиріткою?»

О, це було настирливе, болюче запитання. Дитя раз у

раз повторювало його, обіймало рученятами саме серце матері, смикало, до болю стискало й просило відповісти.

Мати гладила під сорочкою живіт і шепотіла кризь слъози:

— Любе моє, засни. Все буде добре.

Але передчуття не віщувало добра. Не приносив його кожний наступний день.

У перші дні війни Кривда вирішив евакуюватися на схід разом з деякими викладачами університету. Щодня приходив додому пригнічений, до невпізнання нервовий і дразливий. Кожного разу, тамуючи роздратування, пробував розмовляти з тестем. Але Мохнацький впертою мовчанкою відповідав на його наполегливу пропозицію негайно виїжджати. Професор нагадував тепер дідугана, який чіпляється за одвірок старої хати, коли діти переселяються в іншу.

— Зрозумійте ж, нарешті, — кипів Антін, — нікому з нас не можна залишатися. Фашисти не пощадять ні вас, ні мене, ані Юлю.

— Ви їдьте, — мовив Мохнацький. — Я не піду трясти по світу старими кістками. І куди, куди? Під голе небо, від села до села, з міста до міста — у вічному страху й невгодах... Ні, ні. Це не для мене. Що громаді, те й бабі...

Просила Юля і бачила: марно.

— Нічого мені не зроблять, — переконував сам себе Мохнацький. — Нічого не зроблять... І чого втікати? Усім втекти, щоб легше було тут німакам господарювати? Я не впізнаю вас, діти мої...

Розуміли обое: батьків докір справедливий. Але сьогодні неможливо будь-що зробити. Йти поодинці в підпілля — що це дасть? Все сталося так несподівано. Армія відступає, підприємства, організації евакуюються, ніхто не дає ніяких розпоряджень, крім евакуації. Навіть Мирона ніде не видно. А їхати без батька — він же старий і немічний. Залишилися всі.

За день перед приходом окупантів до них забіг Сарабай і в хату, повну журби й нерішучості, вніс хвилю свіжої бадьорості, що бризкала з його гарячково збуджених очей. Мирон був тепер схожий на того відчайдушного юнака, який колись вимагав влаштувати втечу для Юлі з тюрми на вулиці Лонцького, а під час жовтневої демонстрації два роки тому говорив: «Я звик зубами гризти життя. Спокою боюсь, щоб не занудило, бува».

«Радіє, що спокій минув?» — ворухнулося в Антоно-

вому серці неприязне. Але тільки на мить. «Ні, Мирон розумний і найбільш рішучий серед нас. Таким був завжди. І тепер він перший знайде вихід із становища, струсоне тих, хто злякався або розгубився серед цієї раптово розшаллої грози».

— Що нового, Мироне?— спитали разом Антін і Юля, і професор запитливо виставив сиву борідку, зупиняючись на порозі спальні.

— Буде жити! — радісно зітхнув Сарабай і знітився. Він уперше помітив тінисті плями на дрібному Юлиному обличчі, вільно скроєне плаття на її колісь стрункій талії. Зніяковів, наче винний у тому, що безнадійна любов до цієї жінки не минає навіть тепер, коли вона чекає дитини від Антона, коли Мирон сам уже зрадив своє кохання, цілуючи непритомну Віру, яка в ці дні боролася зі смертю. Тихо повторив: — Буде жити, поправляється...

Але ніхто його не зрозумів. Антін пильно глянув на Мирона; злегка знизавши плечима, Мохнацький куйовдив пальцями борідку, скося зиркаючи на Юлю, і тільки вона жіночим інстинктом відчула, що Мирон говорить про людину, яку покохав. А десь глибоко, у тих несходжених душевних нетрях, у малесенькій клітинці серця, давно наглухо окутаній любов'ю до своєї сім'ї, щось ворухнулося, тьохнуло і боляче обірвалось.

— Ми не знаємо, про кого ти говориш, Мироне.

— Аа-х!..— Сарабай побагровів, наче той юнак, у якого вивідали таємницю першого кохання. — Казьо або Марина не казали вам нічого? А мене вдома не було кілька днів. Це я про ту дівчину, яка була зі мною у вас на банкеті. Її поранило першого ж дня, коли бомбардували Замарстинів... Я приніс її тоді до Казя напівживу, — розповідав Мирон і бентежився під здивованими поглядами друзів. — Але я про важливіше прийшов сказати, — він провів долонею по обличчю, немов стер з нього ніяковість, і в очах знову спалахнув відчайдушний сарабайвський вогник. — Я прийшов сказати, щоб ти, Антоне, якомога швидше попрощався...

Мирон замовк, зустрівшись із зляканими Юлиними очима. З них збігла враз ревнива цікавість — чому саме тут, на Замарстинові, настиг Віру осколок? З серця спливла гіркота, яка плеснула було й залила те ніжне й незабутнє, що залишилось в ньому з дівочих днів... Тепер Юля знову була тільки дружиною і матір'ю.

— Як — прощатися? — ледве прошепотіла вона.

Сарабай помовчав. Він прийшов сказати, щоб вони йшли обоє. Але ж Юля...

— Ми з Антоном ідемо в підпілля. За ці дні я зв'язався з Круком на Тернопільщині. Радились в обкомі. Наш намір схвалили, ми зникнемо.

Юля, та сама Юля, яка колись не боялася йти в пастку польської поліції, коли викрадала Антонів рукопис, та, що не зойкнула на допиті в Костельницького, тепер злякалася самотності, впала грудьми на стіл і затряслася в риданні, захлипала, склавши руки на животі, наче від болю.

— А як же я... Як?

Антін узяв її за плечі, вивер долонями сльози з щік.

— Будь мужньою, Юлечко. До кінця...

Того вечора вони й пішли.

...Не спала ночами. Не давало спати дитя. Прислухалася до кожного шурхоту за вікном.

Здрігнулася від грюкоту в двері, настирливого дзвінка й команди:

— Ауфмахен! ¹

Схопилася, вибіг із спальні професор.

Квапно одягнувши халат, Юля підійшла до дверей.

— Хто?

— Ауфмахен! — вдарила хрипка відповідь разом з стуком чобота в двері.

Професор заступив собою Юлю, відчинив.

Троє військових з камінними обличчями увійшли в коридор і, не питаючи дозволу, ступили до вітальні.

— Документи!

Офіцер кинув погляд на фотографію в паспорті, згорнув паспорт.

— Це ваша дочка? — показав на Юлю.

— Так.

— Заміжня?

— Вдова, — квапливо пояснив професор. — Місяць тому зять помер від туберкульозу.

— А може, з совітами втік?

— Ні, — твердо відповів Мохнацький.

Офіцер підморгнув військовим у пілотках. Ті цинічно розглядали Юлю з ніг до голови, перешіптувалися, кивали на її красиве обличчя. Юля зрозуміла небезпеку. Опустила руки, впали поли халата, показавши розповнілий стан. Гидливо скривилися.

¹ Відчинити! (Нім.)

— Одягайтеся, професоре, підете з нами! — наказав офіцер.

Мохнацький стояв зацікавлений, зляканий. На круглому кашкеті гітлерівця з'явився череп. Він чув уже про цю емблему. Гестапо.

— Ну, швидко, швидко!

— Куди? — вимовив пересохлими губами. — Я... прошу зважити на мій вік і...

— Шнель, шнель!

— Я нікуди вночі не піду, — відступив професор назад.

Юля підійшла до офіцера.

— Не забирайте його. Він старий, він професор!

— Якраз тому нам і потрібний ваш батько, — глузливо посміхнувся офіцер. — Треба вирішити одну наукову проблему. Не бійтеся, фрау, вранці він повернеться.

Мохнацького виводили. Поглядом, повним відчаю й любові, він приголубив Юлю, схлипнув глухо. «Чому ми не послухали Антося?» — хотів сказати, але опанував себе і промовив спокійно:

— Не забудь на ранок приготувати міцної кави, любочко...

Юля не плакала, не ридала. «Будь мужньою до кінця... Мужньою до кінця...» — повторювала в думці і стискала зуби, щоб не закричати. Мовчки дивилася, як штовхнули батька в коридор, за ним поповзли дві пілотки й кашкет. Потім кашкет повернувся, показавши вишкірений череп мерця, череп враз став великим, як людське обличчя, клацнув зубами і зник за дверима.

Зовсім далеко, наче в довгому тюремному коридорі, глухо брязнув замок.

— Та-а-а-тку! — в нестямі закричала Юля і непритомна впала на підлогу.

VIII

Вірі ставало краще з кожним днем. На початку липня — над містом догулювала тополина заметіль — дівчина вже могла стояти біля вікна й дивитися-дивуватись, звідки береться оте лапате, пухке сніговиння серед літа, від якого небо хмариться і наче холодніше, сивіють голови кленів і людей.

А в грудях боліла рана. Лікар, Казів знайомий, виїняв з-поміж ребер осколок ще тоді, коли Віра лежала

непритомна. Тепер вона часто брала на долоню важкий шматок сталі, схожий на жилакувату дубову тріску, що вилетіла з-під сокири дроворуба, дивилась, і самій було чудно, що може бачити зблизька і мацати пальцями смерть.

Не ту смерть з косою, що уявлялася в дитинстві, не ту, що мучить агонією знесилене тіло, коли людині настає час умирати, а неприродну, жорстоку смерть від заліза.

З цього шматка можна було б зробити цвях і ним прибити нову віконну раму в новій хаті, штолю для коня на зимову ожеледь, пучок голок, якими дівчина вишила б скатертину на святковий стіл або весільну сорочку коханому...

Смерть від заліза. Віра пережила її, відчула, переболіла, збагнула, але не злякалася. Навпаки. Чим більше придивлялася до гранчастого осколка, тим краще починала розуміти, що боятися цієї смерті — значить загинути. Вбивати її треба. Заради життя.

Ловила себе на думці, зовсім недавно чужій і незрозумілій: скільки куль можна відлоти з цього осколка, скільки смертей можна знищити у відплату за одну?

На вулиці серед тополиної заметілі снувала смерть. Вона свавільно реготала, гаркала на людей, вистукувала чобітьми, розмовляла чужою мовою, вигравала марші на губних гармошках.

Віра, колись така байдужа до того, що робиться на світі, тепер відчувала, як народжуються в глибокій схованці її душі, ворущаються, печуть ненависть і зло.

«Чого їм тут треба? Чим ми завинили, що вони прийшли нас вбивати і палити?»

Вірі хотілося жбурнути цим шматком сталі в обличчя рудому солдатові, що недбало розвалився на парканці, димить цигаркою і спльовує, топче те саме місце, де колись стояла вона, обійнята першим коханням, мов полум'ям. Тоді на землі цвілі півонії — тепер зів'ялі й розтопані, тоді ясніло небо — нині його заволокла юга.

У грудях болить. Що там болить? Слід від осколка, безсила лють, від якої хочеться по-дитячому гризти кулаки, чи, може, слід від туги за коханим? Якою наївною була вона, коли думала, що від кохання болить лише серце.

А тополиний пух чіпляється за волосся дітей, жінок, і зловісним та страшним здається оте сивіння світу. Ось поспішає якась молода жінка, незграбно заносючи повним животом. У неї побіліло волосся, страшно дивитися на її

голову, хоч на ній тільки пух. Біжить просто через дорогу до Казьового будинку, рвучко відчиняє хвіртку.

Та це ж Юля!

Увійшла. Темні підкови під темними очима, знесилено опущені плечі, відчай болісно стулив губи. Стоїть перед нею Казьо з німим запитанням у погляді, і Віра склала долоні на грудях.

— Батька забрали вночі... Гестапо... — прошепотіла, рукою провела по чолу, по волоссю.

Не злетів тополиний пух. Немов свіжа паморозь обсіпала пасма волосся і прилипла до нього навечно.

Довго мовчали, наче вшановували пам'ять. Всі зрозуміли: не повернеться більше професор Мохнацький, закінчилась його дорога. Полум'я смолоскипа, яке завжди піднімалося вгору, скільки його не нахиляли донизу, погасло.

Ця вістка була останньою краплею, що переповнила чашу тривожних сподівань, побоювань і очікуваного горя. Всі стали враз самотніми, мов птахи, яким зруйнували гніздо. Вістка була неймовірно страшною. Надто несподівано відійшов той, хто непомітно, але міцно увійшов у життя близьких йому людей і мимоволі став володарем їхніх дум і помислів.

На якусь мить життя здалося безнадійно пропавшим, і Віра також втратила останню крихту надії на своє щастя. Все загине. Всі загинуть. Кого пощадять, коли Мохнацького, вченого з світовим ім'ям, не пощадили?

Рана, в якій загніздився біль від осколка, ненависті й розлуки, запекла, і кров просочилася крізь бинти і плаття.

— Кінець... Поїзд пішов під укіс...

Казьо ніби прокинувся від отупіння. Він уклав хвору Віру в ліжку і, розпрямляючись, відчув, як важчають його руки, виростає мізерне тіло, а дике обурення робить його велетнем, силачем.

— Поїзд піде під укіс! — промовив він. — Тільки не наш. Не наш, пане дзею!

Юля мовчала. Вона залишила ще вночі у своїй хаті всі слюзи й відчай. А зараз тільки виразніше зясніли пасма волосся, наче вони вміли наливатися тим горем, яке вже не могло вилитися з слізьми.

Миرون Сарабай повернувся з Тернопільщини до Львова. Вони з Антоном перебували весь цей час у селі недалеко від Підволочиська у матері Стаха Кручковського — колишнього товариша по підпіллю. Перші тижні впертих

намагань створити хоч невеликий підпільний осередок пройшли марно. Серед сільської молоді, задурманеної бандерівськими гаслами, заляканої куркульськими розправами, важко було знайти людей, які схотіли б чи зважилися йти в підпілля.

— Ні, ні... Почекаємо, най ся розвиднить,— ніяково відмовлялися.

Кручковський мав надію на робітничий Львів. Але з ким зв'язатися і як? Хто залишився там з своїх і живе легально, не викликаючи підозри в окупантів? Перебирали в пам'яті всіх, кого знали, колишніх членів КПЗУ, і не знаходили такого, хто не був би активістом при Радянській владі і не мусив відступати або переховуватися зараз.

Врешті Сарабай згадав. Хто пам'ятає зморшкуватого Дядека? Як же не знають? Він був якийсь час секретарем окружкому. В нього трагічно склалася доля. Після розпуску КПЗУ він перейшов за Збруч. Але там його затримали прикордонники, передали органам внутрішніх справ, і Дядек був засуджений як агент іноземної розвідки. Факт сумний, але факт. Його звільнили у 1939 році. Він повернувся до Львова, працював електромонтером, у партії не поновлювали. Якось Сарабай зустрівся з ним. Розмовляли в нього дома за чаєм. Дядек тяжко переживав заподіяну кривду, обурювався несправедливістю, але на запитання Мирона, які у нього зараз погляди і ставлення до Радянської влади, відповів, украй здивований:

— А при чому тут погляди? Хіба їх міняють, як улан коня? На твою думку, той повинен залишатися комуністом, кого не скривдили? Я ж не підганяю ідей до свого живота й шкури.

Антін залишився з Стахом, а Сарабай вирушив до Львова. Він щасливо розминувся з патрулями при в'їзді до міста, а потім змішався з людським натовпом.

Поглинений суперечливими роздумами, зупинився біля дверей Дядекової квартири і довго не зважувався натиснути на білий гудзик дзвінка. Вдома чи ні? Впізнає чи вдасть, що вперше бачить? Схоче взяти на себе небезпечне завдання?

— Хто там? — почувся сухуватий голос у відповідь на короткий дзвінок.

— Тут живе електромонтер Дядек?

Двері відхилились, і в щілину просунулася лиса

голова. Поморщене обличчя насторожилося, шия, що нагадувала гофровану трубку від протигазу, витягнулася.

— Мирон? Ти як? Ну, заходь, заходь швидше.

Проміністі зморшки збіглись довкола очей.

— На яких правах вештаєшся нині?

— На пташиних.

— У Львові живеш?

— Ні...

— Гм-м... А я, як бачиш, користуюся благами в новій Європі. Не чіпають... Мало того, з Українського крайового комітету приходив якийсь — референтом назвався — і пропонував роботу.

— Та це ж чудово! Якщо не погодилися, підіть тепер і скажіть: передумав. Негайно. Вам треба жити в місті.— Сарабай сів на табуретку біля умивальника.— Ви знаєте, чого я прийшов?

— Догадуюся. Викладай, викладай усе без папірчиків і дипломатії. Свідків у хаті нема, телефону — теж.

Сарабай говорив коротко. В нього такий план: Дзядекові треба розвідати, хто з колишніх підпільників або й не підпільників, але людей певних, залишився в місті, на якому вони зараз становищі, чим дихають. Він — електромонтер, спеціальність для такої роботи вдячна. Хай на це піде три-чотири місяці. За той час на Тернопільщині їм удасться щось зробити. Упоравшись, Дзядек зайде до Казя Сарабая на Замарстинівську. Казьо дасть знати Миронові і принесе від нього пароль...

— А далі як? — засумнівався Дзядек. — Ми ж тоді мусимо десь зустрітись, обговорити план дій. Як намітимо день, годину, місце? Все це, бачиш, дуже складно. Прийти вам з Тернопільщини до Львова і чекати тут, поки Казьо обійде з паролем наших, ризиковано та, зрештою, і неможливо. Вас схоплять. Добре було б дати якийсь сигнал, коли прийдете. А перед тим за тиждень-два обійти з паролем, додаючи: «За стільки-то часу після сигналу». Але який, щоб усі знали? Магістрат підірвати, чи що? — пожартував.

— Ви маєте рацію, — задумався Сарабай. — Магістрат висадити в повітря нам не вдасться...— Враз він пожвавився, і в очах блиснули хитрі іскорки. — Нічого... Сигнал буде. Казьо вам скаже який, коли прийде з паролем. А тоді... Давайте намітимо місце.

— Думаю, Личаківський цвинтар.

— Так. Біля гробниці капелана Стажинського. Куток глухий. Знаєте де?

— Це з того боку, від Погулянки.

— Отже, хай буде через день. Година четверта. Довмовились?

— Ніби так. Тільки що за сигнал?

— Пораджуся з хлопцями, придумаємо.

Сарабай згадав про Марію Шварц, колишнього організатора політшкіл в КПЗУ. Цікаво, де вона тепер? За Радянської влади працювала парторгом на ткацькій фабриці. Можливо, виїхала. Треба дізнатися. З її допомогою можна б почати організацію підпілля серед ширших кіл.

— Про арешт польських учених чув?

— Дещо чув. А ви докладно знаєте?

— Те, що й усі. Кілька десятків забрали і — камінь у воду. Ніхто не знає.

Попрощалися. Сарабай вийшов через подвір'я на вузеньку Бляхарську вулицю і провулками поспішив до Краківської площі, де жила колись Берта Шварц з дочкою. Якщо не виїхали, стара буде вдома. Вона повинна впізнати Мирона. Адже в її сутережах колись таємно збирався їхній осередок, у Берти Антін лікувався від рани. Вона скаже, де Марія.

Берта затряслася, побачивши на порозі незнайому людину. Очі, повні панічного жаху, застигли мертво.

— Марія? Яка Марія?.. Я не знаю... Повірте мені, тут нема ніякої Марії.

— Заспокойтеся, пані Шварц, — Мирон лагідно зупинив Берту. — Я — Сарабай, товариш вашої дочки. Не впізнаєте?

Полуда страху повільно спливала з зіниць матері.

— Сарабай?.. А-а, Мирон... Пам'ятаю, пам'ятаю. А вам нічого не кажуть німці? — спитала і знову насторожилася.

— Я не живу у Львові. Мені треба бачити Марію. Де вона?

Берта мовчала. Вагання переливалося тінями в зляканих очах, підійшла ближче і сказала пошепки:

— Вона ховається. Комуністів арештовують. Та й не тільки комуністів. Ви, напевне, знаєте про вчених... А вони ж не євреї. Нам у сто разів гірше. Як уже Мохнацького, таж то така фігура...

— Що — Мохнацького?!

— Забрали. А ви хіба нічого не чули?

Сарабай витер краплі холодного поту з чола. Цього він не чекав. Навіть не припускав у думці чогось подібного. Сьогодні мав зайти до Казя, дати йому завдання, побачити Віру... А професорові і Юлі привіт передати від Антона. Забрали Мохнацького... Перед очима майнув образ професора, а поруч різьбленим силуетом — спотворене розпачем обличчя Юлі.

— За що ж його? — вирвався стогін.

— Не знаю,— похитала головою Берта. — Нічого не знаю. Ми, євреї, чекаємо, коли утворять гетто. Кажуть, незабаром. Там, може, спокійніше буде, там і Марію не знайдуть.

— Що ви говорите? — Мирон глянув на Берту, мов на божевільну. — Євреї чекають на гетто? Як ви можете таке...

— А що інше, що інше? — В безнадійному сумі Берта опустила на подолок вузлуваті руки. — Кажуть, буде утворена єврейська громада з юденратом, з своєю поліцією. Там буде легше. А зараз на вулицю не можна вийти. Б'ють, штовхають, на тротуар ногою не ступиш, на всіх магазинах, трамваях — «юден ферботен!» З центральних кварталів повикидали людей на вулицю — йди куди хочеш. А там хоч притулок буде.

Сарабаєві важко було повірити, що він чує ці слова з уст єврейки. Та невже вони не уявляють, що таке гетто?

— І Марія так думає?

— І Марія... Вона лише в пророцтва не вірить. Та й добре, що не вірить... Бо ми, старі євреї, знаємо... Ой, знаємо! Кров Назарея на голови іудеїв. Так буде. Сповниться проклин вашого пророка. Так буде... Але кожний день життя дорогий. Я тільки прошу бога, щоб послав мені смерть раніше від Марії. Цим і живу. А загинути всім... усім... Так каже рабин, так кажуть усі старі євреї.

— Не треба так... — мовив Мирон. — Люди винні, вони й розплатяться за злочини. І люди переможуть лихоліття. Тільки не покорою і смиренням. Не треба піддаватися почуттям приреченості. Боротися треба всім, і євреям теж. Я хочу побачити Марію.

Берта якийсь час мовчки похитувала головою, і Мирон бачив, як її очі наливаються докором і ненавистю. Раптом вона ніби прокинулася від сну, закричала:

— Не піде Марія більше з вами! Ідіть, геть ідіть! До-

сить уже того, що я натерпілася через вас. Відколи виросла моя дитина, на ноги стала, не було мені спокою. Вічний страх, обшуки, переховування. А інші жили, жили! Тільки ми гнані, як собаки, як дикі звірі! Геть, геть ідіть, я більше не віддам вам дочки!

Стара у відчай біла головою об стіну. Враз обм'якла і важко сіла на старий, з вишкіреними пружинами фотель. Ледве чутно прошепотіла:

— Його кров упаде на нас і наших дітей. І нікому не буде порятунку. Ми станемо глиною для нової Вавілонської вежі. І ви будете глиною. Нами розчинять, а вами замісять. Цього хоче бог, а він у нас один.

Сарабай повернувся до дверей. Не було потреби далі розмовляти з Бертою.

У цей час з другої кімнати несподівано увійшла Марія. Схудла, змучена, ніс ще більше видовжився, а обличчя спокійне, як у статуї.

— Марія!

— Добридень, Мироне, — привіталася і холодно подала йому руку. — Я чула вашу розмову. Моє сховище недалеко. В кімнаті є ніша. Це не надійне сховище. Але іншого немає. Тобі легко загубитися серед людей, а я зі своїм семітським обличчям не сховаюся ніде. Тому не осуджуй і не дорікай. Різко змінилися обставини, мусять мінятися і форми...

— Форми чого? — перебив Мирон, роздратований панахидним тоном її мови. — Форми боротьби чи ховання від неї? Ховання як самоціль, заради тільки свого власного життя! Я прийшов по тебе, Маріє. Невже ти думаєш, що все пропало і ми поставлені на коліна? Чи так, як і твоя мати, ти віриш у прокляття Христа?

— Я невіруюча, ти знаєш... Але з тобою піти не можу, не маю права... Я могла виїхати на схід, але ж мати... Не залишу її тепер... І не тільки її. Свій народ не залишу. Ти закинеш мені єврейський націоналізм. Як хочеш.

— Тим більше, тим більше! — Мирон схопив Марію за руки. — Що залишається для вас зараз, крім боротьби? Тож не краще загинути в бою, ніж над ямою, викопаною власними руками? Хто посіяв серед вас облудну надію на автономію в гетто?

— В гетто ми будемо всі разом...

— Вас зженуть туди, щоб легше винищити. А щоб цього не трапалося, треба євреям-комуністам іти в підпілля, з нами! Маріє, — Мирон заговорив спокійніше, — ти

сьогодні підеш зі мною. Ми розпочинаємо велику боротьбу. Ти будеш першою, хто зробить лазівку в гетто, хто зв'яже майбутнє геттівське підпілля з зовнішнім світом. Таким зв'язковим може бути тільки єврей, чуєш?

Марія ледь помітно похитувала пониклою головою.

— Схаменися, ти ж Марія Шварц, Чорна Манька, бойовий наш товариш! Що сталося з тобою?

— Моя нація гине. І я буду разом з нею...

— Тож знай, — Сарабай відступив до порога, — за ваші страждання і смерть колись вам співчуватимуть. Та похвали не буде ніколи. Прощавай.

Мирон вийшов з кімнати. Марія вибігла за ним. Спирила, обняла, і голова її забилась у нього на грудях.

— Простіть мені всі... О, ради бога простіть!

Скрадаючись задвірками, Мирон наблизився до Казьового будинку. Пробила саме поліцейська година. Він тихенько натиснув на клямку — двері не зачинені — й увійшов до кімнати. Тихо. В хатніх сутінках розгледів білу подушку і на ній милу голівку.

Вірочка... Затамувавши подих, хвилину прислухався до рівномірного дихання дівчини і до биття свого серця. А воно враз усе забуло: професора, Юлине горе, Антона, Дзядека... Нічого ж на світі не сталося. Це він повернувся з роботи додому, трохи запізнившись. Молода дружина не дочекалася чоловіка, схилилася в ліжку над дитиною і заснула. Миранові не хочеться її будити — лише тихесенько підійде, схилиться і поцілує кохану в чоло.

Вірочка... Спить, по-дитячому підклавши під щоки долоні. Мирон милується її блідим личком, а самому дивно: коли це все трапилось? Звідки взялася ця чудна дівчина, яка зуміла своїм коханням, відвертим, наївним і чистим, як поцілунок дитини, перемогти його безнадійну любов до іншої? Коли ж це трапилось? Тоді, як вона стояла біля парканця, втікши з банкету? Коли він ніс її безвладне тіло і знав, що дівчина помре? Ні... Тоді був лише жаль, а не кохання. Аж розплющила Віра очі, озерні плеса, і зрозумів Мирон, що врятував її життя не тільки для неї.

Рівномірне Вірине дихання притихло перед пробудженням. Мирон кинувся до ліжка. Нагнувся, послухав. Дихає. Але згадка про те, що вона могла загинути, що взагалі її може не стати серед цієї розшалілої завірюхи, злякала

Мирона. Легко торкнувся пальцями волосся, просив прокинутися.

Якийсь час сонні Вірині очі дивилися на нього й не впізнавали. Потім прояснили, блиснули радістю, Віра схопилася, забувши про біль у грудях.

— Мироне, ви? Прийшов-таки...

Сарабай узяв її за плечі, примусив лягти.

— Лежи спокійно. Ну... от ми й побачились. Не в неділю і не біля парканця...

— А я вже не вірила...

— Як твоє здоров'я?

— Було зовсім добре. Але після того нещастя з професором знову злягла. Сьогодні краще... До Юлі заходили?

— Зараз пошлю Казя. Він удома?

— Мабуть, у майстерні... Мироне... Відверніться, я одягнуся.

Але підвестись на ноги Віра не змогла.

До кімнати увійшов Казьо. Глянув на Мирона так, ніби вчора його бачив.

— Сервус, Мирку. Піти по Юлю?

— Іди.

Сарабай стояв біля вікна і в напруженні чекав, коли відчиняться двері й увійде Юля — розбита горем, зламана нещастям жінка, яку треба розраджувати.

Увійшла. Посміхнулася і поглядом попросила не висловлювати співчуттів. Мирон пригорнув її, провів долонею по волосся, затримав у пальцях біле пасемко.

Юля запитала про Антона. Хай не приїздить і про неї не журиться. Казьо не дасть пропасти, є знайомий лікар... Та це ще й не скоро. Пізньої осені... Чи не чув Мирон чого-небудь про долю арештованих? Юля ходила в гестапо, відповіли, що нічого не знають, ніяких арештів не було. Не чув. І не треба розпитувати. Їх уже немає...

Мирон не потішав Юлю. Все на світі стало голим у своїй жорстокості й нещадності. Відійшли з побуту дипломатичні вуалі і добрий тон. Зникла фальш недововленості й співчуття. На карту поставлені життя і смерть. І люди зараз мислять лише цими категоріями.

Не вибачаючись перед жінками, Мирон і Казьо зайшли в майстерню і там про щось недовго розмовляли.

Потім Казьо провів Юлю додому. Прощаючись з Мирonom, вона сказала:

— Перекажи Антонові, що я почуваю себе добре.

А про це, — показала на волосся, — не згадуй. Я не винна. А втім... мабуть, воно мене якось зцілило. Мої жіночі слабості минули. Мені тільки шкода, що невчасно ми обзавелись сім'єю. Пішла б з вами. І скажи йому, щоб беріг себе. В мене залишився тільки він. І дитина. Колись була більша сім'я. Тепер я лише жінка... — додала сумно.

Юля й Казьо вийшли. Віра покликала Мирона. Він бачив, що дівчина хоче йому щось сказати і бентежиться, не може зважитися.

— Кажі, Вірочко.

— Мироне... Ти незабаром підеш. Вибач, що перейшла на «ти». Мені важко інакше. Я хочу, щоб ти вислухав... Це дуже важливо для мене, для всього мого життя.

Побляклі від недуги світло-зелені очі потемніли від затаєного хвилювання, бліде, змарніле обличчя налилося бентежною свіжістю.

— Я... я люблю тебе, Мироне. Люблю так міцно, що без вагання піду за тобою і розділю все, що зустрінеться нам на дорозі... Ні, ні, це не завчені слова гімназистки. Коли б були інші, я сказала б по-своєму. Так, як ніхто ще не казав. Але немає інших слів... Мироне, моя любов не може тебе зв'язувати. Я знаю... ти кохаєш Юлю, і вона варта...

Мирон стиснув долонями щоки дівчини.

— Не треба більше. Я також люблю тебе. Сильніше від смерті, яка благословила нашу любов. І тому я не загину, як не загинула ти, коли несла мені своє кохання. Я повернусь до тебе, знайду, де б ти не була...

Віра сахнулася його обіймів.

— Знайдеш? Чому — знайдеш? Я ж піду з тобою. Ще сьогодні. Ти не хочеш, Мироне?..

— Люба... Нам не можна тепер хотіти чогось для себе. В тебе ж батьки, і ти поїдеш з Казьом до них.

— Сама, без тебе? Як я буду без тебе? Місяці, роки, не знаючи, чи ти живеш... Ти мусиш взяти мене з собою.

Віра тамувала плач. Мирон мовчки гладив її косу і сам вагався. Але ж ні... Тепер, коли немає навіть криївки?

— Я не загину. Ніколи про це не думай. А ти поживеш сама, приглянешся до людей, навчишся розрізняти біле від чорного, золото від облуди — без нічиїх підказувань. І тоді будеш моїм другом, а не тінню. Увійдеш у життя з повноцінним квитком. Так ти колись сказала? Не плач, любя...

Віра схлипнула востаннє. Миронові слова звучали як вирок.

— Бувай здорова, Вірочко. Я знайду тебе, коли настає час. Мусить той час прийти.

Мирон обсипав поцілунками її очі, руки. Підвівся. Поправив вилоги піджака, як перед входом в аудиторію, і, зібраний, напружений, мов нерв, вийшов у п'ятьму липневої ночі.

ІХ

З щедрими дощами прийшла на Підкарпаття осінь. Порвалися нитки раннього бабиного літа, що тримали над землею парашут високого неба, і воно впало, зібгане в клоччя хмар, на посірілу землю. Швидко згасали осінні пожежі, спливали в потоки жовті озерця березових гаїв, замулювались падолистом червоні плеса бучини. Осінь закурликала журавлиними ключами, зашуміла буйними повеннями, заспівала панахидами по селах на свіжонасипаних могилах.

А дощі лили, і ніхто не міг вгадати, чи видощиться коли-небудь те небо. Трупішала кукурудза на стеблі, не дозріваючи, гнила картопля в рядах, сиділи люди по хатах, журно дивилися на сумне сітковиння дощу і розмовляли про війну та голод.

Бо що з того, що біле збіжжя вродило? Забрали на контингент. Один лише Пушкар голоду не боїться. Він змолотив колгоспною молотаркою і зі свого, і з Якубського поля. Брали і в нього? Не бійся, в його засторонках стільки, що буде мати і жертви, і на продаж, ще й немолоченого в ожередах — мишам мервити. Багачеві й вода під гору тече, а бідному завше мак на четверо.

Клим Запоточний уже кілька днів не виходить з хати. То, бувало, забігав до Семена погратися з малою, Оленку потішити, бо журиться все чогось та й журиться. А тепер і до Юзюків не ходить — в самого потіхи тої обмаль стало, на себе не вистачає. До церкви ще йде дзвонити по неділях, та зарібку там мало, а з цимбалами — просили з Пушкаревого кута на весілля — не пішов. Чомусь не грається, пальцятки рук не слухають. Візьме часом до рук, бренькне розстроєна струна, мов бите скло, і мимоволі гляне Клим на затулене клоччям вікно: а шляк би вас трафив, я ще вам грати буду?

Явдоха свариться день у день. Сама стала суха та люта, а від прокльонів піднебіння почорніло.

— Послухай дурного, і сам дурнем станеш. Я ж казала: тримайся, дідьку-чорте, Пушкаря. Він газда, він хитрий і розумний. Ні-і, послухався біснуватого Опришка, то йди тепер по лісах за ним гавкати.

Клим дбайливо чистить цибух і мовчить...

Хлюпає за вікном згубний дощ, Прут заливає поля за трактом. І бог, і люди... Що вона там беледить? Ет... Позаминулої неділі піп відправляв богослуження на могилі. Василь Ковбанюків — у мазепинці, з синьо-жовтою гарасівкою на вишитій сорочці — провів гурт підлітків, грається у військо мов дитина; і погрожували вони там геть усім: ляхам, більшовикам. Потім співали пісень. Під кінець Богдан, учителів син, декламував вірша про рідний край, столочений кінськими копитами, вкритий хрестами, мов чорним гаєм, — і люди плакали. Плакали навіть ті, хто не сипав могили, кого Пушкар у читальні назвав більшовицькими запроданцями, а піп з церковного амвона — сподвижниками антихриста. Оплакували завтрашній день.

Явдоха висунула бабухатий спижевий горнець з печі, заглянула в нього, і знову забулькотів важкий проклін у її горлі.

— А щоб ти здох голодною смертю цієї зими!

...Могила. Це за життя народ висипав собі могилу, немов сам змирився із смертю. Боже-боженьку!.. Замість зібратися до гурту і спитати один в другого, що робити, може б ото, як Опришко, в ліси та й на німчуру разом? Могили висипали серед толоки. І старе, і мале, немов очманіло, возили оту глину тачками, а Пушкар — щоб часом хто на себе не взяв заслуг — папір такий, як верета, списав: «Цю могилу висипали загайпільські селяни під проводом Миколи Пушкаря на славу героям, які загинули за волю України». І папір той запакував у пляшку, облив корок смолою і закопав. Господи! Пушкар за Україну! Сміх і гріх. Тож сказав Клим тоді в неділю Пушкареві в очі, і люди ззиралися здивовані, бо ніхто ще не чув від Кліма чогось іншого, крім жартів.

— Заскоро, ой, заскоро сиплеш народові могилу. Схаменувся б ти, Пушкарю! Не добром почав будувати собі Україну, не добром і закінчиш.

Не чував потилиці, не прикидався більш жартівником, стояв перед сільським старостою і дивився у його збентежено-люті очі.

— Хіба уб'єш мене. Бо вікон уже немає, а нових і не буде. Де ниньки скла дістану?

Немов спамяталися тоді люди, розійшлися. Опустіла толока, забовваніла на ній самотня могила з березовим хрестом. Перша...

А за кілька днів прилетіла до села страшна звістка: коло білого хреста, як повертати на Зібранівку, при дорозі лежали розстріляні десять невідомих. У них були знесені черепи розривними кулями «дум-дум» і руки зв'язані за спиною колючим дротом. Ходили люди розпізнавати і насипати нову могилу.

— Ти що, оглух, щоб не почув уже більше «алілуя», чи заціпило тобі, щоб онімів на перше «слава Йсу»! Хоч би пішов до Онуфрія та решту того зерна змолів у жорнах!

— Га? — підвів голову Клим.

— Муки нема на кулешу! — гаркнула Явдоха.

— А я думав, що ти язиком з півкорця вже намолола.

— А мололо б тобою на зарінку нинішньої повені! — прискочила до очей Явдоха.

Вона тепер не боїться Кліма. Якось охляв він, поник, згасли хитромудрі бісики в очах. Постарів Клим: уже не жартує, не кричить і не б'є.

— Бабо,— заговорив переконливо,— іди від очей, бо як дам, то за дев'ятим плотом гавкнеш.

Прорвалося павутиння терпцю в Явдохи. Та замість нового, ще більш вишуканого прокльону бризнули в неї з очей сльози. Отетерів Клим. Він ще не бачив, щоб плакала Явдоха. Стояв серед хати, опустивши руки, а за серце такий туск узяв, що здавив би горло руками і задушив себе самого. Поглянув на горбату Явдошину спину: брудне руб'я звисло від шиї по плечах, сиві ковтуни вибилися з-під хустки, жиликуваті сині ноги вкопалися в мокру долівку, немов дві скіпки, сама вона плаче, схилившись головою на порожній спижевий горнець. Явдоха плаче — яке то уже безпросвіття, господи милий! Стиснулося серце в Кліма, згадав він молоду, дужу Явдоху, і жаль стало, що ось уже старість підійшла, а не любив її ніхто ніколи, і Клим не любив. Обое окрадені лихою долею, затроюжені сварками і бідюю, нині вперше відчули, що їхнім душам, висушеним прокльонами і ненавистю, треба ласкавого слова.

Клим злегка торкнувся Явдошиного плеча, сказав:

— Дурна ти, Явдошко, як довбня. Хіба плачем лихові зарадиш? Піду я за Прут хліба роздобути, най лиш води зійдуть.

Від великого зчудування розширилися чоловічки в очах Явдохи. Чи не схибився, боронь боже, що так ласкаво заговорив до неї? Мовчки дивилася, як він бере огузок кукурудзяного зерна, макітру і йде до вуйка Онуфрія жорнувати.

Не могла заговорити, коли й вернувся. Клим поставив повну макітру солодково-запашного борошна на припічок і мовчки вийшов надвір. Тоді вибігла за ним, накинула йому на плечі кабатину.

— Намерхався коло жорен, спітнів і йдеш у плюту, щоб простудитися.

Тепер уже Клим не міг напевно ствердити, що Явдоха при своєму розумі. Знизав плечима і пішов за ворота. Оглянувся. Зустрілися очі двох ворогів, що якимось жили стільки років під одним дахом, і вперше за все життя сором'язливо посміхнулися одні одним.

— Тьфу, най ся преч каже! — сплюнув Клим, минаючи забиту дошками Опришкову хату, а на думку — так само, як усе нині — спало несподівано: «А сорочку нову вона має на різдво?»

Скільки не плювався Клим, ідучи до села, а ота сорочка не сходила з гадки. Най уже не повісняна — згрібна, аби лиш не руб на рубі, та й на рукавах вуставочки хоч у чотири хрестики. Дивувався, що може думати про такі дурниці, але чогось від цих думок блаженький кабат ставав теплішим і та біда, що визолила Кліма за останні дні, не здавалась тепер уже такою страшною. Навіть дощ, ади, перестав лити і підкасалоя небо на обрії.

Клим згадав, що давно вже не розмовляв з людьми; засвербіла потилиця, і язик засвербів до жартів — е-ех, піде він сьогодні на посиденьки! А в серці затепилися добрі надії: зійдуть води, піде до полюхів по хліб, а в Семена знайде, може, де на горищі шматок скла, і знову хата зиркне на світ своїми очима. Тоді скаже Явдосі: «Ще не було такої біди, аби чоловік з неї не вилабудався. І їсти є що, і сорочка, диви, на тобі не лецта. А чого більше треба?»

Переконував себе, що більше нічогосінько не треба людині для щастя, та якимось — і сам не знав чому — пригадалося Климові старе: як-то він колись у Хімчині грав на сцені; загайпільська оркестра, якою ще не так давно

керував, спала на гадку. Ой людоньки... Висять старі добрі цимбали на кілку, чорніють від кіптяви і грати тепер не хочуть, навіть якби хліб і бринза на столі. Висять і тужать, мов сліпий за сонцем.

— Климє, агонь!..— хтось притишено обізвася з гушавини під вивозами.

Серед хмарного безгоміння цей оклик пролунав пострілом. Клим довго вглядався в полохливу темінь лісу, поки побачив того, хто його покликав.

— Йой, Андрію, та це ти? А я собі йду та й не думаю.

Заболочений по коліна, оброшений і промоклий до нитки, вийшов на лісову стежину кудлатий Опришко, а за ним такий же зарослий і змучений його син Пилип.

— Я давно тут чатую,— сказав Андрій, вітаючись.— Чекаю, хто пройде надійний. Ішов Семен, не наважився.

— Та Семен — свій чоловік... Але як же ти тут зацвів? По тобі вже й амінь проспівали. Усі геть чисто. Навіть казали, що ти був між тими, яких ото біля білого хреста, може, чув... Бо голови в усіх були розбиті, хто міг упізнати?..

— Добре, що так думають. Тільки, Климку... забудь, що нас бачив. Ти один про це знаєш. Ми втратили Павла Циганчука. Злапали німці під Яблуновом та й повісили таки там...

— Йой, падоньку!..

— А ми додому вертаємося. Голод не сват, та й зима не кума. У своїй хаті час від часу переночуємо. В Загайпілля німці поки що не заходять... До весни, може, якось переб'ємося... Не знаю, Климє, чим ти тепер дихаєш, але до тебе найбільше маю віри. Допомоги великої не просимо. Харч самі якось роздобудемо. Ти лише нам час від часу скажеш, що робиться в селі. І ще одну маємо надію... Якби знали, що Кривда не виїхав, а десь переховується, шукали б його. Чув-єм, що Віра Шинкарукова повернулася з Львова...

— Та давно вже! Її добре почастував німець.

— Знаю. Казали на Хімчині... Мушу її побачити, може, вона що знає. Піди поклич якось. Щось там збреши, ти ж умієш. А про нас ні гум-гум.

— Ти Кліма Запоточного не знаєш, що наказуєш? У мене вуха чутливі, а губи німі. Тут будеш чекати?

— Тут.

Віра швидко видужала біля батьків. Рана під правою груद्धю зарубцювалася, обличчя налилось колишнім здоров'ям — Віра зовні не змінилася. Але стала чомусь дивно замкнутою і неприступною. Завжди аж надто балакуча, безтурботна і весела, вона тепер здавалася на багато років старшою і — найприкріше для батьків — чужою.

Батьки журилися з такої переміни дочки. Шинкарук був на війні і знав, як травмує людську психіку страх перед смертю. Але ж це минає, а Віра з кожним днем ставала все більше дразливою, чимсь незадоволеною. Батько обережно випитував, що привело її на Замарстинівську вулицю в перший день війни, хто цей чоловік, який приїжджав з Вірою, хто її поранену приніс до Казя Сарабая.

Дізнався дуже мало, але вже те, що серед нових Віриних знайомих був Антін Кривда, навіювало вчителеві підозріння: перебувши важкий час серед комуністів, Віра потрапила під їхній вплив. Цього дуже боявся Шинкарук. Будь-який зв'язок з політикою загрожував тепер небезпекою, не говорячи вже про стосунки з комуністами. Нав'язуючи Вірі розмову, він намагався її переконати в тому, що тільки зовсім аполітичні вийдуть цілими з цієї хуртечі.

— Вийдуть цілими! — їдко іронізувала дочка з батьківських настанов.— А якими, тебе це не цікавить, тату?

— Аби чесними.

— Пусте поняття. Чесними вважають себе й фашисти. Ці слова часто вживає Гітлер у своїх промовах.

— Ти навела невдалий приклад,— скривився Шинкарук.— Я радив би тобі таки прислухатись до того, що говорю. Мені довелось бачити і знати п'ятьох господарів у Галичині. Проти одних боровся, з іншими співпрацював. Бачив дві спроби самовизначення української нації. І розчарувався, зневірився у всьому. Ми — нація, яка не повинна вступати в будь-яку політичну корпорацію з кимсь або проти когось.

— Я не розумію твоєї філософії, тату. Кожний українець повинен зберегти себе, так? Ти, Опришко, Ясь Якубський. До речі, я бачила його в поїзді. Їхав, мабуть, в наші краї. Не впізнав мене. В синьому мундирі, в мазепинці з тризубом — також українець! Хто з вас найбільш потрібний українській нації? Чи всі? Ти врятував Опришка від смерті з гуманних почуттів, а колись, як доведеться, врятуєш і Якубського. Бо ти — аполітичний. Хіба не ба-

чиш, тату, того болота, в якому борсаються твої погляди?

Шинкарук не мав сили боротися проти твердої Віриної логіки. Бачив, що не страх перед смертю змінив її до невпізнання, а якісь нові й сильні переконання. Вона не хоче миритися з його проповіддю втечі від боротьби, осуджує батька. Можливо, Віра має рацію, але до чого це може призвести? Він уже втрачав її, йому навіть страшно подумати, що Вірі може знову загрожувати якась небезпека.

Богдан також відбився од батьківських рук. Заприятелював з Василем Ковбанюком і не знає більшого авторитету за нього. Марширував у «стрілецьких» колонах під його командою, без дозволу батька виступав з віршем на могилі. По цілих днях пропадає в селі, приходить додому пізно ввечері і зневажливим відмовчуванням підкреслює свою незалежність від старших. Навіть Віру чомусь обминає.

Що трапилось? Чому діти перестали батькові довіряти?

Шинкарук боявся. Розумів, що діти не замкнулися так, як він, у шкаралупу власної безпеки і рано чи пізно життя захопить їх і понесе з собою.

Повзли осінні дні, мов забейкані коні по бакаїстих дорогах. Віра задихалася в хаті від неробства й самоти.

«Ти навчишся сама жити, відрізнити золото від облуди і тоді станеш моїм другом...»

«Що я маю зробити, щоб увійти в життя з повноцінним квитком, не позиченим у тебе, Мироне? Я розмовляла з батьком твоїми словами, мені моє власне життя ще їх не підказало. Сиджу трутнем на батьковій шиї, мама подає мені обід на стіл, а я їх осуджую. Я не вмію переконати свого молодшого брата, що вірна тільки та дорога, яку ти мені показав. Бо чим переконаю? Якими ділами? Чому ти мене не взяв з собою? Я сама, сама, Мироне, ще не пройнялась до глибини душі твоїми думками, а тільки повірила в них, бо кохаю тебе. Що мені робити?»

З Василем боялася зустрічатись. Сказати йому відверто, що не любить,— а мусила б так тепер сказати,— не було сміливості. А Василь підсилав до неї Богдана, просив вийти над потічок. Не виходила.

Однак вони таки зустрілися. Дощ перестав лити, Віра вийшла прогулятися. На толоці побачила Василя й Богда-

на. Сходили від могили до села, про щось розмовляли. Хотіла повернутися, але подумала про брата. Адже серце Богданове — як весняна нивка: що тепер на ній засіється, те і пустить корінь. Чому Василь має бути першим його вчителем? Чого доброго він навчить хлопця?

Підійшла, подала Василеві руку. В очах парубка спалахнула радість.

— Чому ти ні разу не вийшла? Так давно приїхала...

Віра обвела очима смагляве Василеве обличчя.

— Я хворіла. А втім, чому ми повинні конче зустрічатися? — Глянула на Богдана, що стояв осторонь, і голосно додала: — Ти зайнятий політикою, а крім цього, добре газдуєш — давня твоя мрія, дочекався.

— Ти про що? — спаленів Василь.

— Сам знаєш... Подем став багатіти. Німці — Україну, а ти — Менделів загін. Добрий узяв приклад. А кулеша ота, що збереш з його грядки, полізе в горло? І в державу граєшся, як дитина цяцькою. Потішся нею: німець дав, німець і відбере.

Василь скипів.

— Це не твоє діло. Не я брав Менделеве поле, батькові приділили. У нього своя голова на плечах.

— І в тебе своя. Тільки ти колись боявся пхати її під евангеліє, а тепер таки всунув і, здається мені, невдало. Ти бачив розстріляних біля білого хреста?

— Бачив. То що?

— Їх убили визволителі від більшовицького ярма і покровителі твоєї іграшкової України.

— Так, це комуністи з Братаничів.

— Між ними міг бути твій брат.

— Я не плакав би, коли б і він там був.

Віра презирливо скривилася.

— Що ти самолюб, я знала. А що жорстокий — тепер тільки бачу. І навчаєш жорстокості Богдана. Яке ти маєш право втягувати неповнолітніх у свою організацію?

Богдан смикнувся, наїжився, як молодий півень. З якого це дива Віра завела таку розмову і чому бере на себе роль матері?

— Ти, може, по мене прийшла, щоб за ручку повести додому?

Віра весь час намагалася зрозуміти, чому брат так вперто уникає розмови з нею. Він же так бурхливо зрадів, коли вона повернулася: «Ти втекла з тюрми, ти врятувалася!» Та враз відпустив її з обіймів, дізнавшись, що

сестра не в тюрмі була, а в добрих людей: наче пожалів, що її врятували друзі Антона Кривди від смерті.

Тепер догадувалася: хлопчина колись пережив тяжке розчарування — Віру арештували більшовики! — і тоді йому на допомогу прийшла дружба з Василем. А тепер він дорожить нею, йому імponує товариство старшого, і боїть-ся втратити Василя. Богдана легко схилити на свій бік, треба тільки зуміти.

— Ні, Богдане. Я не прийшла по тебе. Дозволь мені лише закінчити розмову. Василю, ти вбиваєш хлопцеві в голову те, чого сам гаразд не розумієш. Але про тебе мені байдуже. Я хотіла б тільки, щоб ти Богдана залишив у спокої.

— Він уже не дитина, запам'ятай це.— Василь узяв Віру за руку. — Послухай мене. Ти ж ніколи не була комуністкою, ти мусиш любити те, що рідне кожному українцеві...

— Що рідне українцеві? — Віра опекла Василя поглядом.— Братовбивство, погроми євреїв, биття вікон Климові Запоточному? Чи полчища фашистів, що топчуть Україну, рідні тобі?

У парубка люто забігали жовна.

— Я не знаю, де ти була і в кого барилась так довго у Львові. Але скомунилася — це бачу! А ми таких...— він у запалі провів пальцем по горлі й опустив руку, засоромлений.

— Все зрозуміло, Василю,— спокійно мовила Віра.— Думаю, що після цієї розмови ти ніколи не нагадуватимеш, що між нами щось було колись.— Повернулася до брата.— Богдане, я прошу тебе, ходи зі мною. Я багато цікавого тобі розповім. Такого, чого нікому й ніколи не розкажу. Ходімо, Данку.

Богдан вагався. В душі — шалена борня: залишитися з Василем чи піти за сестрою?

Поглянув на Василя. Насмішкуватий вираз на його обличчі говорив: «За сестриною спідничкою потягнешся? Мужчина!»

Крикнув крізь сльози до Віри:

— Чого прийшла сюди? Йди і не чіпайся до мене, чуєш?

Віра пішла, змахнувши з вій сльозу. За нею побіг Василь, схопив за рамя.

— Не йди ще, Віро. Ми мусимо поговорити. Це тільки непорозуміння.

— Нам нема про що говорити.

— Зупинись, прошу тебе. Так не може бути... Я люблю...

Висмикнулась, побігла. Василь стояв з простягнуеною рукою, стиснув кулак, аж захрустіли пальці. Повернувся. Обняв Богдана за плече, і пішли вони по набухлій від дощів грузькій толоці.

Віра довго не могла заспокоїтись після цієї розмови. Почувала себе винною перед братом, пробувала поговорити з ним ще раз, але Богдан тікав від неї, боявся втратити свою незалежність.

І знову сумніви, знову те прикре відчуття, що вона говорить з чийогось голосу, хай і не чужого, змучили Віру. Що робити? Де знайти якийсь місце, з якого почалося б власне життя, своє бачення речей, свій власний голос?

Незабаром вони розстались з Богданом. В Коломиї відкрилася гімназія, Шинкарук послав сина вчитися. Віра сказала батькові, що піде шукати вчительської роботи. Батько поїхав до Коломиї і в окружному комітеті добився ще однієї учительської ставки для загайпільської школи. Віра почала працювати.

Вчительській роботі віддалась до самозабуття. Школа стала для неї острівцем серед безмежної каламуті вод. Віра звільнилася від домашньої нестерпної опіки, від розпитувань матері про Львів, її надокучливих застережень перед чоловіками і натяків на інтелігентного Василя.

Десятки пар довірливих дитячих очей примушували її контролювати кожне своє слово, будили почуття відповідальності, мобілізували: «Ти відповідаєш за них. Що даси їм, з тим вони підуть у життя і будуть дякувати або проклинати».

Приходила додому стомлена. Батько сидів над паперами або газетами, а вона пригадувала кожну хвилину дня і в думках розмовляла з Мироном, радіючи, виправдуючись, сумніваючись. Але як далі бути? Сидіти весь час разом з батьком у черепащачому панцирі власного спокою і безпеки, сперечатися з батьком, а насправді бути лояльним до німецької влади? Адже її питають колись люди, Мирон питає, як вона жила, що робила, коли світ пойняла пожежа?

Осінній день, такий подібний до попередніх, як бульбашка до бульбашки на холодних калабатинах, стікав за обрій. Та враз зупинився. Хмари ліниво поповзли в під-

небесся і перестали сікти дощем, роздиралися, наче старе мішковиння, заголубіло вузькими смужками небо. День повернувся до села й полегшено зітхнув після змагання з сльотою. Ліг стомлений на мокру землю, на дахи й підвіконня.

Віра відхилила вікно.

— Погляньте, видошилось!

— Бог зглянувся на нас,— почулося з сіней, і до хати увійшов Клим Запоточний.— Добрий вечір вам, чи то ще день! Може, вже уйметься проклята плюта, бульок на воді нема. Три тижні, люди добрі, все гние, і ми капцаніємо по хатах.

Віра радісно осміхнулася до Кліма. Нарешті хтось зрунтає оту одноманітну хатню тишу, схожу на ритмічне цокання годинника.

Але Клим якось дивно глянув на Віру, і вона замість веселих світлячків в його очах помітила стурбованість: Клим давав їй поглядом знати, що хоче з нею поговорити віч-на-віч.

Шинкарук зняв окуляри, відриваючись од газети.

— А-а, Климко! Сідайте. Недавно я згадував про вас. Якусь там п'єсу задумав ставити з дітьми, новорічну, і здався б музичний супровід.

— Струни порвалися, вчителю. Я б з охотою. Але тепер до міста не ходжу, щоб купити, бо по-німецьки не вмію. Хіба взяли б ви мене ще раз на курси та й навчили трохи шварготати. Не завадило б... Ну от, сказати, довелося б з німцем до процесу стати. Він мені гавкне «габтах!», а я йому що? Відразу по морді? Не можна так, культура, Європа. Годилось би спочатку сказати чемно: «Гінаус вег... матері твоїй!»,— ой, вибачайте, Вірунцю... а потім уже й за політику братися.

Віра давно так дзвінко не сміялася. Посміхнувся й Шинкарук.

— Така розмова не зашкодила б... Але що вдієш? Батогом обуха не переб'єш.

— І я так думаю. Але, як то кажуть, крапля камінь довбе, а нитка скло ріже... Якимсь мені треба було лійки на гас. Узяв я пляшку та й ниткою впоперек сюди-туди, сюди-туди. Явдоха посмішкується, а пляшка — правду вам кажу — перепалася, як від ножа. Але я не на балачки прийшов до вас, учителю.— Клим почухався в потилиці.— Про ті курси я недаром згадав. Прийшла мені якась цидулка з фальбівського староства. А я ні бе, ні ме. Нічо-

го втямити не можу. Та й з собою не взяв, боявся, щоб не розмокла на дощі. Якби ваша Віруня була така ласкава та й не полінувалася...

Шинкарук скоса глянув на Кліма. Що це він крутить?

— Я ж краще знаю по-німецьки, ніж Віра. Мене чому не просите?

— Та де ж би я посмів, пане вчителю! Болото, грузь! Ні, ні, ви навіть не збирайтеся,— замахав Клим руками, побачивши, що його хитрощі цього разу ні до чого не привели.— Я собі думав, Вірі пройтися — за дурничку, а коли вона вже таки ніц не знає, то я завтра принесу. Розпогоди-лось, ади...

Клим благально глянув на Віру, і вона зрозуміла. Підвелася з крісла.

— Ти сам, татку, вчив мене німецької мови. Я піду, може, то щось термінове. Аби чоловік часом не мав неприємностей.

— Куди це ти надвечір? — пробував заперечити батько, але Віра вдала, що не чує. Вийшла надвір поперед Кліма.

Біля порога нагнулась над цєбриком Шинкарукова — мила свіжовибрану картоплю. Клим знав, як вона запротестує, то вже не бачити Опришкові Віри. Він привітався, і поки Віра могла відійти настільки далеко, що її вже не завернеш, торочив про якісь там хрестини в Повзонюкової Софії, куди його, Кліма, запросили в куми. Хрестини — то добра річ, але в нього нема полотна на крижму. Якби у пані професорової знайшлося зо три-чотири метри, то він уже або відробить, або у Віри на весіллі відіграє.

«Над сиротою бог з калитою», — міркував Клим, наздоганяючи Віру. Під пахвою ніс сувоїк доброго полотна Явдосі на сорочку.

Віра пробувала розпитати Кліма, що то за цидулка і взагалі в чому справа, але він не обмовився жодним словом. То зашнуровував волоку на постолі і лаяв болото, коли треба було відповісти на Вірине питання, то обурювався, що млини позакривали, а від жорен руки терпнуть, але ж якби було того зерна хоч на жорна! Згадав про знесені повинню мости на Пруті — як же то німецька влада буде добиратися до Загайпілля, він ще не бачив ні одного живого німця; розказував про Якіма, який уміє і в такий час дати собі раду: ади, поле і навіть центрифугу забрав у Менделя... І рибки наловить, і ніг не замочить.

— Тільки я чогось запостав. Треба, мабуть, підтягнути струни на цимбалах. Що буде, то буде, а ти, Кліме, грай. Музика — то єдине вірне діло. Як горілка. З нею родишся і вмираєш. Бо на хрестинах і на похоронах грають та й п'ють.

Перервав свою балачку аж у дідицьких вивозах. Тут зупинився і голосно кашлянув.

— Якась біда в горлі застрягла. Кахи, агій, кахи!

З кущів вийшов Опришко.

Віра була готова на щось несподіване, але побачити Андрія Опришка, про якого в селі згадували вже в минулому часі — був, пішов, пропав, — не чекала.

Він стояв перед нею худий, зарослий, з почервонілими від безсоння очима, з посинілими руками, мокрий і голодний.

Перед нею стояла людина, яка не скорилася і пішла боротися.

Людина? Ні! Гнаний звір, примара горя і відчаю. Хто це? Опришко, Мирон, Кривда?

Віра зацікавилася в безнадії. Що ці люди задумали, що вони можуть зробити? Десятки держав упали на коліна, німці під Москвою і в Африці, на Ла-Манші і Тихому океані, мільйони людей скорилися їхній силі, а ці — незброєні, слабкі, самотні, розсіпані мізерними порошинками, стали на прю і вірять у перемогу? Головою об мур, батоном по обусі? Стали в позу героїв, щоб умерти?

«Батьку, прости за образи. Ти мав рацію. Вмерти завжди можна, але треба вміти зберегти себе. Вони ж загинуть усі, і Мирон загине. Безслідно...»

Опришко бачив, як невіра й жаль болем лягли в кутиках уст дівчини.

— Ви дивитесь на мене, Віро, як на мерця...

— Що ви? — жажнулася Віра, почувши сказані вголос свої думки. — Я розумію, вам допомогти треба. Хай Клим прийде, я передам і харч, і щось з одєжі...

Опришкові очі впали на Віру тяжкими каменями.

— Нам і це не завадить, — сказав. — Але ще більше потрібно того, чого у вас немає. Хліб дають і жебракові, хоч ніхто не вірить, що це його врятує від голодної смерті під плотом. Дають їсти й бездомному собаці, знаючи, що його колись таки зловить гицель. А нам, крім їжі, дрібку віри людської...

Дівчина опустила очі, поникла зламаною гілкою.

— ...І тоді ми і сили наші помножаться, як ряска на

плесі. Потечуть потоки і зіллються в ріки, бурхливі, грізні ріки. Зажевріють непомітними світлячками іскри, і від них запалають пожежі. Спалахне земля під ногами заброд, затанцює орда, як циганський ведмідь на гарячій плиті, зареве і проситиме пощади. В передсмертному жаху ворог проклинатиме ту хвилину, коли вперше ступив на нашу землю, коли вперше подумав про наше сонце і хліб. Нам віри дрібку — і ми з одиниць станемо масою, силою, народом, який бореться. А народ непереможний.

Краплями цілющої води падали Андрієві слова в душу дівчини, живодайною зливою сполоснули з серця зневіру, вона глянула на Опришка і побачила перед собою іншу людину — не зморену безсонням і голодом, не загнану і злякану — сторукого велетня побачила і випрямилась, мов ліщинова молода брость.

— Простить... Я на все готова. Що маю зробити?

— Ми довго блукали самі. Втратили товариша. Іде зима, голод, холод і смерть на кожному кроці. Але не це страшно. За чотири місяці нам не пощастило ні з ким зв'язатися. А підпілля є, ми знаємо. Ви повернулися зі Львова. Чи не зустрічалися там часом з Кривдою, пам'ятаєте, той...

— Зустрічалась...

— Він виїхав?

— Ні, він... — Віра враз замовкла.

— Що, що? Де він? — Опришко простягнув руки, наче боявся, що Віра зникне і він не почує рятівної вістки. — Кажіть, де Кривда?

— Я... я не знаю... права... не можу...

— Не бійтеся, благаю вас. Ви ж тільки-но сказали, що на все готові. Невже не довіряєте мені, Опришкові?

— На Замарстинівській, 103, живе швець Казьо Сарабай. Він один знає, де Кривда.

Опришко обняв Віру, пригорнув її до прогнилого від дощів сердака, поцілував у чоло.

— Спасибі, донечко. Не бійся. Твої друзі до ніг тобі поклоняться за Опришка.

Ковзаючись по вибоїнах, Віра бігла вивозами вгору. Мокро хльоскала по лиці безлиста грабина, ніг чіплялися сутінки. Хотілося чимшвидше вийти на царини і там, на просторі, лишитися на самоті, заглянути собі в душу й спитати:

«Яка ти тепер? Ти ж зробила перший самостійний крок, важливий крок. Він стане початком твого власного

життя. Ти злякалася чи радієш, сумніваєшся чи віриш? Яке слово ти зараз можеш сказати, яку думку сплодити, свою, не підказану ніким?»

Не блищало село вечірніми вогнями — лежало внизу наче в домовині, а над ним височіла могила.

Висипана Пушкарем, освячена попом — як символ смерті.

Висипана людьми, оплакана ними — як символ народного горя.

Віра ще не була близько неї. А тепер пішла.

На березовому хресті розвіталася чорна бинда, дощ споліскував з таблички напис, чорними слізьми стікало на моріг слово «полеглим».

Яким полеглим? Довбушевим легіням, закатованим на коломийському і косівському ринках? Тим, які загинули двадцять років тому у братовбивчій війні з поляками? Десятьом комуністам з Братаничів, розстріляних кулями «дум-дум», червоним бійцям, що гинуть в окопах уже за межами України, чи Сарабаям, Кривдам, Опришкам, які ще поляжуть у святій боротьбі проти фашистської навали?

Полеглим за волю України.

Порветься од вітру чорна бинда підгниє хрест і звалиться з часом, вечірніми тінями щезнуть з людської пам'яті Пушкареві намагання увічнити своє ім'я і владу на цій землі, темна проповідь отця Бабиняка кане в забуття, забудуться й ті, хто тікав від життя й боротьби, бажаючи зберегти себе. А могила, висипана у відчайний час знедоленими людьми, довго бовванітиме серед толоки, і зійдуться колись люди знову — розпрявлені, вільні й сильні — відправлять панахиду в пам'ять героям, які віддали своє життя за народну волю.

«Ні, брехня, брехня твоя філософія, батьку!»

Оновлена, рішуча й сильна, як ніколи, поверталася Віра до села.

Х

Забілилися на морозах розстелені полотна снігів. Зима заскімлила, провіщаючи голод по містах і селах, загуркотіла паквагонами, повними людей,— хто в Белзець, хто в Майданек, хто до бауерів на роботу,— рушила чорними колонами у Янівський та Кривчицький табори, заридала мелодією смерті над львівським гетто.

Зима розвівала над загарбаними землями прапор з чорною свастикою на білому крузі.

І ось тоді, коли Львів уже не був Львовом, а Лембергом, вулиці — штрасами, Галичина — дистриктом генерального губернаторства, державною мовою стала мова німецька, коли двері майже всіх установ відчинялись тільки для німців і носії ідей самостійної України беззастережно погодились на скромне місце біля фашистського корита, на центральній вулиці міста серед білого дня хтось застрелив офіцера-гестапівця, і на грудях убитого знайшли табличку з написом: «Смерть фашистам!»

Убили німця. І що тут особливого? Одним окупантом менше. Дрібниця. Їх немало гине на фронтах, а вони йдуть і йдуть навалом...

Убили німця? Таж це самогубство, злочинство! За нього розстріляють десять невинних!

Убили німця... Але хто? Хто наважився підняти руку на переможця? Божевільний, п'яний? Підпільник? Який підпільник? А хіба є підпілля? Де?

І з уст в уста — запитання і неточні відповіді, очі до очей, бадьоре підморгування і злякане нерозуміння, від душі до душі, від серця до серця — по краплі надії...

Ще до першого снігу Казьові пощастило виміняти в спекулянта за невзувані святкові черевики добру купу вугілля і оберемок дров. Розділив усе на дві рівні частини, подумав, черпнув повне відро чорного скарбу з своєї половини, вивершив тачку і повіз до Юлі.

«Якось я перетерплю, пане дзею, в руки хухатиму, а в неї дитинка. Хоч і мужчина, але зовсім ще маленький».

Юля знала, що Казьові це вугілля не дісталось даром. Вийняла з шафи батькове зимове пальто, подала йому.

— Візьміть, може, ще вдасться вам купити палива. Зима довга.

Притулилась обличчям до бобрового коміра, вдихнула рідний батьків запах, тяжко зітхнула.

— Сховайте бунду, Юлю. В що одягнеться професор, коли повернеться? А в мене тих шкарбунів ціла гора. Якби ними самими хотів топити — на півзими стане.

Казьо підійшов до ліжечка, нахилився над рум'яною від холоду дитиною і сказав, прикладаючи палець до своїх губів:

— Якщо будеш чемний і слухняний, то я завтра поба-

чу твого татка і скажу йому, що ти уже прийшов, що добре гамаєш і маюся твоя здорова як цвях.

Юля схлипнула, притулилася чолом до бильця дитячого ліжечка.

— Бережіть себе, Казю.

— Будьте спокійні.

...За три дні опісля Казьо Сарабай у шевському фартусі, з цєратовим портфелем у руці обійшов не менше двох десятків квартир. Він дзвонив і, не заходячи в коридор, запитував:

— Чи не треба підзолювати черевики?

Йому відповідали:

— Якщо шкірою, то можна.

Тоді він додавав:

— Я мешкаю на Личаківській, чотири. Прошу прийти через день.

Останнім Казьовим «клієнтом» був зморшкуватий Дзядек. У нього він затримався довше.

— Все зроблено. Ви, пане дзєю, досить спритний. Зуміли, як то кажуть, без патинків залізи людям у душу. Всі хочуть латати шкірою черевики. Поможі боже тепер кілків та цвяхів роздобути вдосталь. А я, признатись, таки потерпав. Міг же хтось зустріти мене з поліцаєм.

— Я й сам не був упевнений. Дуже вагались спочатку. Добре, що ви не два рази заходили до мене. Снують тайняки вулицями, мов пси бездомні. Пронюхують. І взагалі тепер треба припинити всілякі візити. Поки не влаштуємося... Отже, через дєнь... Не казав Мирон, коли прийде?

— Днями.

— Що він задумав?

— Кажє, сигнал буде зрозумілий і гучний. Такий, щоб шваб сполошився, зрадник почухав одне місце і народ перехрестився до сходу сонця: не все, мовляв, пропало.

Дзядек посміхнувся під вусом.

— Ризикує Мирон. Шкода буде, як пропаде хлопець.

— Мирко не пропаде.

Дзядек виглянув у вікно на свіжий сніжок, що припошував захарашене битою цєглою і бруктом подвір'я.

— Слід буде видно,— промовив стурбовано.

— На могилки ходять молитися й узимку.

Смерком повернувся Казьо додому. Скинув з себе фартух, шпурнув у кут цєратовий портфель, заговорив уголос сам до себе:

— А тепер, Казю, знову вдавай з себе дурня. Мовчи, глипай на людей телячими очима і не випускай дратви з зубів, щоб яке слово не пішло льонтом. Ти ж далі залишаєшся активною резервою класу.

Розглянувся по кімнаті, приголубив поглядом ліжко, де кілька місяців тому лежала хвора Віра, зиркнув крізь відхилені двері до спальні — там було порожньо й холодно, тільки наїжена кішка сиділа на кушетці і, вмиваючись, кликала гостей.

— Довго кликати доведеться,— сказав і подумав про того галасливого гостя, що гамором повинен наповнити хату, згадав про жінку статну і на півголови вищу (бо тієї копиці кіс, що вічно сором його зростові робить, Казьо, пане дзею, не вважає)— про любу Марину подумав, яка не навчилася пеститись по наймах, але зуміла принести в його дім тепло й радощі запізнилої юності.

Коли вони зможуть повернутися з того самбірського села й зігріти хату-пустку? Коли те буде?

Щоб заглушити жаль і тугу, Казьо взяв молоток і сів на ослінчик. Гей, чи давно він так, як оце нині, партолив із старого дрантя Марині «щось до ходу» і не знав інших турбот?

«Почекай, Казю, ти замріявся і забув, що нині маєш піти до Юлі поцілувати її й дитинку від Антона!»

Одягнув куртку, відчинив двері й притьмом відступив у сінні. На порозі стояв незнайомий.

— Ви Казьо Сарабай? — нахилився високий чолов'яга над маленьким карячкуватим шевцем.

— Я... А ви хто такі?

— Верніться на хвилину до хати, є важлива справа.

Казьо не сподівався нічого доброго від цієї страшної з вигляду людини. Шарпнув двері, намагаючись їх зачинити. Опришко силою штовхнув Казя до сіней і замкнув за собою двері на ключ.

«Віденка» була однією з небагатьох кав'ярень у Львові, куди могли заходити всі арійці, незважаючи на національність. Кав'ярню зрідка відвідували гестапівці — більше для контролю, ніж для розваг, а славилась вона серед української «еліти» Львова як біржа, де могли собі випрошувати посади ті, хто, понадіявшись на високі чини в «міністерстві» Стецька, залишилися без роботи.

Але всюди потрібна удача. Застати тут впливового

маклера з Українського крайового комітету зрідка щастило, а от порозмовляти за столиком з самим головою, та ще коли у нього добрий настрій, — треба було, мабуть, родитися в сорочці.

А Бендасові страх хотілося зустріти саме його, щоб не принижувати своєї професорсько-міністерської гідності перед біржовими посередниками.

Бендас ходив без роботи. Міг би послатися на своє німецьке походження, але яку йому дадуть посаду в німецьких установах? Перекладача, писаря? Якби так університет відкрили! І, крім цього, треба трошки бути послідовним. Він же таки колишній український міністр, та й Якубський щось мав на увазі, коли радив йому триматися за Україну.

Боязнь залишитися сірим і непомітним у новій Європі, бажання влади й уражений гонор гнали Бендаса щодня в будинок на Паркштрассе, де містилася єдина установа, яка чимсь нагадувала «міністерство» Стецька — Український крайовий комітет.

Він добився нарешті аудієнції. Голова комітету доктор Маньківський прийняв Бендаса досить ввічливо. Висловив задоволення з приводу того, що професор при доброму здоров'ї, співчутливо похитав головою, згадуючи про фіаско уряду Стецька, мовляв, усі ми надіялись на ширшу автономію, навіть на самостійність; спитав, де пан професор працює. Ніде не працює? Жаль, жаль... Але сумніву немає, університет буде відкритий — округне староство розмістилось там тимчасово — і пан Бендас займе належне місце, гідне його професорського звання. Мало надій? Ну що ж, професор добре володіє німецькою мовою... А-а, на полі української діяльності! Похвально, навіть дуже... Можна влаштуватися... Ось незабаром буде вакансія — місце голови Української служби батьківщині. Це організація, яка безпосередньо підлягає Українському комітетові. Відає питаннями трудовлаштування українців... так би мовити, в обов'язковому порядку: шарварки, баудінст, на роботу до рейху... Хай професор навідується. А втім, його, Маньківського, можна іноді застати за кавою у «Віденці». Пан не п'є чорної кави? П'є. Мгм... Навіть з ромом? Чудово! У «Віденці» буває деколи й ром...

Бендас щодня терпеливо висиджував у кав'ярні майже до обіду, вичікував, може, зволить голова зайти на каву. Як він його ненавидів за своє принизливе стано-

вище, за його зверхній тон і разом з тим як чекав зустрічі з ним!

Сьогодні професор сидів не сам. На вулиці його надібрала руда германістка, колишня університетська колега. Вона була в особливо піднесеному настрої: «О професоре, я з вами бачилася ще за старої ери!» — зупинила Бендаса, і хоч як йому не хотілося зустрічати тепер знайомих і ставати жертвою їх допитливості, мусив взяти даму під руку і йти з нею.

Вона сказала, що з радістю пробуде з ним у кав'ярні годинку-дві (о боже!), адже тепер так рідко можна зустріти давніх колег.

— Пане професоре, — белькотіла, коли обое вже сиділи за столиком, — я сьогодні така щаслива, що готова сама замовити стіл на цілий банкет. Ви розумієте, навіть заробітну плату буду одержувати не емісійними злотими, а правдивими, найсправжнісінькими рейхсмарками!

Бендас ковтнув грудку заздрості, хрипко запитав:

— Де ж ви влаштувалися, пані?

— О професоре! З завтрашнього дня я працюю особисто секретаркою пана окружного старости. Крайсгауптманшафт Лемберг—Вест! Звучить! І до того в приміщенні університету. Мені здаватиметься, що я на кафедрі. А крайсгауптма-а-н! Симпатичний, милий, вродливий! Він запитує мене: «Чи не були ваші предки німцями? Ви ж чисто німецької раси: волосся, риси обличчя, манери...»

Бендас кашлянув, мимоволі глянув на себе в дзеркало: «А я хіба що? От і влип в оте українство!»

Дама поправила високий стіжок рудого пишного волосся, підвела перед дзеркальцем помадою губи.

— Дорогий колего, яке цікаве життя починається! Аж страшно подумати про тих два роки. Так, так, але я ще не спитала, де ж ваша теперішня пристань? Яка неприємність... Моєму дорогому колезі усміхався міністерський портфель. Ну, ну, скажіть...

Бендас знову прокашлявся і невиразно прогугнявив:

— Я... референтом при УКК поки що... у справах... кгм... — він проклинав у душі уряд Стецька і ту хвилину, коли зустрівся з рудою дамою.

— О, не заздрю. Але це тимчасово, чи не так?

— Маю надію. Я, бачите, вибираю все-таки поле української діяльності.

— Певно, певно... Я це саме мала на увазі, коли влаштовувалася в старостві.

— Ну, припустімо, не те, — зрадив Бендас, що має чим вколоти свою сиромудру співрозмовницю.

— А чому ні? Адже чим більше українців займатимуть посади в німецьких урядових установах, тим краще для української нації. Скільки полеш... А хоч би те, що наша інтелігенція пройде, так би мовити, школу державності. Я навіть на справу вербування до Німеччини на роботу дивлюся з державної точки зору.

— Пані має в якійсь мірі рацію, це справді так, — згадав Бендас пропоноване йому місце в Українській службі батьківщині.

— Аякже! Хай вчаться працювати, хай набираються цивілізації, це матиме неабияке значення для майбутньої нашої держави.

До кав'ярні зайшов чоловік у пальті з кримковим коміром, в окулярах. Бендас смикнувся — йому привидівся Маньківський. Розчарований, він далі терпеливо вислухував теревені рудої дами і не звертав уваги на чоловіка, що сів за столиком біля вікна.

— Я забула вас спитати, — не вгавала балакуча дама, а Бендас задовольнявся хоч тим, що вона небагато розпитує про нього самого, — ви не знаєте докладніше, що сталося з Мохнацьким? З університету попався він один.

Бендас здригнувся. Він не любив про це згадувати навіть у думці.

— Не знаю, не чув...

— Та йому туди й дорога. Пам'ятаєте захист дисертації Кривди? Певно, що пам'ятаєте. Останній комуністичний захист в університеті. На вас, опонента, накидається отой жовтодзьобий Сарабай. У-уф... Мене, знаєте, лише одне дивує: як може бути комуністом поляк? Мохнацький — вчена людина! А цікаво, що з Кривдою, Сарабаєм?

— Можливо, посадили тоді разом з Мохнацьким...

— Думаєте? Це така запекла сволота, що або втекла з совітами, або тут зачалася і чекає, що повернеться комуна.

Бендас похитав заперечливо головою, зневажливо відкопиривши нижню губу.

— Я, пані, особливо політикою не цікавлюся. Але навіть дитині ясно, що віднині і довіку не буде більше комуні на землі. Німці під Москвою, завтра будуть за Уралом. У кого тут, у Галичині, могла залишитися хоч крапля надії на повернення червоних? А на що інше чекати комуністам, які десь там навіть і причаїлися? На революцію,

йовстання? Хто посміє? Де знайдеться такий відчайдух, щоб підняв руку на переможця? Таж його, перепрошую,— Бендас приклав ніготь великого пальця до стола,— як блоху...

Немов на підтвердження Бендасових сентенцій, до кав'ярні увійшов елегантний офіцер з емблемою смерті на кашкеті. Він скинув чорні рукавички, оглянув зал, зупинив погляд на чоловікові в окулярах, який спокійно пив каву за столиком біля вікна, підморгнув рудій дамі, розміреним кроком, погойдуючись, наблизився до буфету і сказав подати собі цигарки.

Бендас витягнув шию, кивнув гестапівцеві головою, приязно посміхнувся. Той, не звертаючи уваги, подався до виходу.

— Ось погляньте, — прошепотів Бендас, нахилиючись через столик до рудої дами. — Маєте приклад. Хто на нього підніме бодай мізинний палець?

Чоловік в окулярах підвівся і вийшов слідом за гестапівцем. Тепер Бендас звернув на нього увагу. Щось наче знайоме помітив він у його чорному волоссі, що виповзло хвилястими пасмами з-під шапки на потилицю. Але обличчя не побачив.

Враз Бендасові відібрало мову. Широко розкриті очі мертво застигли. Руда дама збентежено дивилася на професора і не могла збагнути, що раптом його так налякало.

Бендас бачив, але не міг ні крикнути, ні рушитись з місця. Незнайомий зняв у дверях окуляри, з кишені пальта вийняв револьвер і, коли німець, відчувши інстинктом небезпеку, рвучко повернувся, двічі вистрілив йому в груди.

Вискнула руда дама, закричали офіціантки, стялося спазмою Бендасове обвисле підборіддя. Він упізнав убивцю. То був Сарабай.

В одну мить Сарабай підбіг до вбитого, чомусь ще нагнувся над ним, наче хотів перевірити, чи гестапівець насправді мертвий, швидко шмигнув повз вікна кав'ярні й зник.

Надворі падав сніг. Поблизу не було нікого. Лише через кілька хвилин почувлися свистки, постріли, закричала сирена поліцейської машини.

До кав'ярні вбігли поліцаї і затримали Бендаса й руду даму.

План утечі Мирон продумав до дрібниць ще до вбивства гестапівця в кав'ярні. Після акції довелось діяти зов-

сім по-іншому. Він мусить попередити Казя і Юлю — Бендас міг його впізнати.

Мирон убивав перший раз у житті. Вперше бачив, як тіло розстріляного на мить виструнчується, а потім важко падає, наче зрізана деревина. Не злякався, а здивувався смерті, яку заподіяв сам. І від цього великого подиву тіло стало свинцево важким, якусь мить Мирон не міг зрушитися з місця.

А потім ноги самі понесли. Біг так швидко, що був упевнений — його не наздожене ніхто, хіба перестрінуть. Передихнув у якомусь закамарку. Тут не було нікого. На карнизі замурованого вікна мирно стрибав горобець, і здалося враз Миронові, що нічого особливого сьогодні не трапилося: люди живуть, як і жили колись, місто дихає добрим спокоєм морозного зимового ранку. Сягнув рукою в кишеню пальта, щипнув пучками шматок холодного хліба і кинув горобцеві.

— Бувай здоров, тобі легше...

Зовсім заспокоєний, вийшов вузьенькою вуличкою до оперного театру, оглянувся. Десь там, у центрі, тріскотіли постріли і заливалися свистки, звідти тікали люди. Мирон застібнувся і квапливо попрямував униз на Замарстинівську.

Квартали за оперним театром аж до залізного насипу обгородились високим дощаним парканом, позначеним упоперек білою смугою. Сюди зганяли решту євреїв з міста. З клунками, з меблями, з дітьми на руках, підштовхувані шуцполіцаями, пройшли останні чорною валкою вздовж Краківського ринку без притаманного євреям рейваху, приречені, покірні, залишаючи за собою слід — пір'я з розпорених багнетами перин і подушок.

Мирон згадав: у цих валках пройшла уже, напевно, й Марія Шварц... Така потрібна вона сьогодні! А може й краще? Він знайде спосіб зв'язатися з нею. Ця велика, збита з дощок домовина — гетто — ще стане бомбою, динамітом.

Сарабай попередив Казя про можливий обшук і пішов до Юлі.

Він заходив тепер до будинку Мохнацького без того тремтіння, що завжди таївся в серці перед зустріччю з Юлею. Де причина цього спокою? Віра зі своїм юним коханням чи Юліне материнство? Мабуть, і те й інше. А все-таки було нестерпно цікаво глянути на її сина, на неї саму, ще раз побачити ту дівчину, яку колись не смів

навіть пригорнути і яка стала матір'ю не його дитини. Глянути, розбудити старий біль і збайдужіти зовсім.

Темно-фіолетові, мов осіннє надвечір'я, очі в мовчазній тривозі чекали від Мирона новини, сивина ясніла на проділі чорного волосся, а дитина на руках — зовсім подібна до Юлі, ніби з ока випала, — дивне повторення матеріної краси.

Мирон розповів, що трапилося сьогодні.

— Тобі треба негайно їхати до Марини на село...

Юля розуміла, що вона мусить це зробити. Наперед знала — буде важко: їй доведеться начас розпрощатися з цими кімнатами, в яких витала тінь батька, шелестіла серед книг, схилялась над нею, коли засинала. Їй буде важко, Юля знала... Але тепер не думала про це. Перед нею стояв Мирон — не той, яким був дотепер, інший Мирон — месник, герой. Відчуття дивного, тривожного захоплення не давало Юлі зосередитись на його словах, а він сприйняв її мовчанку як докір.

— Це мусило статися, Юлю... Все одно, раніше чи пізніше гестапо дізнається, що Антін живе.

— Я знаю, Мироне, я згодна. Ти не зрозумів... Просто, дивлюся на тебе, наче вперше бачу.

Мирон заглянув у її очі й уздрів тепер у них те, що мріяв бачити завжди.

І відгорнулась раптом сторінка нинішнього дня з його непевністю, тривогами, з новими людьми, які увійшли в життя, відгорнулась, ніби нечитана, а залишилось те, що було колись — трохи забуте, та дороге.

Він поспішив попрощатись і вийти з кімнати.

Цієї ночі поліція вчинила трус у Казя. Казьо поводився як людина не сповна розуму. Біля нього стояв вартовий, у хаті перевертали все догори ногами, зривали підлогу, а він доводив солдатові, що даремно в нього шукають шкіру, це хтось набрехав. Казьо Сарабай спекулянтom не був ніколи, він тільки бідний майстер, але майстер добрий, пане дзею, ще польський, у чоботях його роботи не соромно було б ходити самому...

— Ругік!¹ — шикнув вартовий.

— Та як я маю мовчати, — калічив Казьо по-німецьки, — коли в хаті все розкидають? А скажіть по правді, вам наговорила ота горбата Аліна, що в мене є шкіра?

¹ Замовч! (Нім.).

Вона сама, погань, тягнула зі складу цілими мішками найкращий бокс, як лиш почалася війна.

Із шаф, шухляд і фрамуг повикидали все на підлогу, і Казьо сам дивувався, що в нього так багато всілякого дрантя.

— Не прикидайся дурником,— підійшов до нього офіцер. — Сарабай, во іст Сарабай?

— Гір! — вдарив себе в груди Казьо і виструнчився.

— Найн, найн. Міром, Мі-ром во іст?

— Міром? Миром... Ага! Миром госпуду помолимось!

То це в святому письмі хіба...

Офіцер ударив його в обличчя. Казьо почував шоку і в пояс вклонився.

— Данке шен.

Поліцаї переглянулись.

— Ер іст фольштендіг дум!¹ — знизав один плечима.— Це збіг прізвищ, марно гаємо час. Тут собака потрібна.

— Ти професора Мохнацького знаєш?

— Аякже. Його всі знають.

— А де ж він, що будинок на замку? — хитро примружився поліцай.

— Е-е, професор зараз у Німеччині. Як тільки ваші прийшли, зразу його забрали. Тепер він в академії працює, в самому Берліні. Дуже мудрий чоловік. Ганц мудрий.

— А дочка, зять де?

— Зять помер ще при совітах. Також учений був. Мені здається, що його отруїли... А дочка, кажуть, до батька поїхала. Що їй тут самій робити?

Гестапівці залишили Казя і пішли до будинку Мохнацького. Одним журился тепер Казьо: чи спало Юлі на думку знищити або забрати з собою сімейні альбоми?

Поліцаї ламали двері і робили обшук без господарів.

...Другого дня на Личаківському кладовищі біля гробівця капелана Стажинського рівно о четвертій зібралось шістнадцять чоловік. Серед них був Андрій Опришко з сином Пилипом.

Радилися коротко. Треба створити підпільну мережу. Миронові у Львові залишатися не можна. На рекламних вітринах і в газетах уже вмістили його портрет з великим

¹ Він зовсім дурний (нім.).

написом внизу: «Вбивця німецького офіцера. 5000 злотих за голову». Мирон згадав, звідки фотографія. Під час першої жовтневої демонстрації знімалися разом з Юлею і Антоном.

Керувати роботою у Львові доручили Дзядекові.

Опришко підступив до зморшкватого керівника підпільної групи, шанобливо глянув на нього і сказав дивне — ніхто гаразд не зрозумів слів цієї похмурої людини:

— Я все знаю про вас. Спасибі, що ви не дали вбити своєї віри у велике...

Андрія й Пилипа послали на Тернопільщину до Кривди і Стаха Кручковського, а Мирона — в райони Львівщини.

Коли вже розходилися, Мирон запитав Опришка:

— Віра... Як вона там?

— Вірочка з нами. Тут. Ти завжди відчуватимеш її плече поруч з своїм.

Лапатий сніг тихо шелестів між гіллям осокорів.

У кінці зими почалися нові акції в гетто. По місту блукала чутка, що гітлерівці викрили в євреїв склад зі зброєю.

На Клепарівській вулиці зганяли людей в колони і вели на Янівське кладовище.

А біля синагоги на перекладині висіла Марія Шварц. Її видали окупантам члени юденрату, дізнавшись, що вона створює в гетто підпілля.

Робила це нашвидко, горячково, не конспіруючись. Надіялася на своїх. Зрозуміла, що їй треба було піти з Миронем. Ніякої автономії євреям не дадуть, їх зізнали, щоб знищити. Як їй тепер зв'язатися з зовнішнім світом? Але не втрачала надії. Аби лише створити осередок, а потім вона втече з гетто, і, може, їй пощастить знайти Сарабая.

Чутка про те, що серед євреїв є комуністи, які хочуть зв'язатися з українським підпіллям, швидко розповзлася по гетто. А коли правовірні розповіли про це багатієві Ляндесбергу — як бути, може, це якраз те, що потрібно? — той закричав:

— Хто? Нам дали автономію, нам дадуть роботу! Ми мусимо бути лояльними, щоб зберегти своє життя! Хай гинуть комуністи!

І Марія загинула. Перехилена голова, посиніле обличчя, ноги мало що не торкаються землі, довге чорне волосся розвіялось траурною фатою... Висіла, щоб страшно було бунтувати єврейській громаді, щоб вірили старі й малі в лихе призначення свого народу і заспокоювали себе перед смертю зловістям християнського пророка: «Кров моя впаде на вас і на ваші діти!», — щоб ніхто не хотів тікати з гетто — шукати шляхів до партизанських загонів, щоб не підривали фашистських ешелонів, а гнили в каналізаційних проходах і чекали порятунку, вибореного чужими руками.

Мертвими очима дивилася Марія на загибель кварталу, який мав стати бунтівничим.

Акція почалася вдосвіта. Окупанти обступили будинки, вигнали всіх, хто міг іти, і повели по Клепарівській. Опівдні підкотили бочки з бензином, облили будинки і підпалили.

Криваве полум'я охопило з усіх боків квартал пересохлими від спраги язиками, злизувало сніг з дахів і бруку і напитись вдосталь не могло. Молох жадав крові. А вона скипалася від смертельного жаху в жилах дітей і старих, які не могли піти сьогодні на Янів у колоні смерті. Стікала через вікна по обвуглених карнизах, бо стріляли в тих, хто пробував утікати; пеклися люди живцем і не просили бога про помсту.

Божевільна Берта Шварц сиділа на гарячому бруку, освітлена полум'ям, і розмовляла з Марією, розповідала їй біблейську легенду про Ноевих синів.

— Маріє! — кістляві руки простяглися до синагоги, окутаної чорним димом. — Маріє, ти не хотіла молитися, і бог покарав нас. Чуєш, Маріє? Хам, Ноїв син, регоче! Він насміявся над батьком і сам став чорним, як той сміх. Чорним? Ні, ні... Це неправда, Маріє. Він — білий, по-арійськи білявий Хам. Дивися, регоче над трупом батька. Чуєш? Чуєш?

Берта сиділа на бруку і дивилася на вогонь, що бухав з вікон, висохлі її очі відбивали блиск пожежі, очі бачили те неймовірне, що лякає тільки здоровий глузд, і цей жах повернув їй на мить свідомість. Вона згадала, що Марії більше немає, в пам'яті сплив чорноволий юнак, що хотів колись забрати її з собою.

— Чому ти не пішла, чому не пішла, моя дитино?

Блаженна посмішка спливла з її борознявого обличчя, бліді зіниці налилися темінню болю, вона схопилася, роз-

патлана, сива і страшна, вибігла крізь вогонь на вулицю, де стояли ланцюгом шуцполіцаї, і крикнула їм в обличчя:

— Кров наша на ваші голови!

Хтось спокійно вистрілив у неї. Берта впала на спину, і в її мертвих очах відбилосся вогнем останнє на землі лихоліття.

Над трупом Берти реготав білий Хам.

...На Клепарівську вулицю виводили з гетто євреїв: забравши в них золото, годинники, гроші, браслети і медальйони, виштовхували за ворота і, набравши кілька сотень чоловік, погнали дорогою.

По боках зрідка конвоювали гітлерівські солдати, частіше — один за одним — ішли єврейські ордунгсполіцаї з білими паличками в руках. Вони покрикували, замахувалися і безжально били жінок, які відставали; лаялись нарочито голосно, щоб чули німці, щоб врахували їхні старання і дарували життя хоч на кілька днів більше.

На тротуарах зупинялися перехожі. Хто впізнавав знайомих і співчутливо кивав головою, інші мовчки дивувалися з покори сотень людей, що під конвоем не більше десятка солдатів ішли на смерть.

Серед людей, які придивлялись до колони, стояв Мирон Сарабай. Він пропускав очима кожне обличчя, шукаючи знайомого. Не знайшов. І слава богу... А може, було воно, тільки в отупінні стало подібним до інших? Бо лише внутрішній світ людини — бажання жити, творити і боротися — дає їй власну подобу, колір очей, вираз обличчя і красу. Може й Марія була серед цього натовпу?

Мирон мусить знайти Марію. Він повинен дати їй знати, що народ живе, лаштується до бою, що в них уже створене перше підпільне ядро і Маріїн обов'язок — повернути до лав борців і розбудити своїх братів-євреїв з кошмарного передсмертного сну.

При виході з гетто немає гітлерівців. Там стоїть на ганебній варті ордунгсполіцаї. Але ж він єврей, у них однакова з Марією доля, він не видасть її.

Мирон перебіг вулицю, підійшов ближче до паркана, біля якого снували хлопчачки, заглядаючи в шпари, і враз зупинився ніби вкопаний. Біля входу в гетто стояв з білою паличкою в руці Пінкас Шпайхер. Той самий, який колись був членом студентського комсомольського осередку за

Польщі, той, що бачив смерть старого Кузьмінського в польській тюрмі, той, хто один раз сміливо виступив проти дискримінації євреїв в університеті, а потім злякався, зломився і не зумів випрямитися й донині.

Орднунгсполіцай Пінкас Шпайхер. Що з тебе візьмеш сьогодні? Щире золото випробується в гарті. Коли від спеки на ньому вже окалина, то воно не золото — жужелиця. У вогні зотліє, спелеться. Від боягузтва до зради — один крок.

І все-таки Мирон підійшов. Іншого способу зв'язатися з Марією не бачив.

— Шпайхер, — прошепотів він, не дивлячись на Пінкаса, зазираючи крізь шпари в гетто. — Стій спокійно і не повертайся до мене. Я — Сарабай, пригадуєш?

Шпайхер злякано повів очима по людях і швидко, півголосом промовив:

— Чого тобі тут треба? Іди! За розмову з арійцем мене розстріляють.

— Пінкас, будь мужнім хоч раз у житті... Ти ж колись пробував боротися. Спробуй ще раз. Мене теж розстріляють, як тільки перевірять мої документи. Але я не боюся, бачиш? Я кладу біля своїх ніг записку. Розшукай Марію Шварц, пам'ятаєш? — і передай їй у руки.

— Хай буде проклята твоя Марія Шварц! Вона не слухалась порад рабина і настанов юденрату, а тепер висить біля синагоги. Через неї згорить сьогодні цілий квартал у гетто, і цю колону вели на окопище через неї.

Забуваючи про обережність, Мирон кинувся до Пінкаса.

— Ти брешеш, Шпайхер! Ти боїшся виконати мою просьбу і тому підло брешеш. Марія живе!

— Щоб на тебе собаки брехали все твоє життя! — просичав орднунгсполіцай. — Ви, комуністи, спантеличили євреїв і озлобили проти них світ. Ви привели наш народ до загибелі!

— Будь ти осміяний і зневажений за ці прокльони, зраднику! Ти ще позаздриш смерті Марії! Бо тебе уб'ють і твої брати плюватимуть на твій труп за те, що, рятуючи свою шкуру, ти заносив над їхніми головами палицю. А Марія померла, не скорившись, світла їй пам'ять...

Мирон підняв записку і подався вздовж паркана не оглядаючись. Виминав шуцполіцаїв, які відганяли цікавих хлопчаків від огорожі грубими окриками:

— Льос, льос, швайце!

Била в очі снігова пороша. Мирон закривав обличчя коміром, поспішав. Сьогодні він поселиться на конспіративній квартирі.

Боротьба почалася.

ДРУГА ЧАСТИНА

ХІ

За селом, на жовтоглинному узбіччі, що, наче бік селянської шакапини, безсило звисло вниз до тракту, зупинився орач. Нагнувся, колупнув шакарубкими руками ще вогкий від учорашніх снігів суглинок і розтер його на твердій, як жорновий камінь, долоні. Піднялася правиця, щоб за сільським звичаєм привітати перший день весни хрестом, і опустилася. Витер долоню об заяложені холоші, а губи замість молитви прошепотіли:

— Не моя ти більше, нивко... Ой ні... Не було доли зранку, не буде й до останку. Гай, гай! Не буде... Навіть тїцьки, як чорне за нігтем.

Семен замружив до болю очі, ніби сльозу хотів видати, щоб легше стало, ще раз глянув на узбіччя, на небо і пішов угору межею.

Попрощався. І відчув, як у душі повіяло дивним спокоем, бо вже нічого не чекав від життя, та й жаль перегорів на сірій попільцях байдужості. Ще сьогодні вранці думав, що втече, ягоди й малину піде їсти — перебуде якимось до осені, а потім, дивись, і зміниться на світі, бо ж нічого нема вічного. Різне говорять люди. Кажуть, вертаються німці, з чим прийшли. Наїлися хліба і глини — всіх наша земля нагодувати годна. А зараз змирився. Така, видно, воля божа. Може, якимось перебіде в тій Німеччині, може, повернеться колись?

Ішов цариною поміж кущами ліщини і не міг ні про що думати, зламав свидувану гілку і, йдучи, придивлявся до ліщинного цвіту, що проколовся з липкої бруньки роздвоєним жалом. Натиснув пучками, жало висунулося з розпуклої пащі, похиталося: вправо, вліво... Тьху! Бридливо кинув бруньку, а під серцем защеміло, знову страшно стало завтрашнього дня, далекої дороги і того болю, що буде завтра: за своїм селом, за добрими Оленчиними очима і за дитиною, яка вже знає, що тато піде, бо мусить іти кудись далеко.

Пахла новорілля, несміливо бриніла сопілка на молодому пасовиську, і хотілося Семенові зустріти сьогодні пастихів, газдів і розмовляти з ними про щось зовсім далеке від його нещастя, бо жаль було, щоб пропадав у журі останній день на рідній землі. Але не зустрічався ніхто на дорозі, ні в дідицьких вивозах. Семен ішов додому. Аж коли проходив лісок, почув, як хтось його тихо покликав: «Семенку!», — і здригнувся від знайомого голосу.

Хто його кликав так ще в парубоцтві, коли то було?

...Теплі вечори вистигають на призьбах і пахнуть свіжими буханцями хліба, дими пахнуть першою сушнею, а Оленки немає, і нічого немає для нього на світі, хіба лиш цей поклик з темного саду від білих стін Ганнусиної хати: «Семенку...»

...Біла зимова постіль, а дерево люте, мов зранений бик, кинулося на нього і вдавило рогами в сніг аж до замерзлої землі, і все тоді щезло, навіть туга за Оленкою. А коли побачив світ і зрозумів, що живе, тихий голос знову покликав його... Тоді пішов за ним, але покинув потім, бо повернулася Оленка, а Семен кохав лише її. І коли крізь сон власного щастя обзивалося тихе «Семенку!», він ховав своє сумління на Оленчиних грудях і шептав: «Я не винен, Ганко. Забудь про мене». І сам забував.

Семен упізнав Ганнусин голос.

— Ганко? Мене ти кличеш?

— Тебе, Семене... Завжди тебе. Кличу вранці до сніданку, в обід, увечері постіль стелю, подушку збиваю, лягаю, тулюся до тебе і кличу... Лиш ти не чуєш...

Струнка, як дівчина, повногруда, тулилась Ганка до Семенового киптаря, несміливо, благально горнулась, сині очі розлились любов'ю по його обличчі, по землі, по небу, все здалось Семенові ніжно-голубим, весь світ втопився у її очах.

А вона хотіла йому сказати не тільки про любов. Це давнє, як її удовиний вік, це й останнє з усього багатства і тепер єдине. В неї більше нічого немає, і тому вона приїшла. Бо все, що було колись, пропало нині, нема де душу розважити, до чого рук прикласти. Люди розбіглись по своїх домівках, щоб зберегти їх. А Ганці немає кого берегти. Колись втікала від самоти до людей, і було куди втікати. Бідна сцена в Гаврилишиній stodолі стала її другим життям, зі свого вщербленого світу вона входила в інший, чужий і вміла жити ним, втекти від себе і не збожеволіти, коли Семен пішов від неї за Оленкою. А тепер цього не-

має, життя зблідло, зсутужилось, і залишилася в Ганки тільки любов і крихта жебрацької надії. На що надії? До лікаря ходила, а він дивувався, бо тепер жінки не хочуть мати дітей. Що ж їй залишилось, для кого жити? А нині обривається остання нитка тої нужденної віри в щастя. Семен іде далеко, і ніхто не знає, чи вернеться. Їй так страшно залишитися самій, без нього, що боїться, аби на себе руки не накласти.

Все це хотіла йому сказати, але якби-то слова були! Чуже горе перекажеш і в пісні переспіваєш, своє тільки болем у серці душиш.

Стояла молода, рум'яна і тужлива, мов удовина пісня. Хилилася до нього, а він брав її в обійми, бо була вона, як земля, що ніколи не зраджує, не мстить, лише любить, навіть у могили.

— Лише тебе одного я хочу, Семенку. Я не знала нікого, ніхто до мого тіла не доторкався, відколи-м повдвіла.

Тулилася й шептала, хоч ніхто не міг її тут почути.

— Ти йдеш, а мені страшно стало. Сама навічно? Я боюся. Дитинку хочу, аби лиш від тебе. Я ж не тварина, якій байдуже з ким... Тебе люблю, Семенку, одного... Не втікай тепер, я не зможу так жити.

Семен дивився в її спрагли очі і нічого більше не бачив, м'яке тіло пінилося у нього на грудях, хвилювалося, било гарячим прибоєм і залило його всього...

Завжди в суботу після уроку релігії отець Бабиняк викурював кілька цигарок у директорському кабінеті, заводив розмови про політичні події і запевняв, що найближчим часом німці вийдуть за Урал — і війни кінець. На сумніви Шинкарука зневажливо знизував плечима і дивувався, що людина з освітою, хай і не з вищою, не з теологічною, а все-таки відома людина не вміє орієнтуватися в політичній ситуації, такій ясній як божий день.

Шинкарук не терпів Бабиняка, але у відверті суперечки з ним — та й ні з ким — не встрявав. Він чекав. Жив, як Дамокл під мечем, у страху перед завтрашнім днем і вперто дотримувався своєї філософії: живи тепер, як устриця, то збережеш себе й свою сім'ю. З Вірою давно не було в них щирих розмов. Богдан зрідка приходив додому і мовчанкою ігнорував батьківські настанови — Шинкарук боляче переживав відчуження своїх дітей і потішав себе

надією: настане час, і діти скажуть: «Батьку, ти був розумний. Спасибі тобі, і прости».

Сьогодні отець Бабиняк поведився вкрай невірноважено. З газети видно: німецькі війська відступають. І ще одна новина: на Волині — партизани!

— Ви чули про них? Вони нам ніж у спину, ніж у спину!

— Кому — нам? — не втерпів Шинкарук. Зняв окуляри і впритул глянув на священника, який раз у раз схоплювався з-за столу і помахував газетою.

— Кому? Як кому? Я говорю про партизанів, що підбивають німецькі поїзди з солдатами і зброєю!

Віра тільки що відпустила свій другий клас додому і ввійшла до накуреної кімнати. Вона зачула останні слова Бабиняка і стрепенулася. Невже? Нарешті!.. Скінчився час чекання, сумнівів, а іноді й безнадії. Ні, вона вірила. Відтоді, як зустрілася з Опришком, не переставала ні на хвилину вірити, що боротьба почнеться, адже даром вони пішли. Але минали місяці, а чутки ніякої — ні від партизанів, ні про них. Загинули з самого початку чи ждуть слушного часу? А нині... Отче, повторіть! Підбивають поїзди з військом і зброєю? Отче, якби ви не були таким мерзенним, я б у пояс поклонилася вам за цю новину!

Спалахнула радість у світло-зелених очах, але тут же Віра її пригасила. Зачинила за собою двері, руку притисла до грудей.

— Про це в газеті написано?

— Ні, панночко. — Бабиняк зверхньо глянув на дівчину і засопів. — У газеті пишуть про успішні оборонні бої. Оборонні бої! Боже справедливий, Німеччина обороняється! Невже антихрист знову розправить крила?

— Та досить, отче! — різко відрубав Шинкарук. — Досить ваших містифікацій!

— Міс-ти-фі-ка-цій? Цебто я...

— Так, так. Перед вами не діти. Я не дуже втручаюся в політику, але ще маю стільки клепок у голові, щоб не вірити вашим небилицям про боротьбу божих сил з нечестивими. Війна точиться між державами, і переможе та, на боці якої справедливість. Так було завжди.

Бабиняк вибалушив очі і розкрив рот, наче йому забракло повітря.

— А-а-а... Я вас зрозумів. Мені аж тепер стає ясно, чому ви тоді заступилися за Опришка!

— Це вже не має значення, всесесний. Опришка судить зараз справедливий суддя, який за добре нагороджує, а за зле карає. І ваше людське втручання в божі справи, на мою думку, не потрібне.

— А ви звідки знаєте, що його нема? — запитав з підозрою священник, забувши реагувати на глузливий тон вчителя.

— Про це всі знають, — підтвердила Віра. — Його й Пилипа повісили німці в Яблунові ще позаминулої осені.

Бабиняк перехрестився.

— Та-ак, це за богохульство! Церкву хотів закривати в сороковому році. Бог і є справедливий суддя, можете собі не кпити з догм віри, пане Шинкарук. Чаша добра переважає!

— Я ж про це саме говорив, лише не в стилі святого письма. Переможе той, на чийому боці справедливість.

Розмова обірвалася, а Вірі не терпілось дізнатися докладніше про партизанів: де вони, хто вони? Підійшла до вікна, відхилила, дим потягнувся сивою смужкою надвір.

— Але ж бо накурили! — зморщила гострий носик і додала жартома: — Чого доброго, наша школа злетить у повітря від ваших цигарок. Партизанська диверсія в Загайпіллі! А що ж то за люди ті партизани, отче?

— Це не люди, а банда головорізів! Якийсь Колпак у них за ватажка. Кол-пак! Ви прислухайтеся лише, як звучить це варварське прізвище. Кол-пак! Ідуть як пошесть по Волині, займають села і містечка. Висаджують у повітря склади із зброєю, і поїзди на фронт не йдуть. Ніж у спину, розумієте, ніж у спину!

Віра повернулася до вікна, косу перекинула на плече, тисячі думок і надій майнуло у свідомості. Не в тон поповому обуренню промовила, усміхнена і легковажна:

— Весна почалася, отче. Чуєте, жайворон щебече?

Бабиняк пирхнув — з ким я розмовляю, наївне дівчисько! — але в цю ж мить насторожився і з підозрою запитав:

— Це ви... про весну... не алегорично часом?

— Ні, зовсім конкретно. Скільки зима не моцується, не скрипить, а весна бере-таки. Закономірність, отче.

Спантелечений Бабиняк забігав очима по кімнаті, не зміг витримати дивного погляду наївного дівчиська. Довго сякався в хусточку. Шинкарук скося глянув на дочку. Він зрозумів її, та поки прийшли застережливі думки, посмішка заграла на губах.

З толоки долинув якийсь гомін: чи то сварка, чи то плач.

Виглянули. Біля будинку старости зібрався натовп людей.

— Це ж у Німеччину забирають! — тихо скрикнула Віра.

— Не минуло й Загайпілля, — зітхнув Шинкарук. — А кого ж беруть? — схилився на підвіконня. — Семен... Ілько... В нього четверо дітей!

Бабиняк змахнув рукою, вдаривши нею об полу реверенди.

— Не розумію вас. Що в цьому поганого? Та ж на науку люди їдуть, господарності вчитись. Я боюся іншого: посылатимуть лінюхів і юродивих. І осоромиться наша нація перед Європою.

— Отче! — Шинкарук насилу стримував себе, щоб не лайнутись. — Я не можу збагнути, що у вас там... у серці: тупа жорстокість, ненависть до людей чи просто глупота? Але мені це байдуже, ідіть на амвон, там ваша трибуна. А в школі я не дозволю вам глумитися над народом, коли в нього тисячі нещастя над головою!

Бабиняк звів руки, як перед вітарем, позадкував, силкувався викрикнути образливе слово, але не зміг.

Дві пари очей штовхнули його у двері і викинули в коридор.

Жінки стовпилися у дверях староства, кожна ще мала надію випросити в Пушкаря звільнення для свого чоловіка.

Вийшов Пушкар, руками відгорнув жінок від дверей, заволав:

— Чого ви хочете від мене? Що я вам можу порадити? Всюди беруть, і від нас мусять іти. Такий наказ влади!

Семен і Олена з дитиною на руках стоять осторонь.

— Не йди і не проси. Все одно нічого не допоможе.

Вона знає, що не допоможе. Тому й не плаче. Дивиться на Семена, хоче запам'ятати його рідне обличчя на все життя.

— Як не дістанеш пуга, скопай загін. Посій кукурудзу. Овець не ріж, бо м'ясо минеться, а молоко таки кожного дня.

— Добре, Семене.

— Купи козу, а корови не купуй. Ти ж паші не зробиш...

— Семене, олівець ти взяв з собою?

— Взяв. І папір. Я напишу, Оленко, ще з дороги.

Біля Семена тупцюється удвоє нижчий за нього Клим Запоточний і дає йому напутні поради.

— Ти намагайся жити непомітно. Тихше води... Але якби уже прийшло щось до чогось, то в дучку не ховайся. Ви там ще зможете колись великої катавасії німцям наробити... А поки що — не будь дуже солодким, бо проглотити, та й гірким не будь, бо розплюють. То перетерпиш. Уважай, куди ходиш, з ким говориш, одним словом — довкола оглядайся. Бо, як кажуть старі люди, бійся коня ззаду, цапа спереду, а лихої людини з кожної сторони. І не журися. Я міг би тобі на потіху нині багато дечого сказати, але не можна. Одне лиш гарантую — довго мучитися не будеш.

— Не забувайте, вуйку Климе, про Оленку й дитину. Якби там щось... то...

— Про це можеш не нагадувати. Будуть вони як мої. Та й Явдоха, ади, інакшою стала. Одного біда тварюкою робить, іншого — людиною. Не пропадуть твої, не бійся. Хіба би-м сам пропав, тоді вже ні за що не відповідаю.

Товстобочка огрядна Христина тримає свого худенького чоловіка за руку, як хлопчика, і поривається до Пушкаря.

— Таж тільки що-м віддалася, у зимові м'ясниці, ще не нажилися, а вже розлучаєте! Бога бійтеся...

— Чого ти ревеш, дурна бабо? — розвів Пушкар руками. — Світа побачить, грошей заробить.

— А Леська свого чому не посилаєте, щоб на людей подивився? — вже кричала Христина і рукою показувала на живіт. — Сиротою, ади, вродиться, без тата рости буде. А ваш Лесько, як бичок, — ні в селі, ні вдома користі!

— Та він плоскоступий, ви що, не знаєте? — змахнув Клим палицею вгору. — Дизентерія і всіляка холера!

Засміялися, хоч і не до сміху було, згадали, як Лесько Пушкарів колись, перед призовом у польську армію, олії напився та й на комісії обфайдався.

Пушкар пробрався через гурт, підійшов до Клима і штовхнув його в груди.

— Чого прийшов сюди і шкіриш зуби, як циган до макухи? Ану гати на всі чотири вітри, поки я добрий!

— Кусається, ніби та муха в спасівку, — кивнув Клим головою на Пушкаря і відступив до гурту. — Я піду, піду,

Миколо. Тільки пам'ятай, що мирову з тобою, як ото в тридцять дев'ятому, вдруге не питиму. — Він ще раз змахнув палицею. — Скільки мотуз не плети, а кінець йому буде, Пушкарю!

Староста вдавав, що не чує. Горланив до людей:

— Нам двері у світ відчинили, а ви, затуркані вівці, боїтеся на нього глянути! Темнота! Мудрий сам пішов би. Дивіться, Ганка Сторожучка добровільно записалася.

Стихло, хоч мак сій. Розступилися люди. Стояла Ганка з вузликом у руці, опустила очі і обливалася черв'яним сорому перед десятками поглядів.

А Оленка кинулася, мов обжалена кропивою, глянула на сторопілого Семена, що від несподіванки закусив пальці, підбігла з дитиною до Ганки, і довго стояли мовчки одна навпроти другої, а люди чекали.

Не підводила очей Ганка, густі брови стягнулися на перенісці, дивилася в землю і просила бога, щоб вона розступилася під ногами, бо ніхто дотепер лихого слова про неї не сказав. Але люди чекали, і Ганка глянула на них благально:

«Не осудіть. Я довго мучилася. А далі не можу. Я не винна, що люблю його. На біду йду, всі знаєте, але мені там буде легше і, може, заберу собі трохи Семенового горя...»

Люди мовчали, напевно, розуміли її німу просьбу, та не розуміла Оленка, бо й не могла. Її добрі очі враз налилися люттю, і так було багато тепер у них зла, що не могло воно відразу вилитися в слова. Піднесла дитину і крикнула:

— Чого, чого плетешся за ним? На чужій землі мою долю доконати хочеш?

Збіг сором з Ганчиного обличчя, благання, що тепліло в очах, змінилось ненавистю.

— А ти мою на рідній землі не доконала? Він мій був, мій! Чуєш? Чого притеклася сюди з байстрам?

Запінився гамір, рвонувся Семен, схопив Ганку за плече.

— Не байстрия, моя дитина, Ганко. І до неї повернуся, як бог дасть повернутися. А ти можеш їхати, ніхто тебе тут не тримає... Тільки затям собі: в своє гніздо я прийду з чужаниці... Ганко, Ганко... Ти добра. Але, крім жалю, нічого не можу тобі більше дати. І так багато горя, Ганко. Уже нема куди самому собі добавляти.

— Прощай, Семенку...

Поникла, мов зламана вітка бузку, пішла Ганка і не оглянулася на людей, наче нікого не було ні на толоці, ні на всьому світі, лише вона — одна-одинокка, тож і йти їй можна куди хочеш, і кричати, і божеволіти серед безлюддя.

Народ посунув юрбою проводжати від'їжджаючих на тракт, а Клим Запоточний залишився на толоці. Не міг іти з усіма. Жаль Семена й Оленки, але й Ганки, бідної і доброї, також було жаль дуже. Постояв, а потім пошкунтильгав слідом за нею.

ХІІ

Крізь сутінки Віра розгледіла високу постать, що вийшла на толоку від потічка. Впізнала. Це Богдан прийшов на неділю додому. Він так несподівано виріс і змужнів, що і впізнати його тепер важко.

Удвох зайшли до хати. Богдан роздягнувся, обняв матір, батькові подав руку. Сів, сперся ліктями на стіл. Виглядав зовсім дорослим, і це незвичним було для хатніх.

«Йому тільки сімнадцятий рік, а сам плечистий, високий, в кого вдався такий?» — думала мати з гордістю, голублячи поглядом сина.

«Богдан ще хлопчик, — міркував батько, журно поглядаючи на сина, — а став зрілим дочасно. За рік. Але цей рік дорівнював десятиріччям, цей рік сконденсував у собі ціле століття людських доль. Життя тепер не ділиться на пори дозрівання. Зникло дитинство на світі. Матері не пестять більш дітей, а пригортають їх до грудей перед лицем смерті. Не розказують казок — жорстоку правду, не купують іграшок, а крихту хліба, щоб не вмерло. Юнаки не зустрічаються з дівчатами в місячні ночі, не знають поцілунків і закоханого безсоння. Всі — від малого до великого — мислять категоріями життя і смерті. Діти дозрівають, не пізнавши ні дитинства, ні юності. Без цвітіння стигне колосся. Скільки незрілого зерна поспилеться в ґрунт!»

«Він чимсь стурбований. В нього закрілася на чолі зморшка, а очі помутніли від тисячі думок, що бродять у голові, — помітила Віра. — Вони плодяться, рояться і все ще не можуть досягнути й збагнути того, що робиться довкола. Як допомогти йому, як викликати в нього довіря до себе?»

— Що нового в місті? — спитав батько.

«Що нового? Мене сьогодні, тату, ще раз обдурили. Це не вперше, але від цього не менш боляче. Колись ви дурили мене небесними і земними богами, а нині — українці Україною. Ті самі, які два роки тому проголошували самостійність, сьогодні в приміщенні театру цілували відзнаки СС на жовто-блакитних прапорах. Я уже бачив ці емблеми... Довгий ряд людей у білизні. З вікна бурси добре видно подвір'я шіткової фабрики, куди вивели саботажників. Піднімається рука з відзнакою СС, а в руці — маузер. Ствол підскакує вгору, цівка полум'я, цівкою кров з обличчя, і людина зникла за парканом. Одна, друга, третя... десята...

А вчитель біології — тепер він майор Заревич — вклякає на коліно, цілує знак СС і три корони габсбурзького лева, вклоняється окружному старості і дякує, що милостивий фюрер дав нарешті згоду на створення дивізії «СС-Галичина», що видумав для неї герб і дарує зброю.

За Коломиєю — дрімучий Шипарівський ліс. Колись, батьку, ти ходив туди на прогулянки, як ще вчився у вчительській семінарії. Тепер у цей ліс ведуть колону за колоною на смерть. Там стріляють щодня після обіду. А патріот пан Заревич — він проголошував колись самостійну Україну в Коломиї — «від імені всього народу» складає найщиріші подяки фюреру за волю і щастя.

— Що нового? Хіба тепер може бути щось нове? Життя і жертви, хліб і совість — все перестало бути святим. Нема ні новин, ані дивного нічого...

— Хліб завжди святий, сину.

— Хліб святий... За нього тепер людей убивають. Його крадькома продають євреям, коли вони повертаються з роботи в гетто, і беруть за нього золото, гроші. Я сам робив так, тату. І за ті гроші в кіно ходив. А на екрані бачив, як руйнують міста і палять села... Усе знецінилося...

Віра дивується і не дивується, що брат її зовсім подорослому мислить.

— Не все здешевилось. Жертва для рідної землі, героїство в боротьбі із злом не знають інфляцій.

— Чи це так — ще побачимо. Сьогодні був перший набір у дивізію «СС-Галіцієн». Ми маємо українське військо, і будуть жертви за Україну.

Віра насторожується: іронізує він чи серйозно?

— Маємо жахливу зраду, жахливе свинство! — схопився Богдан.

— Це не нова зрада. Вона почалася раніше. Це лише вищий її ступінь,— сказала Віра.

— Ти не маєш права так говорити.

Богдан вийшов з-за столу.

— Я в село піду.

Накинув плащ і пішов з хати. Повернувся пізно, коли всі вже спали. Не спала лише Віра. Підійшла до нього, коли він уже ліг.

— Ти з Василем сьогодні зустрічався?

— А хіба ти ще цікавишся Василем, Вірцю?

— Я не про це. Він мені зовсім байдужий.

— А ти йому ні...

— Отже, ти з Василем зустрічався?

— А що в цьому поганого?

— Я так... Ти завтра відходиш?

— Так. А що?

— Я проведу тебе до Пруту.

Богдан промовчав.

— На добраніч, Віро.

Вранці Віра зайшла до кімнати, в якій спав Богдан, сподіваючись застати його ще в ліжку. Ковдра дбайливо застелена, на стільці записочка.

«Пробач, Віруню. Я згадав, що сьогодні в нас екскурсія до Княждвора. Не хотів тебе будити».

«Тут щось не те,— задумалася Віра.— Щось не те. Чому він не хотів, щоб я його провела до ріки?»

Богдан залишав Коломию назавжди. Доки ще чайка не перетяла набухлу брую весняної ріки, він вагався: вернися, що робиш? Вернися!

Стукнулася чайка до берега, впала шворка на гак.

— П'ятдесят грошів з вас, паничу,— і старий перевізник простягнув гудзувату руку, блідими очима глянув на високого худорлявого юнака, спитав пошепки: — Не бачив їх там, на заріччі?

— Кого?

— Німаків не бачив?

— Ні.

Богдан помітив, що старий хоче щось сказати, поділитись якимсь горем, що зсутило його богатырські плечі. Чекав. Хай скаже. Слово іноді ніби камінь — скинеш його, і на душі легше.

— Лук'яна мого знав?

— Той дужий, що часом перевозив, як вас не було? То син ваш?

— Син... До чайки покликали. То, видно, боялися руками брати — аркан кинули на шию і з берега стягнули... На нинішній день...

— За що його?

— А хто то знає... — Стекла сльоза з червоної повіки — біла, мов соляна сировиця.

Перевізник зняв шворку, відштовхнув дрючком чайку — хтось підходив з того берега, махав рукою.

Богдан дивився вслід чайці, що сумно канула до зарінку чорною сльозою землі.

Місто темніло вдалині, немов роз'ятрена рана, що роз'їдала здорове тіло, а з другого боку ріки бігли гори синьою смугою, втікали смерекові ліси за обрій в страху перед пошестю, яка повзла до них з заріччя, і поривалася за ними вся земля. А із схилів сповзали стежки, снувалися посторонками, єдналися з шлеями доріг, впрягали її. Рипіла упряж, біла копитами земля, моцувалася, стогнала, сплутана, й чекала, коли добрий погонич розтриножить її і поведе надійними перебрдами.

«А може, я? Може, я...»

Снувалися посторонки по схилах, а Богдан стояв і мріяв: «Я схоплю їх у руки», та відчував, як обсотують вони його тіло, прив'язують до землі, немов безсилою бранця до хребта здибленого коня, що рветься з місця і ось-ось помчить у незвідані й небезпечні світи.

Де ж ізові, де погоничі? Може, вони там, куди він піде завтра?

Почекай, зупинися, Богдане. Вернися і не завдавай болю батькові й матері.

Ні, вороття немає! Хай я безсилий бранець рідної землі, але є десь люди, що знімуть з неї пута, і мої руки також будуть потрібні. Я бажаю добра своєму народові, шукаю джерела добра. Я че винен, що знайти мені його важко, як цвіт папороті, бо скільки разів — а був я ще дитиною — підказували: ось воно! А потім глузували з мене: наївний! Сам шукаю, бо до мене прийшло повноліття, воно швидко прийшло, надто швидко. Мені лише сімнадцять років, але я не можу, не смію ховатися від людського горя. Мое дитинство вже минуло, а юності й не було, я не юнак, я сивий від життя і людського горя...

...Того вечора, коли на Богдана чекала Віра, він зустрічався з Василем. З сльозами на очах розповів йому

про підлу зраду, а Василь посміхався і поплескував Богдана по плечу: «Я знав, що з тебе виросте справжній патріот, я знав це!»

— Прокляті мельниківці пішли на службу до німаків, але є справжня організація, яка розпочинає боротьбу з усіма ворогами України. Ти хочеш піти з нами?

— Тепер, уже? Куди?

— Біля Грегота, в горах, створюється підстаршинська школа Української повстанської армії. Там вишколюють командирів для майбутнього війська. А незабаром розпочнеться повстання. Підеш зі мною?

— А як же гімназія... батько?

— А Україна?

— Я... піду.

— Ти їдь до Коломиї, візьми що треба на дорогу, і підемо, брате. Е-ех! — Василь стріпнув головою, аж кучері розсипалися. — Батькові не признавайся, ані Вірі... — Насупились брови в парубка. — Я сам їй скажу. Я ще мушу один раз поговорити з нею... Ну, гаразд! Іди. Нам pomoже святий Юрій і пречиста мати! Знаєш таку пісню? Чи пан, чи пропав, двічі не вмирати. До зброї, брате, до зброї!

Сьогодні Богдан має знову зустрітися з Василем, і завтра вдосвіта вони обидва вирушать у гори.

Все залишилось позаду: два неповні роки навчання в гімназії, прочитані книжки з історії України, гризня між бандерівцями і мельниківцями, латина, голодні бурсацькі дні... Позаду залишилось обмануте дитинство, розстріляна юність на подвір'ї шіткової фабрики, страшний Шипарівський ліс, спалене гетто, ганьба благословлення української молоді в дивізію «СС-Галичина» і солоня сльоза старого перевізника.

Залишилось... Ба ні. Все це ніс з собою в серці випаленим слідом, боєм, люттю, ранньою зрілістю, бажанням боротися і мстити.

А може, таки зайти сказати батькові, що він покинув гімназію, бо не має права сидіти і товкти латинь тоді, коли у земну кулю вбитий клин і пройшовся він саме по Україні. Вивчати історію старих воєн — іграшкових битв — у той час, коли нещадна і, можливо, остання битва на землі вирішує долю народів? Вчитися, щоб стати українським інтелігентом, а Україна горить у вогні і задихається в лещатах смерті!

Ні, не зайде. Батько його не зрозуміє, мати сльозми

спинить. А Віра? Хлюпнуло в серці тепло. Він не зможе піти, не попрощавшись з нею.

...Прибиральниця Настя перестріла Віру на шкільному подвір'ї і, розводячи руками, мовляв, сама нічого не розумію, сказала, що Богдан увечері чекатиме її біля Пушкаревого перелазу.

Але Віра зрозуміла. Ще тоді помітила стурбованість в очах брата, якусь нерішучість, вагання. Вранці він утік, щоб не розмовляти з нею. А вдень її перейняв на толоці Василь і попросив, щоб вона пішла з ним, як колись, на царини. Там цвітуть бриндуші. Ті самі...

Заперечливо похитала головою.

— Вони не ті, Василю. Все оновлюється, змінюється. Таких самих уже марно шукати. Їх зірвали або вони згнили під снігом. Інші цвітуть. Але по ті бриндуші вже разом нам не ходити. Того, що минуло, не знайдеш більше, Василю.

Парубок стиснув губи, зло блимнуло в його очах. Не відводячи погляду, процідив:

— Даремно, ой даремно вперто виминаєш мене, Віро. Наші дороги так переплелися, що ти від мене ніде не дінешся. Богдан, гляди, орлом стає, злетить. Куди тобі, голубці, тоді податися? З нами підеш, небого, всі підуть з нами!

У тривожному неспокої Віра жила ці дні. Передчувала: щось трапиться непоправне.

Богдан прийшов. Чому? Що вони удвох задумали?

Як тільки смеркло, побігла до Пушкаревого перелазу.

— Данку!

Богдан притулився до її обличчя вперше поголеною щогою, стиснув до болю повіки. «Як би я хотів зараз бути маленьким хлопчиком, якому не соромно пеститися біля старшої сестри, дитиною хотів би стати, бо мені важко нести тягар свого повноліття...»

Віра зрозуміла, по-материнськи пригорнула його, велику дитину, до грудей.

— Що ти тут робиш, Данку? Ну, говори ж...

— Я не повинен був зустрічатися з тобою... Але не міг так піти від тебе. Ти сказала тоді — пам'ятаєш? — що жертва для рідної землі, геройство в боротьбі зі злом не знецінюється. Я повірив у ті слова. Тому йду, сьогодні йду.

Вийняв з кишені револьвер і по-хлоп'ячому наївно похвалився ним.

В інший час Віра посварила б брата або посміялась. В інший час він стріляв би з нього крадькома по горобцях, але нині йшов на боротьбу, бо йшли всі. Віра бачила, як поєдналися в хлопцеві бешкетництво з передчасною серйозністю, і зрозуміла, що спізнилася.

Надто довго вважала Богдана хлопчиком. Тепер їй уже не вдається переконати його.

— Ти з Василем ідеш?

— Так...

— А проти кого будете боротися?

— Проти фашистів. За Україну.

— І проти червоних партизанів, у першу чергу проти них! А вони кого нищать, не фашистів? Ти подумав над цим?

— Досить, Віро,— терпко обірвав Богдан.— Я йду боротися за Україну. Це моя альфа і омега. Святая святих!

— А ті, що йдуть по Волині і гітлерівські поїзди пускають під укіс, за кого борються, не за Україну? Чому не з ними йти, разом, усім народом, одною силою?

— Кожний за своє бореться. Вони за Росію...

— Богдане, я прошу тебе, почекай... Опришка, Кривду пам'ятаєш? Сарабай, якого ти не знав... мій, чуєш, мій Мирон... Це чесні люди, це сміливі люди. Вони давно почали боротьбу. До них іди. З ними сила і правда. Не тільки за Росію, не лише за Україну — за людство борються. І розпорозуватись нині на міжусобні групки — злочин. Це на руку ворогові... Богдане, тебе знову обдурюють. Востаннє. Звідти, куди йдеш, уже вороття не буде. Ти пропадеш зганьблений і зневажений. Послухай мене. Я також за Україну. Але ж не ця, не ця! Вона з німцями прийшла і з ними піде. Це не та Україна, за яку треба класти голову на плаху.

Богдан одвів Вірині руки від своїх грудей.

— Мені жаль, що ми по-різному дивимося на речі... Я не вірю твоїм Опришкам і Кривдам. Опришко хотів нас у Сибір загараздити, знаєш про це чи ні?..

— А мене більшовики в тюрму кинули! — зіронізувала Віра.

— Стрийка Михайла арештували.

— Коли йдеться про весь народ, забудь про себе одного. Не можна боротися за велике, пам'ятаючи свої власні кривди. Не справжній патріотизм, а дріб'язковий егоїзм веде тебе, Богдане.

Богдан відступив і так пішов би не попросившись, але

схлипнула Віра; він кинувся до неї, пригорнув, обцілував холодне обличчя сестри і злегка відштовхнув від себе.

Ішов на царину до Василя. Стежка біліла під ногами; мов партяний посторонок, впрягала землю. І хотілось Богданові бути їздовим, розплутати стриноженого коня і погнати його по курній дорозі боротьби. Він хотів вірити, що стане їздовим.

Блимали вікна в батьківській хаті, зоріли десь там у пільмі Вірині очі, сумнівні обсотували мотуззям душу, стежки дитинства прив'язували його до хребта землі, мов бранця.

Зупинився. «Вірочко!» — мало не крикнув, та стримав крик у горлі. Кинувся вперед і побіг не оглядаючись у темряву.

ХІІІ

Людина звикає до всього. Не може тільки звикнути до постійного страху за своє життя.

Бендас зробив ще одну дурницю. І на цей раз неправну. В цьому він з кожним днем дедалі більше перекопувався. Біда вся в тім, що його помилка була подвійною. Він кожного дня чекає помсти Сарабая, а від майбутнього уже не жде нічого. Дотепер йому вдавалось завжди йти з сильними. Його кровна спорідненість з трьома націями дала йому в спадок тверезий і безпристрасний патріотизм сили. А нині Бендас розминувся з нею назавжди, мости позаду зірвані усі, нема навіть кладочки.

Він виказав Сарабая. В страху й злobie удруге показав пальцем на будинок Мохнацького. Аж потім розкався. Зрозумів, що постріл у кав'ярні «Віденка» вбив разом з гестапівцем і його беззастережну віру в перемогу Німеччини. Професор довго не міг з цим примиритися, воскресав убиту надію на военний геній Гітлера, убивство гестапівця відводив на рахунок лише Сарабая. Бо ж від страху перед ним можна ще викрутитись: «Я сидів спиною до вікна і не повертався, Сарабай міг мене не впізнати. Він чекав на свою жертву, йому було не до відвідувачів». Крім цього, були ще й інші надії: «Ціна за голову Сарабая оголошена. Його спіймають, і все на цьому закінчиться».

Але життя не йшло — котилося у прірву, і кожний день підкреслював той другий і страшніший бік його по-

милки. Німці програють війну, вони зупинилися, вони відступають!

А на стовпах і на рекламних дошках все з'являлися свіжі листівки з погрозами не комусь там, а йому, Бендасові; десь на аеродромі партизани знищили літаки, склад з військовим взуттям згорів на Замарстинові — Сарабай дає про себе знати всюди, Сарабай повно в місті, Сарабай стали силою.

Когось там ловили й карали, фасад Вірменської церкви почорнів від крові розстріляних. Бендас дбайливо перечитував червоні афіші — списки знищених, шукаючи прізвища своєї смерті, а потім перестав читати. Сарабай тисячі, їх усіх убити не можна.

Бендас не бажав тепер високої посади. Правда, він і не мав надії одержати її. Маньківський не дав йому навіть місця голови Української служби батьківщині, мусив задовольнитися скромним титулом референта в справах вербування на роботу до Німеччини. Їздив по окружних містах, складав списки людей, виголошував промови. Але й тут не було спокою, навіть на такій непоказній роботі. А що коли б його ім'я ще до цього всього красувалося в газетах!

«Смерть вербувальникам на німецьку каторгу!» — грозила йому листівка з телеграфного стовпа.

Де подітися? Вошей піти годувати в інститут Берінга для протитифозної вакцини?

Бендас почав ставитись до людей лагідніше, обмежувався тільки промовами і більше власноручно не записував прізвищ.

Навчився ходити по-старечому зігнувшись, тихо й непомітно. У нього виробився свій рефлекс. Галас, крики, зойки не лякали професора, він спокійно засинав під цокотіння кулемета, що не вгавав за містом, десь там, біля Янова, але до божевілья боявся короткого пострілу, тихої ходи чи шепоту за спиною.

А вночі якраз стихало на вулиці, і вчувалися тоді скрадливі кроки за вікном. Ось... скрипнуть розіmkнені двері, блискуче дуло з чорною страшною цяткою посередині націлиться прямо в перенісся, здригнеться чорна цятка, вилетить з неї клубок диму й полум'я, а з ними той жакний і загадковий кінець усього.

Кінець усього... Бендас тепер пізнавав те, чого колись не хотів знати: все, що зшите насильством, рано чи пізно трісне і розпореться по швах. Чим дужче затискати кулак, тим швидше він розтулиться. Існує на світі одна сила —

сила справжньої волі, і їй підвладні всі люди і системи.

Бендас придумував різні варіанти, як знайти дорогу на той бік, до сили, але звідусіль дивилось на нього блискуче дуло з чорною цяткою посередині, всюди стояв Сарабай, як суд його сумління.

Був це суд не тільки над ним, а над цілою машиною, в яку він угвинтився мізерною гайкою.

«Тільки гайкою... Чуєш, екс-міністре, професоре, референте!»

На порятунок змученому безсонням і страхом Бендасові прийшла своя філософія.

«Я тільки шрубка, маленька деталь великої машини. Я такий непомітний, як зернина іржі. Я давно побачив те, що аж нині бачать мої колеги, і тому не став частиною двигуна, а лише гайкою на лафеті. Нею залишуся до кінця, поки не розтродять мотор. Дивуетесь, чому я тримаюся машини, яка мусить бути знищена? А тому, що відірватись від неї означало б ще нині піти на брукт. Я чекаю, поки не розіб'ють мотор. Гвинтики залишаться. Я розумніший від усіх, бо не пхався в двигун. Гвинтики залишаться! Колись новий хазяїн поквартиться прийти на звалище, підніме нас, ми будемо йому потрібні. Нас почистять і прикрутять до іншої машини. Не будь в моторі, будь непомітним гвинтиком і котись у депо з своїм паровозом!»

Бендас заспокоївся. Це був відносний спокій людини, яка в безвихідній життєвій ситуації знаходить врешті точку опори — свою філософію — і бачить, що вона міцніша, ніж у інших. Бендас не перестав боятися за своє життя, але тепер цей страх притупився наполовину. Зникло передчуття неминучості смерті, відкрилась краєчком завіса майбутнього.

Гітлерівська машина котилася від Волги назад. А Бендас із зловтіхою дивився тепер на вимучене тривогою обличчя рудої дами і ехидно мстився за колишню її самопевненість і зверхність до професора-невдахи.

— О пані, чого вам боятися? Ви ж особистий секретар самого крайсгауптмана! Що ж тоді робити мені, скромному референтові?

Згадали про Бендаса нарешті в Українському окружному комітеті. Досі ним ніхто не цікавився. Бендас міг би ігнорувати запрошення Маньківського, як той колись ігнорував його клопотання, але пішов. Зі злобою скорпіона, що причаївся під каменем, він визирав тепер на світ і радів, дивлячись, як його однодумці метушаться, зачувши

запах овечого стада, і кличуть його в свою компанію, щоб разом здохнути.

Доктор Маньківський розмовляв дуже люб'язно.

— Ах, ви далі на своїй тихій посаді, пане Бендас? Мабуть, полюбились вам спокійна робота. Але досить відпочивати, колего. З вашими здібностями тепер зовсім не-гоже сидіти в запічку. Настав час великих справ. Бачите,— сказав пошепки,— німці прийшли до голови по розум. Наша взяла. Не в сорок першому, то тепер. Будемо мати свою армію. Ви один з небагатьох, які стійко вірили і чекали. Тому Український окружний комітет рекомендує вас, людину, яка має заслуги перед українством, до військової управи дивізії «СС-Галичина».

Бендас скося дивився на свого колишнього мецената, скептично віддुвши губи. Маньківський не зрозумів на-смішкуватого погляду экс-міністра.

— Отже, вітаю, колего. Хто терпен, той спасен. Ваше тимчасове покривдження буде віддано вам з процентом.

Бендас посовав на носі окуляри, притиснув їх до пере-нісся, до того самого місця, куди не раз вдарялась пекуча грудка свинцю, що вилітала з чорної цятки блискучого дула, і сказав, хитро блимнувши очима під скельцями:

— Я постарів, докторе. Куди мені вже до державних справ? І на своїй скромній посаді добуду до... кінця.

Маньківський тепер зрозумів натяк.

— Не знаю, що це у вас за такі міркування, професоре,— процідив кризь зуби, мружачи очі.

— А я думаю, що знаєте...

— Зовсім не розумію вас. Нація піднімається... Цього ми чекали і, врешті, дочекалися. А от коли прийшло до діла, ви втікаєте в кущі, у свій закапелок? А втім, це ваша справа... Тільки пам'ятайте: колись вільний народ забуде про вас.

— Про нас, докторе, про нас, висловлюйтесь точніше. Чи, може, немає мужності?

Маньківський скипів:

— Ви... Ви зрадник інтересів нації!

Бендас ліниво підвівся.

— Навіщо гучні фрази, добродію? Вам жаль, що моя голова трохи далі від ешафота, ніж ваша?

— Що-о?! Ви більшовицький агент! Я... я доповім про вас!

— Е-е, киньте... В це ніхто не повірить. І не лякайте, я маю деякі заслуги й перед гестапо, якщо вже хочете

знати. Хоч і не радий з цього. Хм... Більшовицький агент. Нам з вами тепер хотілось би мати зв'язки з більшовиками, правда? — Бендас склав три пальці в дулю. — Але дзуськи! Раніше треба було думати. Нині рятуймо свою шкуру як хто може. І не говоріть більше нікому пишних фраз. Це зараз не в моді.

Бендас вийшов з приміщення комітету бадьорий, як ніколи. В цю хвилину він не думав ні про страх, ні про смерть. Мугикаючи якусь мелодію, перетяв Паркштрасе і завернув доріжкою в парк Костюшка. Радів, що відомстив, що займає найкращу позицію, що йому заздрить сам Маньківський.

— Котись у депо зі старим паровозом, непомітна шрубко! Ти ще будеш комусь потрібний, а ви горіть у топці, шквартець! — промовив уголос.

Він так захопився своїми думками, що не побачив зустрічної людини і наштотхнувся.

— О, пардон! — попросив вибачення і ступив убік.

— Нічого, професоре, — почув знайомий голос, глянув і завмер.

Перед ним стояв Сарабай. Він не цілився в Бендаса з револьвера, не мав демонічного виразу обличчя. Це був той самий студент, який виступав на захисті Кривдиної дисертації: кучерявий, високий, з карими очима. Бендасові в першу мить здалося, що він спить і все це йому сниться. Але відчуття реальності швидко повернулося до нього. Це не студент, а партизан, який стріляє серед білого дня в гестапівця... Ні, не партизан, це сила правди прийшла на суд його сумління.

— У вас добрий настрій, професоре, — блиснув білими зубами Сарабай. — Я вам не зіпсував його?

— Не... не... — забулькотіло щось у горлі Бендаса, але на слово він уже не спромігся. Обвисле підборіддя стягнулося в гудзь, професор вибалушив очі, наче горло стиснув хтось зашморгом, він хитнувся і впав обличчям на землю.

Мирон нагнувся над Бендасом. Той не дихав. Обминув його і подався повз університет до центра. На душі було гидко. Він не хотів смерті цієї порхавки. Але таким, видно, мав бути його кінець. Саме таким. Чи тепер, чи колись потім. Без останньої почесі, без людського жалю — смерть розтоптаного черв'яка в пилюці серед шляху.

Листівки втрачали своє колишнє значення. Закінчувалась боротьба друкарських машинок і паперу, назрівав час рукопашного бою.

Це розуміли всі, не тільки Сарабай. Зоріли вже віщими пожежами Волинь і Прип'ять, цвіли партизанськими ватрами Дерманські ліси, ішли незримі полки понад Случем і Горинню, а Дзядек все ще завантажував шапірографи і ротатори новими матеріалами, розсилав людей з листівками й газетами по місту, по районах і не зважувався на військовій раді ставити питання про відкриту боротьбу.

Він послав зв'язкового на Волинь, той не повернувся, послав ще одного і нетерпляче чекав якоїсь поради від Ковпака чи Медведєва.

А час минав, потреба рішучого виступу наростала. Сутички з фашистами і диверсії виникали стихійно. Без відома Дзядека львівські партизани визволили кілька сотень полонених з цитаделі та Янівського табору. Люди розбрелися, роздягнені й неозброєні, багатьох виловила поліція. А зброя лежала законсервована в кайзервальдському бункері і так само, як і партизани, чекала.

Сарабай добивався негайного формування загону. Адже є можливість. Людей у підпіллі багато. Є кому залишитись на місці для диверсій, є кому йти в ліси. Але Дзядек відмовчувався на його настирливі вимоги. Сьогодні вранці знову подав йому пачку листівок і, сердитий на його іронічну посмішку, буркнув:

— У тебе багато донкіхотства, а мало політичної далекоглядності.

— Не треба виправдуватись перед самим собою і прикривати свою нерішучість політичною прозорливістю,— ущипливо відказав Мирон, проте мусив узяти листівки, щоб порозпихати їх у поштові скриньки, залишити на прилавках у магазинах, розкидати у під'їздах будинків і у фойє кінотеатрів.

«Це востаннє сьогодні маю справу з вами»,— вирішив твердо.

Мирон прокрадався до конспіративної квартири Дзядека на вулиці Кохановського. По місту він ходив безпечно. Товариші нагадували Миронові, щоб був обережнішим — за його голову обіцяли п'ять тисяч злотих. Але Сарабая рятувала, мабуть, саме ця його необережність. Афіші з його портретами заліпились театральними рекламами і червоними списками розстріляних — в обличчя годі було впізнати Мирона. Одна небезпека йому тепер грозила — випадкова перевірка документів. Однак Мирон вірив, що цього не трапиться. Той, хто зажадає від нього «аусвайс» в ту ж мить загине.

Найтяжчим завданням для Мирона було зайти і вийти з Дядекової квартири. Він боявся вже не за себе. Тут серце їхньої організації. А в Дядека ще дружина й діти.

Мирон застав свого командира за машинкою. Закінчував друкувати матеріал для газети.

— Слухай, начальнику,— сказав, беручись за важіль машинки.— Давай закінчувати забаву в kota й мишку...

Дядек відвів Миронову руку і не відривався від роботи. Лише зморшкуювате обличчя все збіглося в симетричні складки, що горнулися одна на другу від уст до вух.

— Гедзь укусив, чи, може, накоїв чого?

— В тому-то й справа, що нічого не накоїв... Хоч, правда, я убив сьогодні Бендаса.

Дядек схопився з стільця.

— Ти збожеволів! — Він потермосив Мирона за груди.— Хлопчисько! Хуліган! І прийшов сюди, щоб собаки по сліду...

— Будьте спокійні,— Сарабай погладив старого по зап'ястю.— Я вбив його без ножа. Він сам помер, як тільки мене побачив. Пучка духу, а мішок смороду. Слідства не буде.

Мирон перехилився через Дядекове плече — той все ще тримав його за вилоги піджака, здалеку приглядався до віддрукованого тексту.

— Ставайте всі... ну, пустіть, ви вже згодні, що я не винен?.. на боротьбу... що там?.. з фашизмом! Аллес ферльорен, загт фюрер... Вірно, Дядеку. Я давно — за боротьбу! І навіть Гітлер визнає, що все пропало. А ви далі за чорнильну війну...

Дядек одсахнувся від нього.

— І тобі від цих слів не всохне язик? Хіба у нас тільки листівки?

— О-о, певно, що ні! — відповів Сарабай з удаваною серйозністю.— За нами склад з гольцшугами, кілька мішків пшениці і скирта фашистської соломи. Три вбиті поліцаї, два вивішені прапори, фанера і дошки.

Сарабай враз знітився від Дядекового погляду. Рука застигла в незакінченому жесті.

— Гарзд. Не буду більше. Я знаю ціну дрібних дій. Але ми не маємо права на цьому зупинятися. Ми зробили найголовніше — створили сітку організацій по всій Галичині, централізовану сітку. І тому зараз легко мати діючі загони.

Дядек сів знову за машинку.

— Тигреня пізнало смак крові, його важко втримати у клітці. Але тигреня повинно знати, що ми не анархісти і мусимо якось координувати свої дії. Ти, мабуть, знаєш, що існує така інстанція, як Штаб партизанського руху.

— Так, так! — підхопив його думку Сарабай.— Координувати, а не сидіти, мов кроти у норах! А що коли й десятий зв'язковий не повернеться з Волині? Далі чекати будемо? Доки? Тільки активний виступ — найкращий сигнал про наше існування, як ви цього не можете зрозуміти? Назустріч піти, а не чекати готового наказу!

Дзядек заклацав одним пальцем по клавішах машинки, опустив руку.

— Що пропонуєш?

— Два загони по сто чоловік — на зв'язок з Ковпаком. Зброя є. Грошей зібрали, закупимо одяг.

— Для кого?

— Для військовополонених. У Золочеві — табір. Один із звільнених був там... Утік, спіймали і відправили в Янів. Звідти ми його врятували. Та справа не в цьому. Я дізнався, що він розшукував мене. Про італійську зміну, знаю, хотів повідомити, про якогось Івана з Берези. Цього полоненого я не знайшов, можливо, він знову попався. Догадуюсь, що Іван, про якого він хотів мені сказати, це той, з яким я сидів колись у Березі Картузькій. А італійська зміна... Може, це італійський гарнізон охороняє табір? Розумієте...

Через кілька днів Мирон покидав Львів.

Цього разу надовго, а може й назавжди. Чекав поїзда на Підзамчі. Звідси видніло все Замарстинівське передмістя. Фабричні труби, старовинні високі кам'яниці й низькі халупи, темна яма гетто, бакаїста вулиця, по якій пройшлася Миронова молодість, будиночок Мохнацького — теперішня квартира гітлерівських офіцерів. Лежав Замарстинів, наче хвора пранцювата дитина, в зеленій колісці полів.

З-поміж будинків стрілою до небосхилу виривався Жовківський тракт. Сміливо, з викликом мчав до піднебесся, йому вклонялися верби, і тополі шикувалися в ряди до далекого походу.

Мирон ковзнув поглядом уздовж тракту. Він хотів наздогнати його і йти разом з ним. Чи тому, що він був таким гордо-прямим і не блудив закамарками, чи, може, через те, що на ньому, мов на його простеленій душі, виднівся ще маленький слід дівочих ніг?

З Жовкви котилася весняна хмара, залопотів сліпий дощ, збиваючи фонтанчики куряви на шляху. Громи клепали з сонячних променів веселку, блискавки припаювали її тріумфальною аркою над шляхом, і в'їздила крізь неї з дощами весна.

Дощі споліскували старі сліди. А в душі добрим зерном пучнявіла надія: на непрямих дорогах — таких сьогодні в житті нема — зустріти ту людину, яку не сміє загубити, мусить відшукати її серед жорстокого плетива людських доль.

XIV

Ліси вишивались жовтуватою гладдю липового цвіту, бродило медом повітря, вуликами пахли вечори.

Прийшло дівоче свято лип. Чепурні, в кремових рантухах, вони йшли краями доріг, збиралися парами на левадах, і до них підморгували дуби.

А одна не могла піти до гурту, одна стояла самотньо, оперезана колючим дротом, прив'язана до обгородженої квадратної ями, в якій вмирили люди. Липа дивилася на цих людей ще з осені, з неї обсіпалось тоді листя від пострілів і криків, зимою снились їй криваві сни, а навесні разом з талою водою підійшла до коріння людська кров, липа отруїлась смертю і вже не чекала свого цвітіння.

Та несподівано для себе самої розцвіла і вона. Розпустила китиці цвіту над страшною долиною, запахла життям і медом, загомоніла бджолами, розщедрилась пергою і нектаром.

На глум смерті.

Ожили тоді й люди. Зморені хворобами й голодом обличчя проясніли, і серця забрунились надіями. До липи потягнулися хворі й здорові з бараків, вартові відганяли полонених, ладні розстріляти й липу за її життя.

Сьогодні на варту заступив солдат Каротті. Той, що вміє посміхатися навіть до полонених і не проганяє їх від огорожі. Він теж не може одвести погляду від липи, і здається вона йому молодію рибачкою з Пезаро, що виїшла ввечері на море зустрічати його яхту.

І до Івана Ковбанюка також прийшла дівчина на побачення. Вона забула накинути на плечі кабатину, в білій сорочці поспішала до нього і зупинилася, русява й запашна, припала в тузі до колючого дроту.

«Не вертайся лише назад, бо я умру, коли ти підеш».
«Все одно віддвіту, не дїждавшись тебе».

Іван тепер лічив, за скільки днів обсіпляться з липи пелюстки, за скільки днів знову посумніє, відджемелиться світ. А тоді й сам загине. Півтора року проганяв смерть. Далі нема сил. Біля нього весь час умирали товариші — в Білій Церкві і тут, під Золочевом. Він звик до смерті. Жаль тільки було, що не застрелився тоді під Білгородом. Помер би вільним... Втекти не міг. Ноги... нікчемні ноги не тримають на собі худого тіла. А міг би пробратися до Львова. У Львові — про це солдати вголос розмовляють — є підпілля. Можливо, Сарабай, Кривда... Чи знайде Павло Замарстинівську вулицю, чи взагалі дійде до Львова? Поки тут італійський гарнізон...

Солдат Каротті обнімає поглядом дівчину-липу і мріє про той час, коли закінчиться нарешті безглузда людська різанина. Мирний човен, сіті і молода рибачка, в якій волосся пахне південним сонцем, а тіло — морською травою. Нічого більше, ані крихти...

І враз пронизливий біль прошив його тіло від голови до ніг, липа взялася полум'ям, злетіла дивним факелом у чорне піднебесся і погасла назавжди.

На мить усе завмерло в таборі, згасло світло на стовпах, знявся гамір і крик у темряві ночі.

Опришко ще раз ударив вартового по голові прикладом обріза. Хлопці перетинали ножицями дріт. Трусилася липа і сипала на їхні голови пелюстки; полонені зсередини ламали двері бараків, хтось заверещав: «Санта Марія!» — і раптом затих — у караульному приміщенні вибухнула граната.

Чорний кудлатий привид метався від казарми до казарми, опускаючи на чийсь голови приклад, гавкали обрізи і вмирали в коротких чергах німецькі автомати.

Гарнізон знищили одним махом. А поки не надійшла допомога з Золочева, всі, хто тільки міг, вибігали через отвір у загоржі і бігли в недалекий ліс, куди їх кликав лункий голос Сарабая.

Іван упізнав Опришка. Спочатку думав: знову марення, і в маренні кричав: «Андрію, допоможіть підвестися!» Його не чув ніхто, ніхто не бачив розплатаного на землі Івана, і липа, виплутавшись із скрученої купи дроту, тікала в темінь на волю. Іван переповз через рів на муруги і силою, якої майже не мав, примусив себе стати на ноги. Біг за всіма, боявся впасти, бо знав — удруге не підведеться.

Перед світанком у глибоких язвинах лісу зупинилося більше ста чоловік. Визволені з полону лежали і стояли, хто обнімав визволителів, збагнувши радість волі, дехто стояв здивований, ще не позбувшись отупіння.

Один Опришко поводився дивно. Задиханий, розгублений, він увесь час розглядався, когось шукав очима поміж людьми і нараз крикнув, звівши вгору кістляві руки:

— А де Пилип? Син мій де, люди?

Мовчки повставали всі і з болем дивилися на батька, який віддав сьогодні свого сина за їхню волю.

Андрій тепер уже не був колишнім Опришком. Понурість і зло спливали глибокими зморшками вниз по лицю, опустилися плечі, заламалися губи, і страшно було дивитися, як стримує плач ця сильна людина.

До нього підійшов Сарабай.

— Де Пилип? — ще раз тихо запитав Андрій, але тепер уже без надії.

— Нема його, Опришку. При мені... впритул. Я вбив фашиста.

Андрій затиснув рот кулаком, щоб не кричати, по-старечому затряслося в здавленому плачі все його тіло.

— Тепер я зовсім... зовсім один...

З строкатого гурту полонених виповз на колінах неймовірно худий чоловік. У нього, мов у мерця, лиснів жовтий череп, ноги підкошувались, коли пробував устати. Його підвели. Він тримався за шиї товаришів сухими, мов копістки, руками. Губи, заховані в рудувату рідку бороду, вимовили кволо:

— Андрію...

Опришко кинувся. Здивовано глянув на обдертого полоненого: «Звідки він мене знає?»

— Андрію, мій батько не раз докоряв за вас моїй матері. Думав, що я — ваш син. То буду... Чуєте, Андрію?..

Ноги в нього підломилися, зомлілий Іван легко зсунувся по руках товаришів на землю.

Андрій рвонувся з місця. Підбіг Мирон.

— Іван! — крикнули обидва разом.— Іван Ковбанюк! Знесиленого Івана несли по черзі його табірні друзі.

Миронові він сказав:

— Йди, йди наперед. Людей веди. Ми ще встигнемо набалакатися.

Тільки Опришко не відступав від нього ні на крок.

«Син мій... Маріїн син...»

Він блудив по людях каламутним зором і бачив лише

Івана, що якимсь чудом опинився в Золочівському таборі полонених і тепер замінив йому рідного сина.

Мирон вів строкату знесилену групу полонених в глиб лісів.

За два дні вони прийшли на те місце, де на них чекав Антін Кривда з тернопільцями. Був тут і Стах Кручковський.

Поки люди лагодили одяг, відпочивали і їли, Мирон з Антоном радилися, кому йти в гори, кому повертатися до Львова. Тільки Опришко сидів на пеньку, наче закам'яний, і не чув ні розмов, ні запитань.

Кривда підсів до Андрія, поклав долоню на його коліно.

— Поїжте, Андрію, поки є що, і ходіть до нас, порадитися треба.

Червоні, бездумні очі забігали швидко в орбітах, здавалося — вони хочуть одірватися від якогось тільки для них видного предмета і не можуть: допомагалися, посіпались і знову втомлено лягли на синюваті мішки зморщок.

— Андрію!..

Тепер він глянув на Кривду. Цупке і ніби вивалене в попелі Антонове волосся неслухняно настовбурчилося, темні очі теж набрали невизначеного попелястого кольору; якусь тугу вловив Опришко в Антонових очах і сказав:

— Відсиділися ми з тобою, Антоне... Досить відсиділися по подільських стодолах... Чуеш, Кривдо? Досить...

Він враз схопився з пенька і аж тепер побачив на лісовій галявині людей, яких визволяв з полону, людей, які прийшли від своїх сімей із зброєю, і проясніли його очі, він крикнув, прориваючи хрипоту в горлі:

— Доволі дрімати! Вставайте!

Опришків голос зазвучав рішуче і владно. Люди прокидалися від сну, підводилися, лаштувалися в дорогу. Іван Ковбанюк ще невпевнено переступав з ноги на ногу, але тримав карабін у руках і готовий був до походу. Андрій окинув поглядом його худу постать.

— Оклигаєш, Іванку. Нічого... Я ж казав тобі: опришкувати будемо. А ти не вірив... Антоне,— звернувся до Кривди,— ти їдь чи пішки йди до Львова. Іди, побратиме. І менше мазюкай там паперу. Тепер цим мало візьмеш. Вбивати треба, нищити. У твоєму храмі звірі барліг собі влаштували. Кому, як не тобі, його очистити?

— Я пам'ятаю про це, Андрію.

— Бережи себе, Антоне,— сказав Сарабай.— А може, я піду? В мене є досвід...

— Треба й мені навчитися врешті, Мироне.

Надвечір Сарабай і Опришко з своєю групою рушили назустріч з'єднанню Ковпака, який перетинав саме кордон дистрикту. До нього, мов до ріки повесні, стікалися з усіх боків потоки озброєних і незброєних людей.

XV

Казю з дня на день вичікував Антона. Дядек сказав, що Антін житиме в нього. Після обшуку замарстинівський швець був поза підозрінням. Але минали дні, Кривда не з'являвся, хоч давно вже прибув до Львова. Аж нарешті однієї ночі швець прокинувся від дрібного стукоту в шибку. Підбіг до дверей.

— Ти?

— Швидше відчиняй!

Антін прослизнув у двері, перевів подих, привітався.

— Ну, хвала тобі господи... Все налагоджено. Друкарня, справжня друкарня сьогодні запрацювала. Вже розійшовся перший тираж газети. Хто редактор, питаєш? Стах Кручковський. Сташек... А завтра в мене кропінка робота.

Кривда збуджено заходив з кута в кут. Зупинився навпроти Казя. Якусь мить приглядався до його мізерної постаті і враз поривисто обняв збентеженого шевця.

— Казю, Казю! Безіменний ти герою... Ну, скажи оце тепер по правді: каєшся безсонними ночами, що проміняв спокій на таке от життя? Таж будь-якої хвилини ти можеш зустрітися з страшною...

— Що ти, пане дзею, прощальної завів? Лягай, пропись. Щоб завтра не позіхав під університетом. Бо почує пан крайсгауптман і втече.

— Добраніч, Казю.

На світанку прокинулися від різкого стуку в двері.

— Це я, Дядек. Відчиніть!

Ще більш поморщений і розгублений, Дядек зайшов у кімнату. По його очах Антін побачив: трапилося щось непоправне і страшне.

— В друкарню не йди. Цієї ночі наскочили й арештували всіх, хто був. Целяк привів. Він провокатор.

— Це-ляк! — вдарився об поли Казьо.— Коли ж його встигли купити? Він між першими був...

Ця вістка боляче вдарила Антона в самий мозок. Він потер долонею затерпле обличчя: Стах жив у друкарні...

— А Кручковський? — спитав ослабленим голосом.

— Він теж... Усе паралізовано. Ховатись треба. Ти поїдь на Самбірщину. До дружини не пробуй заходити. Зв'яжися з нашою групою, і починайте діяти там. Я залишуся у Львові. Як треба буде, шукай на п'ятій квартирі.

Кривда якийсь час мовчав, а потім викрикнув роздратовано, високим тоном, здавалося, його голос зірветься до плачу:

— Після операції, тільки після операції піду!

— Як знаєш...— нерішуче відповів Дзядек.

Антін похапливо одягся і вийшов з Казьової квартири.

«Зроби найбільше, щоб потім не жалів»,— згадалися улюблені слова Кручковського.

«Ти не будеш жаліти. Секретар партосередку, член окружному КПЗУ, редактор антифашистської підпільної газети. Поїзди, пожежі в жнива, визволені полонені, знищені автоколони карателів на Тернопільщині. Це ти мій добрий Сташек...»

«І ти, Антоне,» — підказував внутрішній голос.

«У мене ще одне не зроблено. Найболючіше. Я — сьогодні».

Кривда швидко пройшов центром, минув пошту. За вулицею — парк Костюшка. Двохсотлітні ясени — свідки минулого, ветерани багатьох битв. Старі коренасті друзі — мовчазні свідки його колишніх роздумувань, зневіри і натхнення.

Перебіг дороги, сховався під кронами ясенів.

Фасад університету дивиться на світ безсмертними скульптурами Регеля. Поникли Вісла і Дунай, впали до ніг скорботній жінці — Галичині, і юнак опустив руку з книжкою, докірливо дивиться на свого двійника.

«Ти покинув мене. Храм перетворили в стійло для звірів, а ти стоїш і не мстишся за наругу над святинею розуму».

«Не докоряй мені, мій друже... Я не забув про тебе. У твоєму погляді — мудрість Мохнацького, ніжність Юлі, запальність Сарабая. Я не міг тебе забути. У твоїх очах — біль мільйонів. Ми вертаємося до стін святилища, яке ти оберігав. Провітримо від сопуху зали храму і наповнимо їх сонцем. Ми боремося за тебе».

Гієни бояться денного світла, на здобич ідуть вночі. Але літні ночі стали короткі, а втім, не вистачало й дня.

За місто, на Піски, окупанти одвозили відкопані тіла розстріляних, складали в штабелі, обливали бензином і спалювали. Чорний дим лягав важким смородом на місто, торохтіла дробарка кісток, дрібно тряслись механізовані сита — пересівали людський попіл: золото не зогнило в землі, золото ще буде потрібне Третьому рейхові.

Звірство, кероване якимсь своїм диким законом, оголювалося до кінця. Воно пройшло перед людством у всіх стадіях: від крикливої демагогії через цинічну пропаганду вбивств до найжахливішого ремесла — виробництва продукції з людської сировини. Звірство не втаїло ні одного свого тіньового боку, показалося у всій наготі, наче само застерігало світ від себе на віки.

Крайсгауптман вийшов з приміщення колишнього університету і, скривившись, роздув бридливо ніздрі: неприємний запах трупного диму викликав у нього нудоту.

— Не могли з тією брудною роботою далі податися від міста? Та й взагалі це вже надто... Чи не задалеко зайшла Німеччина? І в ім'я чого?

Машина чекала на нього біля фасаду. Староста ступив по східцях і знову — це вже кілька днів підряд, відколи ото почало смердіти над містом, — знову відчув на потилиці погляд камінного юнака з скульптурної групи Регеля.

Що за хвороблива уява? Було таке враження, ніби за статуєю хтось причаївся. Перевірити? Ні, це вже смішно, і все-таки мимоволі оглянувся староста.

Молодий юнак поглядом мчить у незвідану далечинь. В одній руці тримає розгорнуту книжку, другу підвів до чола. Таким він був рік тому і, напевно, півстоліття — розумним втіленням безсмертя людської думки.

Крайсгауптман сам колись власноручно убивав людей, спалював бібліотеки і розвалював скульптури — інакше не зайняв би нинішньої посади. Він міг би наказати ще сьогодні очистити фасад, але що це допоможе? Юнак переслідуватиме своїм поглядом навіть тоді, як його роздроблять на дрібні шматки.

Від стін університету переможно дивилась на світ вічність розуму, вічне поривання людини до знань, а не до знищення.

Горілий запах трупів неприємно ударяв у ніздрі, десь недалеко гулко гриміла фронтова канонада, світ крайсгауптмана нестримно котився в безодню, а людство живе

і мислить, знищити його не вдалося. Божевільним був той, хто хотів підкорити світ своїм інстинктам. Староста розумів це. Але й він був між божевільними, і тепер треба стати перед судом людського розуму.

Староста хотів оборонятися. Підійшов ближче, щоб заглянути в очі юнакові й сказати:

«Мої співвітчизники — Гете, Шіллер, Бетховен. Чому ти дивишся на мене з погордою? Моя нація родила колись на світ і розум». Юнак відхилив від очей долоню і глянув на співвітчизника Бетховена з огидою.

«Твоя нація? Звірі не мають нації. Ти вбивав дітей і спалював бібліотеки, ти застосовував науку — вінець людської думки — до дикого промислу. Чуєш трупний сморід? Земля геніїв сплodiла кретинів і відреклась од виродків. У тебе нема ні вітчизни, ні клаптика землі під ногами, ані місця в суспільстві. Нації катів нема. Чи, може, думаєш, що ти розмовляєш мовою Гете? В тебе й мови своєї нема. Ти ж не людина».

Староста крутнувся, вскочив у машину. Йому хотілося залишити тут себе самого і з своїм добрим «я» — адже прийшов з ним колись на світ! — утекти геть, загубитися між людьми і сказати їм:

— Я — німець. Мій земляк — Гете, прийміть мене!

Але того «я» не було. Душа старости сиділа в тілі деспота, який убивав дітей, спалював бібліотеки і розвалював скульптури, в трупі виродка, що не має ні нації, ні батьківщини.

...Крайсгауптман обідав у ресторані «Імперіаль» і багато пив. Водив каламутними очима по обличчях офіцерів, дам і бачив, як відбивається від цих безликих силуетів, що також не мають ні нації, ні мови, ані землі під ногами, його власний страх і почуття безвихідності.

Він вихилив повний келих рому, сп'янілий схопився з-за столика і закричав на весь зал: «Хайль Гітлер!» — щоб цим магічним вигуком воскресити в них і в собі колишню віру в геній фюрера і в непереможність його воєнної машини.

— Хайль Гітлер! — заверещав ще раз, і всі повторювали за п'яним старостою «Хайль Гітлер!», ревів зал надриливими голосами осанну фюрерові; у місто, повне смороду, виривався крізь вікна дикий реквієм.

Староста похапливо вибіг з ресторану, наказав шофєрові гнати щосили до крайсгауптманшафту. Він зараз наказе знищити зухвалу статую!

Зупинив машину, відхилив дверці і завмер у божевільному страху.

Камінний юнак ожив, підвів руку і кинув у машину гранату.

Одну мить Казьо стояв серед кімнати розгублений і зляканий. Оце те, про що вчора говорив Антін. А сьогодні все пропало. Майнув перед очима образ Марини і сина, серце стиснулося, наче віск у кулаці. Але минула хвилина-друга, і він враз зрозумів, що зараз небезпека висить зовсім не над ним. Провокатор не знає, де він живе. Загроза над іншими, над Кривдою! Кривда може загинути, а він залишається й надалі отою, як сказав колись Мирон, «активною резервою класу». Так, резервом, вічно — резервом, а не борцем. І тепер, коли може загинути Антін, Казьо в цілковитій безпеці...

Дивне полегшення, наче докір сумління, хлопнуло в грудях.

«А хто я такий, пане дзею? Швець, який заледве вмie читати. А Стах Кручковський, Дзядек — керівники підпілля. А Кривда? Боже, та це ж голова! Та це другий професор Мохнацький! Якщо б мене не було, кому, крім Марини і сина, втрата? А Кривда — він народові потрібний. Ні, Кривді треба втікати! Вбити крайсгауптмана і я зумію».

Казьо заметушився по кімнаті. Висунув з ніші ящик з інструментом, дістав револьвер, подарований колись Мироном, накинув наопашки піджак і вибіг на вулицю. Розглянувся — Антона не було, він, напевно, поїхав трамваєм. Помчав бічними вулицями до міста.

Покрутився біля пошти — ніде не побачив Кривди. Зайшов у парк і... о, сто сот чортів! — Антін перейшов університетську вулицю і сховався за скульптурою.

Що робити? Казьо сів на лавочці і до болю в очах стежив за Антоном. Він не дасть йому загинути — сам загине...

Раптом... хтось вийшов з площі Смольки, чиєсь знайоме обличчя. Скрадається, зупинився... Целяк! Так, Целяк, пане дзею. Винює, гадюка, решту своїх жертв. Вертається з іудиними мідяками від начальника поліції. Зупинився, побачив Кривду...

Казьо миттю пробіг упоперек парку, зупинився за спиною провокатора. Промовив півголосом:

— Добридень, пане Целяк. Добридень...

Провокатор весь зіщулювся, крутнувся на місці, рука поповзла в кишеню.

— А-а, це ви! — прояснів Целяк. — Це ви... А я гадав — гестапо. Фу-у...

— Я, пане дзею, навіть не знав донині, що гестапівці вже почали по-українськи розмовляти.

Целяк насторожився.

— Ну, йдіть, ідіть. У мене завдання.

— Я знаю, — Казьо відступив на крок і прошепотів з притиском у зблідле обличчя провокатора: — Руки назад. Чуєш? Один рух у кишеню — і вистрілю. Отак. А тепер іди попереду.

В цю мить біля університету зупинилася машина, пролунав вибух. На площі Смольки закричала поліцейська сирена. Целяк повернувся до Казя, вихопив з кишені револьвер. Казьо вистрілив прямо в його обличчя. Він навіть не побачив, як падав провокатор. Де Кривда? А! Побіг угору парковою доріжкою.

З пронизливим свистом виїхала поліцейська машина з площі Смольки.

Аж тепер Казьо рвонув з місця. Біг у протилежний бік, до міста, петляючи клишоногими ногами перед буфером машини.

Арештантів більше не вивозили у концтабори. Їх розстрілювали на вулиці Сонячній, біля зруйнованих бомбаних будинків.

Казьо йшов тридцять третім у довгому ряду засуджених на смерть. У списку він також буде тридцять третім. Німці точні й педантичні.

Теплився над містом серпневий ранок.

Казьо нараз згадав, що рівно вісім років тому він уперше став конспіратором, назвавши Юлі Миронів пароль. Вісім років. А сьогодні кінець боротьбі... Тридцять третій. Список, можливо, прочитає Марина. Він бачить її німу розпуку, а сам не може зараз навіть пожаліти свою дружину. Яюсь дивно здерев'янів увесь.

Перший постріл. Дуло карабіна підскочило угору, плюнуло цівкою полум'я, людина впала навзнік у яму. Ще тридцять два. Ще тридцять один... Знову людина — з нею тільки що розмовляв — уже не живе.

І стало неймовірно страшно. Не болю, а безглуздового

небуття, яке прийшло так невчасно. Ще тридцять пострілів — і не буде нічого.

Гестапівці кричать, підштовхують до ями, ряд скорочується.

Казьо хоче на чомусь зупинити свої думки, але в пам'яті залишилися тільки уривки вражень. Мов у калейдоскопі, мигають образи знайомих людей.

А пострілів відлунало вже до двох десятків, ще залишилось тринадцять.

Казьо підвів голову обличчям до неба, і здалось йому, що він уперше бачить безмежно великий світ. Аж тепер його по-справжньому побачив — усього, безкрайого. Досі якось не було часу.

Людина прийшла з невідомого, з кожним днем розширювалася в її очах земля, височіло небо, і коли світ постав перед людиною пізнаним і великим — немов на сміх звужується раптом до домовини.

На мить стало смішним життя. Праця, боротьба і врешті — вузький гріб... Смысл світу — гріб...

Постріли відлічили останні секунди. Руки скручені за спиною дротом.

Як Мохнацький зустрів свою смерть? Що зараз, у цю мить, думає Марина? Яке нове слово вимовив синок? Що я залишив на цьому світі доброго?

Небо осідає до землі, і світ стає меншим і меншим... Стає домовиною, звужується до чотирьох дощок, до ями... Для чого було жити?

Для чого? Як для чого? Я врятував Антона. Я передав йому своє життя і тому не загину весь. Хто прожив велике життя, тому приготовано безсмертя.

А в цих людей зі спотвореними від злоби обличчями, у цих, що плюють цівками полум'я, світ завжди був гробом, а гріб буде забуттям.

Постріли відлічили тридцять два життя, тридцять два безсмертя.

Тридцять третє...

Цього ж дня, коли на Сонячній вулиці розстріляли тридцять п'ять підпільників, уночі на Замарстиніві згоріла взуттєва фабрика.

Замість поминок по скромному шевцеві.

На п'ятій конспіративній квартирі перед світанком зустрілись Кривда і Дзядек.

Дзядек показав Антонові зім'ятий список.

— Знаєш?

— Так...

Кривда обхопив долонями худорляве обличчя.

— Самбірська група виконала завдання, Дзядеку. Я повернувся до Львова. Треба все починати спочатку.

— Продовжувати, Антоне.

XVI

Явдоха ворожила на картах. Не для заробітку — хтось там деколи приносив яйце чи борошна кварту, — Явдосі хотілося сказати втішне слово людям. Вона дочекалася свого щастя саме тоді, коли інші його втратили, тому їй було ніяково самій ним тішитися. Можливо, коли б розказала Явдоха, як воно прийшло до неї — неждане, небуденне оте щастя, з неї посміялися б люди, ті, яких пестила колись добра доля.

Та в кожного є своя міра щастя. Одному треба багатства, іншому почесей, кому кохання, а їй лише ласки дрібку. Клим приніс полотна на сорочку! Перший дарунок за довгі роки ненависті й сварок. І хоч давненько це було, не забувалось Явдосі й нині. Якби той час, що жінки сходяться на посиденьки і хваляться новими кожухами і шалевими хустками, вона виймала б з убогої скрині пропахлу золою дорогу пам'ятку і запевняла багатших сусідок, що в неї убори найкращі. Бо деколи в згрібній сорочці більше тепла, ніж у дубленому кожусі.

Явдоха пізнала смак добра і тепер хотіла якщо вже не дати, то хоч пообіцяти його людям, які розгубилися в безнадії.

Клим не боронив. Скоса глипав, як тасує Явдоха за-смальцьовані карти, як вдивляється в стерті силуети королів та валетів, і дивувався: звідки в неї оте добро в серці? Адже ці поморщені губи, з яких зараз падають сердечні слова на потіху зажуреній людині, плодили колись тільки прокльони й плітки. Видно, в кожному людському тілі живе-таки людина, зумій її лише вчасно знайти. І проростала в Климовому серці ласка осінньою бриндушею, та й жалкував Клим, що маїть вона глуху осінь, хоч могла розцвістися навесні.

На підсліпуватий вогник Климової хати прийшла й Ганка. Вона довго не показувалася людям на очі. Все ще чекала вагітності, все ще сподівалася, що матір'ю стане. Тоді б не соромилася, хай осуджують, людям показувала б

дитинку, най дивляться, що воно подібне до Семена. Хай знають усі, що вона зуміла взяти в життя для себе трохи щастя, хоч і краденого. Хай сама щепленою гілкою зацвіте на чужій яблуні, аби тільки не всохнути безплідною дичкою.

Але цього не сталося. Обкрадене життя почало втрачати для неї зміст.

Не могла б сказати, на що надіялася, коли йшла до Явдохи просити кинути на карти. Ніколи не вірила у ворожіння. А може, хотіла почути якесь рятівне слово від Кліма? Він лише один уміє бачити чужу біду — на своїй навчився, вміє посміятися над нею, коли ще можна жартувати, і порадити, якщо сміятися вже гріх.

Явдоха сподівалася, що прийде Ганка. Вона наперед придумала їй добре віщування: піковий валет іде через дев'яту карту, а з дев'яти карт жодної хрестової — одна лише чирва і бубна.

Ганка стала на порозі, силувано посміхнулася, теплу хустку зняла з голови і покрила нею плечі, привіталася. Явдоха сягнула рукою за образи, де ховала карти, але Клима підвівся з лавиці, вибив люльку об ослінчик, підшкунтильгав до столу і прошепотів жінці:

— Ти б побігла, Явдохо, десь на люди. Нині тут не до карт.

Явдоха не образилася, згідливо хитнула головою, мовляв, ти краще знаєш, і вийшла з хати.

— Вибачай, Ганко, — сказала на порозі, — зайди до мене іншим разом. Я на село мушу йти.

Клима підійшов до Ганки. Рапаву долоню опустив на плече.

— Зжурилася, небого. А даремно. Не тільки світу, що у вікні.

— Не втішайте, вуйку Климе...

— Дурному потіха, мудрому порада. А ти ж розумна, Ганно. Пригадай собі першу виставу в Хімчині. А потім... Скільки разів ти людям сміх і слези дарувала? Чого кому бракувало. І люди багатшими ставали. Бо вбога та людина, яка не знає ні радості, ні сліз. А в тебе всього було вдосталь.

— Тепер уже нема нічого.

— Ти забула, що живеш на світі не одна. Тільки родитися і вмирати можна окремо. А жити треба разом.

— Навіщо те життя, вуйку?

— Та й справді, як подумаєш — нащо? Живеш, живеш, мучишся і вмираєш. Але ж таки дається воно людям, то й мусиш розплатитися за те, що народився. Життям за своє народження розплачуємося. Перед богом і перед людьми. А коли вже так набридло ходити по світу, то хоч би подумала, куди її, оту свою муку, трутити.

Клим зашкутильгав швидко по хаті. Завжди він так жвавішав перед тим, як мав щось дотепне сказати. Але тепер видно було — Климові не до жартів. В його очах запалахкотів злий вогник. Клим зупинився.

— Гори горять! Бачила, чула? Земля горить у швабів під ногами! А ти на німецьку панщину добровільно зібралася. Ганьба і сором! Німакам на допомогу, щоб довше могли топтати нашу землю. Та якби я не кривий, нині в лісі пішов би. Люди йдуть. А тобі що втрачати?

— Жінка я...

— На цій війні і діти воюють. Нема тепер тих, у кого хата скраю. У всіх посередині! І ще їдно: хто стає вівцею, того вовк їсть.

Клим охолов. Сів на ослін, люлька задимилася смердячим тютюновим бадиллям.

— Не гнівайся, Ганко, що-м накричав... Але з тобою маю право так балакати. Ми разом і в «Просвіті» на тих виставах грали, разом і оркестру склепали за світів. Голова клубної ради Ганка Сторожучка! Хлопам носи втерла! А нині таке, тьху... Ще як Семена забирали, хотів-єм тобі сказати: «Не так собі щастя виборюють». Добром, а не кривдою треба. А ти розумна жінка, не якась... Найрозумніша в селі. Ну, що так дивишся? Хоч би заплакала!..

Клим пригорнув Ганку.

— Сядь, молодице. Я покличу Явдоху... Ворожба часом також потрібна. Добра брехня — сестра надії.

Ганка не зрушила з місця. Дивилася у темне віконце і думками тепер була не тут, не в Клима. Може, витала там, де гарував з досвітку до ночі Семен? Або серед тих людей, які тривожили світ далекими вогнями в горах?

— Ні, не треба карт, — сказала після мовчанки. — Карти в кожного свої і в своїх руках.

Клим спер голову на руки, тягнув з цибуха терпкий дим. Коли прокинувся від задуми, Ганки в хаті вже не було. Не чув навіть, як сказала вона йому «на добраніч».

Заграви не згасали другу ніч. Вечірній небозвід став подібним до кіноекрана, на якому то з'являлись, то зникали зубчасті контури гір і лісів.

«Земля горить у швабів під ногами, а ти їм на допомогу?» — повторила в думці Климіві слова, і їй стало соромно за свою слабкість.

Ішла з Дідицького високими узбіччями вздовж тракту і не поспішала до своєї хати, що теж нудилася в самоті на краю села. А може б, отак звернути і прямо — на тривожні вогні? Куди?.. Кого вона де знає?

Ніч утікала з гір і тулилася до зарінок над Прутом. Залізницею, що бігла поруч з трактом, по-зłodійськи тихо повзли важкі поїзди — без світла, з острахом, поволі.

«Вони Семена повезли...»

Зупинилася біля своєї хати. Вдалині зводились до темного неба понурі арки залізничного моста.

«Отут би їх... Що там, у горах, палити? Отут би їх, на фальбівському мості. Аби не мали як людей вивозити...»

Її бажання сповнилось, ніби в казці. Блиснув яскравий клуб полум'я, довгий міст здибився круто вгору, немов склав до молитви долоні, а потім тихо потав у ріку. Аж тепер долинув оглушливий вибух, скрегіт каміння й заліза.

Вранці сміливіші загайпільці йшли дивитися на зірваний міст. Їм хотілося бачити зблизька ту далеку тривогу партизанських пожеж. Бо самих партизанів ніхто ще не бачив.

Крім Ганки... Після опівночі — вона ще не спала — хтось обережно постукав у шибку. Припала до вікна. Відхилила краєчок фіранки: четверо чоловіків з автоматами за спиною стояли під грушею, один зазирає крізь вікно до хати, притуливши долоню ребром до чола.

— Не бійтеся, хазяїне, відчиніть кватирку, — попросив чоловічий голос, такий подібний до голосу Скакунова, колишнього партприкріпленого.

Приглянулася: ні, це не він.

— Хто ви такі?

— Ми добрі люди, жіночко. Лиха вам не зробимо. Нам треба вийти на хімчинську дорогу.

— То йдіть через Шпаєве...

— Вийдіть покажете нам куди.

Ганка хвилину вагалась. Потім стала похапливо збиратися. Одягнулася по-осінньому — в кип'як і теплу хустку, хліб загорнула в шматину...

— Куди ж ти так нарядилася? — спитав молодий партизан у круглому кашкеті, зовсім ще хлопчина.

Не відповіла. Тихо пішла попереду, за нею п'ять чоловіків.

На Шпаївській горі Ганка озирнулася. Села не було видно.

«Чи не вернутися?» — подумала, хоч знала, що не повернеться.

— Спасибі, дівчино,— промовив той, що стукав у шибку.— Іди до своїх. Звідси ми вже самі.

— Нема в мене своїх, я з вами піду,— відповіла рішуче.

— А що ти будеш у нас робити?

— Що... Хоч пісні співатиму.

— Беріть, командире! — мовив молодий у круглomu кашкеті.

— Помовч, Рубчику... То що ж це ти, небого, серйозно?

— Я з вами піду.

— Веди тоді далі, коли так. Нам до Яблуниці.

...За кілька днів пробігла по Загайпілью чутка: Ганка пропала! Хтось розповідав, що біля Заболотівського моста знайшли утопленицю.

Клим заспокоював Оленку:

— Не мучся. Навіть якби і так, то ти не винна. Але я не вірю. Не така вже дурна Ганка, щоб топитися. Ні, ні... Не така.

«Де Богдан? Я тебе питаю, де мій син?»

Це вже не розпучливий крик, а німе запитання зболених батькових очей і її власного сумління. Це гарапник, скручений з двох волок.

«Ти збаламутила йому голову своїми ідеями!»

«О, якби я... Що я можу відповісти тобі, батьку? Хіба твоєму серцю легше стане, коли я скажу, де він? Або хоч важче? Ти не маєш нічого, крім своїх дітей, і нічого не втрачаєш, крім них. А коли не стане нас обох, ти втрапиш усе. Чому ти став такий убогий, батьку? Хто отруїв у твоїй душі почуття святощів, за які віддають навіть сім'ю?»

Віра хотіла б клякнути перед батьком на коліна і благати:

— Стань вище себе, глянь поза межі свого подвір'я і скажи: «Син мій чесно вчинив, я для того родив його на світ». Або: «Чому він схибив з доброї дороги?» Але скажи, скажи, повір у щось одне, бо як ти будеш далі жити на світі? Будь з кимось, тату, не лише з самим собою, хай я почую від тебе слова болю не тільки за сина, за дочку,

а ще за щось велике. І порадь мені, самотній, скажи, що я маю робити?

Зустрічаються, розмовляють, мовчки сидять чужі люди — батько і дочка. І ще мати — тінь батькової безнадії.

І гарапник, скручений з двох волок — батькового болю і докорів власного сумління — оперізує раз у раз змучену душу.

«Де Богдан? Я тебе питаю, де твій брат?»

Це Мирон. Йому потрібна допомога. Він ламає ворогові хребет — злітають уламки мостів, висотує з нього жили — розводять залізничні рейки, спалює його чорну кров-нафту, впиваються в горло, тиснуть партизанські полки. Він стомився, йому потрібний Богдан, але Віра не вберегла брата.

«Ми розлучилися з тобою для того, щоб ти могла сама себе знайти. Щоб потім, у житті, ти була не моєю тінню, а моїм другом. Що ти зробила за час нашої розлуки?»

«Я дала тобі Опришка, я врятувала його мужню силу для вас. Повір, якби не я, Опришко пропав би безслідно».

«Кожна чесна людина на твоєму місці зробила б так. Це ще не подвиг».

«Я визрівала, міцніла, дивлячись на людське горе. Я сотні разів переконалась у твоїй правді. Не слова — саме життя переконало. І тому ще більше покохала тебе і чекала весь час на тебе».

«Чекати легко. Чому ж ти не йшла мені назустріч?»

«Не будь жорстоким. Я ж не могла зірвати міст на Фальбі. Але я вчила дітей ненавидіти зло».

«Хлібороб ніколи не хвалиться тим, що в нього на лану виросла добра пшениця. Це його обов'язок. Що ти зробила безпосередньо для нашої боротьби? Нас десятки гинуть кожного дня. Люди потрібні. Кого ти можеш до нас послати? Де твій брат?»

«Я не зуміла врятувати його. Прости мені».

«А що ти зуміла? Зітхати за мною і чекати? І думаєш, що я прийду до тебе? Навіщо ти мені така? Для прикраси чи для сорому перед друзями?»

«Ти не любив мене...»

«А скажи, за що? За пахучу косу і гарні очі?»

«Не муч. Моє тіло зболене, моя душа стомилася в тузі за тобою... Підожди! Поглянь. Бачиш — шматок заліза з-під мого серця. Ти не зможеш ніколи назвати мене метеликом, бо я людина, яка страждала. Моя ненависть до ворогів не від слів твоїх, а від власного болю».

«У мене сотні таких осколків. Я тисячу разів умирав за тебе, за людей. Дай в заміну одне життя за тисячу моїх смертей. Брата свого дай. Він сильний, молодий, потрібний нам».

«Немає його, немає, чуєш? Невже ти хочеш, щоб я пішла замість нього?»

«Коли не вмієш віддати людям два життя — одне віддай. Це кожний може зробити. І мусить. Навіщо тоді на світ родитися?»

«Ти, певно, в запалі пожартував. У мене батько і мати, які втратили сина. Як їх залишу? До того, я квола дівчина...»

«Кохання робить людину мужньою. А ти кохаєш. Можливо, я вже не живу. То заміни мене, продовж моє життя. Ти не маєш права далі сидіти вдома. Тобі колись буде соромно дивитися на сонце, якщо не підеш. Ми близько, ми всюди. Народ нас знає, дорогу покажуть. Іди прощайся з батьком-матір'ю. Вони повинні тебе зрозуміти. Таж нині цілі сім'ї вигибають для життя».

«Я піду, Мироне. Так, так... Я піду».

Сидять мовчки батько і дочка. Двоє чужих людей. І ще мати — крапля батькових сліз.

«Прибережіть, мамо, сльози. Їх ще буде чого лити».

«Ти безсердечна, доню».

«Про яке серце ви говорите? Про серце тварини, яке, крім свого стійла чи нори, не вміє нічого більше любити? Чи про людське серце?»

Батько підводить сиву голову, заріст на широкому обличчі також сивий, зморшки рисують журбу на чолі.

— Ти знала, що він покинув школу?

Так запитував він уже не раз. Це докір.

— Знала, — відповідає механічно.

— І як могла ти мовчати?.. Без душі, холодна і черства. Він же ще малолітній.

Прокинулась із задуми. Бризнуло з уст гірке і правдиве:

— Чому ти не питаєш, куди він пішов? Чому тобі байдуже все, крім власної втрати? Малолітній... Ні, він дорослий. У тебе дорослі діти, тату! У нас є вже свій світ. Чому ти замкнувся на сім замків від нас? Чому намагаєшся тримати повнолітніх дітей на прив'язі своєї кротячої філософії? Кого ти хотів виховати? Пристосуванців, рабів, двуликих Янусів? Чому ти пустив нас самопасом?

— Я чесними хотів вас бачити...

«Старе й непереконливе».

— А сам? Сам? Ти вигнав попа з хати за блюзнірство, ти радий, що горить нафта і тартаки по горах, ти ждеш повернення червоних, бо добре розумієш, де порятунок людям. Але сам стоїш збоку, скраєчку, щоб сталося все це без тебе. А коли настане спокій і люди візьмуться за мирну працю, ти знову заховаєшся в закутки своєї філософії, чужий і незадоволений. Бо в тебе нема нічого святого...

Так сказала дочка батькові. Він слухав і хилив голову, бо це говорило його сумління. Так... Воно обзивалося ще тоді, коли він повертався зі Львова. Це не дочка — власне сумління розмовляє з ним.

Хотів крикнути, щоб воно замовкло, хотів затулити дочці рота — як вона сміє? — але здерев'яніли руки, він сам собі здавався тепер дерев'яним ідолом, якого викинули з іконостаса колишні ідолопоклонники. Бо він не виправдав себе. Бо в нього був тільки розумний вигляд, а сам не мав сили ні над собою, ні над віруючими. І вони більше не зважали на нього. У них інші, свої боги.

— Богдан до них пішов?

— Ні, не до них. Він з Василем пішов...

— З Василем?.. Пропав мій син... Де ми були з тобою, дочко?

Шинкарук замовк. Не мав більше про що, ані з ким розмовляти. Відчув жахливу порожнечу довкола. Ні до кого схилитися навіть. І думав: чому проминуло життя? Нове почав би по-іншому.

Віра дивилася на цю стару, спустошену людину й заплакала від жалю. Підійшла, схилилась батькові до грудей.

— Прости, тату, за мої слова. Але я була б нечесною супроти тебе, якби говорила інакше. Ти прожив важке життя, воно надломило тебе. Ти мусив кланятися багатьом богам, але в жодного не вірив по-справжньому. А я не можу так. І ти не ставай на заваді, не заперечуй, коли я сама собі вирішу долю. Спасибі, що колись за руку вів.

Хтось постукав у двері. Оглянулись. На порозі стояв Марко Гарматій.

«Це той, що до женячки, як циган до рушниці», — недоречно сплив у Віриній пам'яті жарт сільських дівчат про Марка.

Гарматій переступав з ноги на ногу, потирив долонею щоку.

— Я на весілля вас прошу. Женюся, казати... З музиками буде весілля, — додав.

Дивно прозвучали Маркові запросини. Глузливо, задержувато, сміливо.

Весілля з музиками! Чи, може, похорон? Ні, таки весілля!

Людина прорвалася з тенет непевності й покори. Людина — з своїми бажаннями й правами. Це людське життя заявило про себе.

Шинкаруків голос прошелестів тихо:

— Дякуємо... Не зможемо... Щастя вам.

Віра глянула на батька, потім на Марка.

— Як уже ти, Марку, женишся, то я прийду. На твоєму весіллі і своє відгуляю.

Шинкарук ще не знав, на що Віра зважилась. Тепер зрозумів. Не сказав нічого. Тільки дужче згорбився за столом.

Багато минуло м'ясниць, зрідка й одружувалися молоді, але музик у Загайпіллі від початку війни не чув ніхто.

Та ось несміливо бренькнули серед вечірньої тиші цимбали, гупнув бубон і враз затих, ніби хтось шикнув на нього, зойкнув смичок на скрипці.

Здивувалося село, хати зсунули дахи на потилиці, стрепенувся Пушкар: «Хто сміє радіти?» — вийшли люди на вулиці і, винувато поглядаючи один на одного, потягнулись до Маркової стодоли — чорт з ним, трауру ніхто не оголошував.

Сумно сплакнула Онуфрієва скрипка — було чого й заплакати, задзвонили похоронної Климкові цимбали — честь загиблим треба віддати, а далі посмілівішали звуки — що буде, то буде, а ти, Климче, грай, — підскочив смичок на струнах, загомоніли дрібненької цимбали, і бубон загатив на всю околицю:

А я що вам казав,
А я що вам казав!

Лунала музика зухвалим асонансом до пожеж, звучала як зустрічний марш, як людська воля бути.

Музика розсувала темряву, тіснила, виштовхувала її за обрій, світ робила ширшим, небо вищим; виростали пришиклі дуби, розгиналися берези; музика знімала киптарі, роздувала сорочки на грудях, піднімала людям голови, щоб бачили, як ростуть дуби і розгинаються берези;

смуток утікав з землі, і стали знову люди людьми, а світ світом.

Віра танцювала. Крутилася в шаленому вирі коломийки, і прицмокували парубки — диви, а ми й не знали, що ти також умієш! — і відбивали її один у одного в танці.

Пила картопляну самогонку, кривилася, втирала губи рукавом і танцювала далі.

Це було її весілля. Хай вибачить Марко і його наречена, що вона своє відтанцює в комірному.

А крізь задихані шибки дивилися на неї закохані очі її молодого. Вона знала, що він там. Хата кипіла музикою й уханням, а під вікном стояв жених і пас її очима, підбадьорював: «Відгуляй, відгуляй, люба, завтра ми помандруємо в далеку пошлюбну подорож», — а Клим сердито перебирав пальцятками.

«Досить, відгуляла...»

Вийшла надвір і вже не поверталася до хати. Сказала в темряву:

— Я піду, піду...

Розохочені парубки розглядалися за Вірою — де ж поділася така гоїна танцюристка? — але музика не пускала їх з хати на розшуки, та й дівчата заздрісні не пускали.

В самому розпалі танцю Клим поглянув на двері, хтось там стояв чужий — за курявою важко було розгледіти. А по хаті пішло вже «шш, ш-ш-ш!», притихли цимбали, і скрипка змовкла, розірвалося коло, — всі повернулися до дверей.

На порозі стояв стрункий, високий чоловік у синьому кітелі й галіфе, у мазепинці з тризубом, а обличчя його було знайоме, і хто пізнавав — злякано поводив на сусіда очима: прийшла кара за цю ніч, яку люди відібрали у війни для себе.

Поправляючи кітель і портупєю, підпило посміхався до людей Ясь Якубський, справжній Ясь у формі українського поліція!

Вмить зрідло в хаті. Вуйко Онуфрій — скрипку під паху і гайда в двері! Прилетіла ж нетля на світло, а ми думали, що слід за Якубськими кропивою заріс, прилетіла й кусатиме, чого ж його там учили стільки років, як не кусати?

А Ясь поправляв мазепинку, намацав пальцями тризуб — ви ж українці, нема вам чого боятися українського вояки! — і, хитнувшись, підійшов до музик, змахнув рукою, п'яним голосом затягнув хімчинської:

Чи ви мя, музики, не впізнали,
Що ви мні дрібною не заграли,
А я хлопець...

Шворгнув Клим пальцятками по струнах, перекреслив Ясеву пісеньку і підвівся, перекидаючи цимбали за спину, як тайстру.

— Та ви к-куди? Чого злякалися? Я ж у своє село погостювати прийшов. Вуйко Пушкар пригостив по-людськи, а ви не хо-хочете мені одного келишка налити? Того-м не сподівався!..

— Ти в поліції, бачу, Ясю, — знизав плечем Клим. — А від поліції наш хлоп завжди в кукурудзу ховався.

— Бо д-дурний, — белькнув Ясь.

— Йо... Мало били. Нашим людям лиш через задницю розум в голову лізе. Сам по собі знаєш.

— А ви, Климе, хоч і постаріли, а жартуєте, як за Польщі, — недобре глипнув Ясь на дзвонаря.

— Людина залишається сама собою, хлопче. Влада змінюється, мундири змінюються — ти ж, пам'ятаю, інший носив, — а люди ті самі. Чим горнець накипів, тим і смердить. І я теж той самий, хоч замість гачів ношу штани з німецьких мішків. Дивись, — показав на зад, — навіть з гербом. Напевно, й ти такий, як був, — най то рогатівка чи мазепинка. То провідати нас прийшов чи кого вцупати, або, мо, жити будеш на своїй дідишні?

— Колись, може, буду й жити. Не вік же моему старому домовати в Сибіру. — Поліцай пробіг малими очима по людях, наче шукав когось. — А ні, то й сам. Лиш не пора тепер.

— Йо, не пора. Часи такі, що, диви, доведеться ще раз мундири міняти, — сказав Клим та й затявся: от мовчи краще, в закритий рот муха не залетить.

Ясь повів долонею по обличчю, ніби зняв з очей завісу, що застинала очі після Пушкаревого самогону і безсонної ночі. Климів жарт він добре зрозумів, але що скажеш цьому придуркові, коли йому все сходить, як з гуски вода.

— Серце, серце аби не проміняв! — вдарив себе Ясь кулаком у груди і сів за стіл. Турнув Кліма, щоб також не стояв, і, не чекаючи запросин, набулькав з пляшки в келишки горілки. — Я ж Україні служу, бачите... Ну, пиймо, — перехилив. — А як село живе?

— Танцює, не видиш? Добре живе. Дехто до Німеччини на науку поїхав, як ото ти колись. Треба наш народ якось вчити...

— А хто й до партизанів, правда?

— Не знаю таких, як ти кажеш, партизанів. Це що, також якісь курса чи ніверситети, може?

— Хитруєте, Климку. Бійтесь. Бо не знаєте, з ким балакаєте. Я не про цю погань, що бахає толом попід мостами. Це отак! — він посунув зігнутою долонею по столу, згрібши чарки на землю. — Я про українських партизанів кажу. Є й з нашого села там. Навіть би-сьте не вгадали хто. Фа-а-йні хлопці!

Ясь перевернув над келишком порожню пляшку.

— Пане молодий, а налий ще трішки.

Марко квапно налив з нової.

— Чого ж ти, жениху, трусишся, як студенець? Я з добром до вас. Зла не пам'ятаю. Те, що було, те загуло. Хіба я не знаю, що то під примусом, якщо вже щось там і робили проти мене. Приходить такий час, брате, що пора і за своє подумати. Хай ріжуться вороги наші. А в нас є своя земля. Своя! — Ясь блимнув очима і вихилив келишок. — І ми будемо на ній газдувати. Це я вам говорю від імені... Гей, а де ж люди? Тут у вас нині гарна гостя була, чув я. То де ж вона, Шинкаручка? Балакати маю з нею.

Ясь виходив з-за столу. Клим крадькома розглянувся по хаті, моргнув молодий — сама знаєш, — та притьмом вислизнула за двері.

— Ти б ще випив, Ясю, — припрошував тепер уже Клим.

— Ні, досить. Просплюся тут, якщо дозволить молодий. Бо вранці пильні справи маю.

Перед світанком Шинкарука збудив стук у шибку.

— Відчиніть, це я, Калина... Про вашу Вірку, — шептала молодиця, — допитується Ясь Якубський. Він тепер у нас. Звідкись принесло. Вбраний за поліцая... Най би Вірка пішла кудись.

Віра не спала. Вона й не роздягалася.

«Як сказати батькові? Я ж піду нині».

Та батько й сам зайшов до неї в кімнату.

— Ти ще не в ліжку?.. Збирайся, підеш на Зібранівку до тітки. Кажуть, Якубський у селі. Про тебе щось там розпитує.

Віра схопилася.

— Так, так. Я піду... Татку, я туди йду. Мені нема чого тут робити. Знайдуть і на Зібранівці, якщо вже шукають. Скажеш — до Львова поїхала. Не журися, я повернуся разом з ним. Це Мирон Сарабай тоді мене від смерті врятував. Він і тепер не дасть волосині впасти з моєї голови.

...Димилися роси жалем за домівкою, пахнув терпкою тугою чорнобиль. Світало. Озвалися сонними джмелями трави, заголубіли плеса дикого цикорію, і виструнчились червоні стіжки іван-чаю на зрубках.

«Це вас розсіяла колись моя втіха. В день свого повноліття я роздала вам юну радість і дівочі мрії. То проведіть мене сьогодні. Я йду до того, про кого тоді тільки марила. Але я вся тремчу від роси й тривоги. Допоможіть, прикрасьте хоч трошки мою дорогу».

Старіли батько й мати на досвітті. Двоє сиріт у порожній хаті.

«Так мусило статись. Я намагався відібрати в них їхню віру в життя і в людей, а взамін не зумів покласти нічого. Не плач, мати. За тими, хто пішов себе шукати, не плач. Навіть якщо це рідні діти. Я зрозумів. Можна загинути, та втекти від життя неможливо. Жаль, що ми не вміли їм допомогти. Котромусь з них важко буде. Але не побивайся. Ми дали їм честь на дорогу. Вона їх порятує в біді».

За Шпаївською горою загорявся вже день. А втім, небо там і ночами не гасло.

Ясь спав не більше години. Тільки зазоріло — схопився з постелі. Нема часу вилежуватись. Він більше не поліцай станіславської комендатури, і про тепле ліжко та легку роботу треба забувати.

А дивно самому й донині. Про нього, ще краківського оунівця, провід забув. Ніби зреклися його, відколи вступив до української поліції. А тепер самі з крайового проводу прийшли до нього: «Ти вишколений, четою тобі командувати в УПА».

І командує. Троє чоловік і він — уся чета. Два ройові без роїв, один стрілець. В інших краще, ті собі раніше набрали людей. А йому: «Іди пошукай, це тобі завдання від організації».

Вчора підбив п'ятьох у Хімчині. Нині старого Пушкаря за Леська намовляв — хлопець як дуб. Старий могоричив аж до ночі, а далі прямо сказав:

— Лесько не піде, бо в нього блятфус.

Що то за хвороба, усім давно відомо з польських часів. І ще Віра. За неї Василь просив. Ясеві ж легко: поліцейська форма, спектакль арешту... Дуже просив ройовий Ковбанюк.

Часи змінюються. Тепер вони з Ковбанюком — друзі. А Шинкарученя — хто б сподівався! — таке запальне та гаряче. Все поривається німця бити. Підожди, хлопче, вчися стріляти, бо, замість у силует, богові у вікна лупиш. Навчися стріляти, а ми тобі скажемо потім, у кого.

То Богдан не знає, що таку несподіванку йому Василь готує — сестричку привести. Хитрий Ковбанюк. Під виглядом політики коханку задумав собі завести. Нехай, ще побачимо, чия буде.

Отже, збирайся, друже четар. Будь рішучий, бо ввечері вестимеш на Грегит мішаний хор.

Шинкарук сподівався візиту Якубського, а все-таки зблід, коли побачив поліцає на порозі своєї хати.

Банальні привітання, вимушена розмова. Де працює пан Якубський. Як це — під небом? Розмовляєте загадками. Життя загадкове, пане вчителю. А ви помарніли... Старість, турботи. Діти вчать? Так, син. Ага-м... А де? В гімназії. Ага-м. Віра, чув, учителює таки в нашому селі? Так, учителює... А після весілля відпочиває? Та вже ні, бо пішла до Коломиї, у Львів захотілось їй поїхати...

— Як, Віри вдома немає? — уже не фамільярно, досить офіційно запитує Ясь.

— Та немає... А-а... А вона вам була потрібна?

— Хотів порозмовляти. Можливо, Віра ще вдома? Вибачте, я загляну в спальню.

Ясь безцеремонно пройшовся по кімнатах.

— Та-а-ак... Справді, нема... Що ж, вибачте. Ага. Вам кланяється син.

Здригнувся Шинкарук. Очі застигли в орбітах, вицвілі, згорьовані очі.

— Як? Він... у тюрмі?

— Які ви стали затуркані, пане Шинкарук. Я з німецькими тюрмами нічого спільного не маю. Богдан у підпіллі, у нашому підпіллі. А ви хіба так-таки нічого й не знали, що він більше не вчиться в гімназії? — Ясь поблажливо посміхнувся. — Ви не за того мене прийняли. Я з добрим наміром питав про вашу дочку. До побачення, пане вчителю.

Шинкарук забився головою об стіл. Розпука давно прогризалася з серця, тепер вона вирвалася глухим стоном:

— Пропали мої діти! О боже, пропали мої діти!

XVII

Бігли горами хмари, мов сполохані табуни диких коней. Зупинялися на хребтах, гуртувалися, а тоді скакали через бескеття вниз, щоб припасти до кришталевих струмків, але вітер піднімав їх, і неслись вони понад верхів'ями розгойданих борів знову на хребти — шалені, спрагли дикі коні.

Віра вперше бачила такий стрімливий рух сил природи, і він їй нагадував ще незвідане, незнане вирування людських сил... Ставало холодно і страшно. Вона йшла навмання, щоб швидше минути села, де часто зустрічалися люди. Розуміла, що нікого не зможе спитати про партизанів, це було б наївно й ризиковано — сама мусить їх знайти.

Але як? Ліси розкинулись розбурханим океаном, а вона, мов порошок, загубиться і пропаде серед безлюддя. Непевність і страх все більше й більше забиралися у свідомість, малодушне бажання вернутись і плакати лякало її саму, і Віра втікала від нього крутими стежками в гори. До першої хати попроситься на ніч, їй скажуть без розпитів, вони тут усі, напевно, знають про партизанів. А коли ні—додому однак не вернеться. До Львова. Там Казьо. Він скаже їй, де Мирон.

Надвечір прибилася до самотньої колиби. Обійшла довкола, прислухалась, чи не чути людського гомону, — тихо. Потягнула дерев'яний засув, рипнули двері, полохаючи глуху туманну тишу, всередині колиби зачайлися сутінки, і довго змагалися ясно-зелені стривожені очі з темрявою, що пахла холодним димом, сажею і застоюною сироваткою.

— Є тут хтось? — спитала, але звук залишився на губах, не прошив туману й сутінків. — Є тут хтось? — обізвалася голосніше й рішуче ступила за високий поріг, мов у безодню.

Щось зашаруділо, кинулося вбік, блимнули на неї блискучі очі; скрикнула Віра, а у відповідь почулося таке ж злякане мекання. Приручена дика козуля забилася в куток, і якийсь час стояли вони одна навпроти одної, налякані й безпомічні.

Вірині очі звикали до темноти. Посередині теплились під золою жаринки ватри — видно, живуть тут люди; на гаку висів почорнілий від вогню мідний казан, на воді в казані чорними латками плавала спуза, гірко пахнув дим.

Козуля посміливішала, обережно підходила до Віри-них ніг.

Віра відчула голод. Те, що взяла з собою на дорогу, вже з'їла, в крамницю по дорозі не заходила, хоч і гроші були, — остерігалась.

На закуреному низькому сволоку жовтіло кружальце кулеші. Рука сама простягнулася. Голодно мекнула козуля, наставила довгасту мордочку. Віра відламала шматок, пхнула в м'які губи звірятка.

— Де твій господар, маленька? Він нам дуже потрібний. Ми обоє самотні й голодні.

Козуля відступила, все ще не довіряючи чужій людині.

— Не знаєш. А ти приймеш мене на ніч? Чуєш, як стугонить вітер за стіною? Я боюся, хоч і більша від тебе.

Віра сіла на збитий з дощок тапчан, застелений веретою. З горища пахло сіном, а за колибою шумів смерековий прибий і чвалали десь там тумани табунами диких коней, толочили слизький жереп під кряжами.

Роздмухала жаринки, сухе ялинове поліно затріскотіло, оповилося сизим полум'ям. У колибі стало видніше від боязливого вогника, що спалахував час від часу яскравіше і знову никнув, нагадуючи недосвідченій мандрівниці, що не завжди гріх світла боїться, лихо теж може завітати на добрий вогник.

Дим виїдав очі, але ставало тепліше. Віру почало солодко хилити до сну. Козуля також підійшла до ватри, поважно клякнула на передні коліна і стомлено вляглася на бік біля тапчана.

— Ходи до мене, нам буде тепліше удвох.

Віра простягла руку — козуля вже не боялася, дозволила себе взяти на тапчан. Скоцюрбилася біля Віри і дихнула їй в обличчя теплим запахом трави й молока. І від цього запаху чи від довір'я тварини вернувся до дівчини спокій.

«Ні, не можуть тут жити лихі люди, якщо вони не вигнали на студінь безпомічне звірятко, яке, напевно, втратило маму. Мене теж не виженуть, спімо».

Вогник згасав, а біля ватрища лягали тінями лагідні звірі, дихали широкими ніздрями — тоді спалахувало полум'я і знову погасало, засинали й звірі, згорбившись окса-

митовою темрявою довкола ватри, тулилися до Віри теплыми м'якими тілами й присипляли.

— Гафіє, ти спиш? Гафіє-є...

Віра чула голос і не могла прокинутися. Добрі звірі знову дихнули з широких ніздрів — полум'я весело підскочило — і втекли, а біля ватри залишилась одна тільки поstatt у крисатому капелюсі і з довгими, як у казкового лісовика, вусами. Бачила цю людину, а прокинутись не могла.

— Я відігнав овець до них. А сам піду на доли. Маю іти... Добре, що ти прийшла, Гафіє. Вони відходять завтра.

Віра схопилася.

— Хто відходить? — спитала діда.

Дід запихав у люльку вуглинку і голосно прищмокував губами.

— Таж наші. Німаки, кажу, сунуть. А ти давно прийшла?

Примружившись, старий приглядався до своєї дочки, що дивилася на батька зовсім чужими очима, наче її хтось підмінив. Обійшов ватру, нахилився над тапчаном.

— Мо-ой, а ти хто така?

— Не виганяйте, дідусю, — заблагала Віра. — Я заблудилася. Якби не ваша колиба — що робила б?

— Та лежи, лежи. Я що — фашист тобі якийсь чи бурсурмен, щоб уночі людину виганяти? Але хто ж ти є, звідки тут узялася?

— Я не здалека, загайпільська...

— А кого шукаєш? Не дуже безпечно ходити нинішньої днини по горах. З Яремча облава німецька преться. Годна біда бути...

— А-а... наші де? Ви казали...

— Які наші?

— Партизани...

Старий спідлоба глянув на дівчину. Якесь таке тендітне, мабуть, панське, бо й одягнена не по-сільському. І що їй до партизанів, що за приبلуда?

— Де були вчора, там нині їх нема, а де будуть завтра, бог святий знає.

Віра помовчала.

— Я кулеші вашої трохи з'їла.

— Най піде на пожиток.

— Можна мені далі спати?

— А це вже твоя справа. Хочеш — спи, хочеш — грайся.

— А ви де будете?

— Та не на долівці, мо'. Коло тебе. Чи, може, непричком, боїшся старого? В мене вже внуки великі, не бійся.

— Гафія?

— Це моя донька молодша. Мала прийти нині. Не знаю, чо' її нема.

Старий вибив люльку і сів біля Віри на тапчані.

— Її чоловік там, дідуню?

— Не допитуйся багато — швидко посивієш.

— Бо мій там, — намагалася викликати довір'я в діда.

— А то ми завтра переконаємося.

— Так? — скрикнула радісно. — Ви поведете мене?

— Йо... Хоч би-сь не хотіла. Там уже розметують, що ти за пташка. Гадаєш, не бачу твоїх білих ручок? Ну, ну, сунься до стіни і не думай вночі виходити. Я чуйно сплю.

Віра пригорнулася до діда і поцілувала його в колючі вуса.

— Дідусику! Куди я від вас піду? Мій чоловік десь там. Я шукаю його.

Дід простягнув руку, щоб відсунути від себе цю хитрунку, — так він собі думав ще тоді, як вона вперше запиталася про партизанів, — та рука мимоволі легко торкнулася її обличчя і ніжно, по-батьківськи погладила.

— А мо' і правду кажеш... Лишень... якесь мізерне ти. А там не гиндри-миндри. То війна, та ще й велика. Може, роздумаєш, додому вернешся?

— Ваша Гафія до свого чоловіка йде, правда?

— Гафія? То ж молодиця як дзвін. А ти делікатна, гей павутинка. Плакати будеш. Це страшна війна. На своєму віку я вже всього бачив. І війну теж. Наші Карпати були вже зриті окопами і дротом засновані. Але то військо воювало. А нині весь народ. Навіть такі діти, як ти. Бо це остання війна на землі.

— І мені віриться, що остання, дідусю. Добре тому буде, хто її переживе. Я би так хотіла... Ні горя, ні смерті більше. А в мене — діти. І ні одне з них не знатиме, що таке війна... А чому ви так думаєте, діду?

— Колись воювали царі між собою. За золото, за землі гризлись. А нині не те. Нині зло викликало правду на двобій. А правда сильніша. Вона в народі. Зло — в окремих людях. І воно не може перемогти. Більше добра на світі.

— Хіба вже не залишиться лиха на землі?

— Залишиться. Хижак наплодив байстрюків. Але ті ніколи не посміють ставати проти людей. Вони до самого свого скону пам'ятатимуть, як умирав їхній сплодитель. Це остання війна, дочко.

Згадалося Вірі давнє та незабутнє, віщі Опришкові слова:

«Потечуть потоки і зіллються в ріки. Запалає земля під ногами орди, зареве звір, просячи рятунку. В передсмертний час проклинатиме ту хвилину, коли вперше подумав про наше сонце і хліб».

Кипіли гори смерековим прибоєм, гнались табунами диких коней тумани по баскеттях.

Тепло дихала козулька під пахвою у Віри, густо захропів дід, засинала Віра, захмелена добрими надіями і прокуреним повітрям колиби.

Настав ранок, ясний і мирний. Тільки від гостинця долинав важкий гул.

— У перстень бере, — сказав дід. — Душно стане в горах. Якщо боїшся, донько, то вертайся. Отуди стежкою просто вийдеш на хімчинську дорогу.

— Я не бачу тієї стежки, діду.

— Га, коли так, то бери оцей сердак, бо холодно буде там, на верхах. І перехрестися. Чи не віруєш? Все одно перехрестися. Кожний має бога. Навіть злодій своєму молиться, коли хоче вкрасти. А наш бог добрий, справедливий. Хрестися, донько.

Жалібно мекнула козулька, тицьнулася мордочкою до Віриних колін. Віра попестила її, замкнула в колибі і поквалпалась за дідом стежкою угору. Сонце ще не викотилося з-за гір, але небо ясніло на спеку.

Під хребтом розповзався широкою смугою чепірнатий слизький жереп. Стежка давно загубилася, і вели до хребта лише криваві сліди червоних рододендронів. Жереп дихав клубками пари, рум'янилися від нічного холоду високігорні квіти.

Жива загорода стала стіною, не пускала. Дід переступив кілька куців і повів Віру таємними стежками серед моря повзучої сосни.

Сонце вже добре підбилося і почало пражити, вітер, відгулявши своє вчора, ледве дихав від втоми.

Віра насилу встигала за дідом. Він спинався на гору карячкуватими ногами, немов той жереп, що зумів з мертвого каменю всмоктати цупку силу; дивовижно міцний дід

ішов по-молодечому легко, і Віра стримувалась, щоб не задати слабкодухого запитання: «Ще далеко, діду?»

Минули вже другу полонину, перепочинку дід не давав, почали сходити вниз до лісу. Повіяло прохолодою. Віра запнула на грудях дідів сердак, обтиснула хустиною шию, неспокійно розглядалася по боках вузької болотистої стежки.

— Стій! — почувся враз з гушавини. — Пароль.

— Ворониця.

— Проходь, старий. — Безвусий партизан у круглому кашкеті усміхнувся—видно, давно вони з дідом знайомі.— А це твоя Гафія така щупленька?

— Ні, чужа. Просилася до вас, допитується там про когось. До старшого треба її повести.

— Бабський батальйон, — з удаваним невдоволенням буркнув вартовий. — Ти звідки?

— Загайпільська. Ось тут... за Хімчином, — відповіла Віра, забувши, що Хімчин уже досить далеко від неї.

— Загайпільська? Мана якась... Ану, поклич, діду, нашу молодичю.

Вартовий приглядався до зеленкуватих очей дівчини, окинув поглядом її всю, ласо примружився, та раптом настороживсь. З-під старого рудуватого сердака рожевою облямівкою визирала міська сукенка.

— Тебе хто підслав сюди? — чвиркнула крізь зуби підозра.

— Сумління...

— Ти, бачу, хитра. А до кого допитуєшся?

Віра тепер зрозуміла: шукати Мирона — те саме, що ловити краплю сльози в річці. Тисячі людей, сотні місць... А може, він у Львові чи на Волині?..

— Того, про кого допитуюсь, напевно, тут немає. Я все життя його шукаю, а знайти...

— Ти мені баки не забивай, небого, — підступив вартовий. — Загадками не базікай. Хоч би платтячко міське поміняла. Кажі, звідки прийшла, ну?

З Вірою уперше так розмовляли. Вона злякано подалась назад.

— Стій на місці, німецька сучко! — шарпнув за автомат вартовий.

— Що?! — У Віри виступили з очей сльози. Кинулася до нього. — Що ти сказав?

— Знову дуріє! — почувся з лісових заростей жіночий

голос. — Знову дуріє Рубчик. Ану, марш, не чіпляйся до кожної спіднички!

— Вона шпигунка! — крикнув хлопець.

Віра впізнала Ганку. Було зовсім неймовірно побачити тут ту саму Ганку, що втопилася в Пруті. Але ж це вона!

— Ганнусю!

— Як ти тут опинилася? — молодиця відштовхнула Рубчика, підбігла до Віри. — Що ти тут робиш?

— Рідна моя, — припала Віра до Ганчиного плеча, — яке щастя, що ти тут...

Дід ляпнув зніченого Рубчика по чолу.

— Вірити треба людям хоч трохи, шмаркачу! Ти хоч розпитав, яке лихо пригнало дівчину в ці дебри? «Шпигун, ворог...» Дурний тебе піп хрестив.

— Про тебе говорили, що ти втопилася, Ганко. Як добре, що ти тут, — шептала Віра, не випускаючи Ганки з обіймів. — Скажи, не чула часом тут про Сарабая? Про партизана Сарабая?

— Ні, Вірочко, не чула. Я ж недавно тут.

— То, певно... дурне питаю...

Рубчик витирав долонею носа, засоромлено зиркав на «шпигунку».

— Ви хіба вибачте мені на цей раз... Я вже давно партизаню. Хто він такий, ваш цей, як його...

— Зі Львова. Але ж я не знаю навіть, чи він живий. Я прийшла не тільки заради нього...

— Львівський? — Рубчикові очі зосередились у здогадках. — За Тернополем, пам'ятаю, прилучилась до нас бригада обірванців. Полонені... Але між ними були і львівські. Люди як тигри! А дисципліни аніні. Один з них вирвався якось з кількома своїми — сам, мабуть, циган, кудлатий, — в автоколону вривався, перебив там німоти до біса, а ми через нього зніматись мусили дочасно. Хотіли його розстріляти. А він просить: «Відкладіть, каже, мені кару на після війни, сам тоді нагадаю і під стінку стану, а нині даруйте життя, бо ще мушу багато швабів перепотрошити». Сам Ковпак слухав його просьби і сміявся в бороду. А от прізвище... З сином він пішов у партизани, та втрапив його під Золочевом, Віра слухала Рубчика, і з губ її навгад зривалося прізвище, та не наважувалась вимовити його вголос.

Затаївши подих, Віра слухала Рубчика, і з губ її навгад зривалося прізвище, та не наважувалась вимовити його вголос.

— Цей гейби на нашого Опришка скидався, — підказала Ганка. — Але той давно небіжчик.

— Ні, ні! Опришко живий! — Віра повертала голову то до Ганки, то до Рубчика. — Я сама ще першої осені справила його до Львова, до Мирона. З сином, так... Це він. Це вони! Рубчику, любий, покажи мені до них дорогу!

Рубчик зовсім повеселів.

— Частина наших залишилася на Синяві. Можливо, і львівські там. Але нині наказано всім сходити, німці обступають. І ми зараз підемо, не можемо повести.

— Я знаю дорогу на Синяву. — Ганка загорнулася в китпар. — Знаю! До чоловіка колись туди в бутин ходила. Я проберуся до них!

— І я з тобою, Ганко.

— Старшого питайте, — відповів Рубчик, а в голосі його затремтів жаль. На нього дивилися зелені, мов хвоя, очі «шпигунки», і було шкода так швидко розлучатися з ними.

Віра зняла сердак.

— Дякую, діду.

Тепер вона могла йти по ялівцях і глиці навіть босоніж.

— Візьми, візьми, поки найдеш щось краще. — Він висмикнув руку, до якої схилилася дівчина. — Богу дякуй... І гартуйся, донько. Панська ти... А якби колись... з чоловіком, чи як, коли вже мирно буде, в гори прийшли, не проминіть колиби на Буківській полонині.

Ганка спинила Віру, що почала похапливо вдягатися.

— Я сама піду, Вірочко. Одній легше. А ти з Рубчиком іди. Хто знає, де твій... А якби я зустріла, випадком, то вже скажу йому, де ти. Він знайде.

Віра рвучко обняла Ганку.

— Спасибі тобі. Як побачиш його, скажи... замість брата свого прийшла.

Дід сховався на доли. Він ще нині має дізнатися, куди просуваються гітлерівські батальйони гірських стрільців. І Гафією передасть. Вона наздожене партизанів під Чертежами.

Над горами мліла серпнева спека.

XVIII

Ранок залився солов'їною піснею, здивовано хитнули головами смереки, струсив з себе росу чепірнатий ялівець: причулося? Галявина збудилася з міцного літнього сну,

вискочив із землянки роздягнений, коротко стрижений юнак: невже таки соловій?

З хлоп'ячою цікавістю підкрадався до низької ліщини, а соловій затинався, фальшивив і раптом зтих. З куща злодійкувато випурхнув надутий шпак і втік у нетрі. Обмануті смереки презирливо заскрипіли, з'їжився від люті ялівець, розчарований юнак вертався до землянки.

Десь недалеко, за перевалом, гупались об землю снаряди і кулемети відраховували час життю, а під Греготом на затишній галявині, забудованій землянками і зеленими колибами, тужила пісня: «Як ви умирали, вам дзвони не грали» — і знову заливався соловійно шпак.

— Стрілець Шинкарук, як спалося?

Круто повернувся. Четар Якубський гострими малими очима проймав збентеженого юнака, наче хотів розгадати: «Що в тобі там сидить, хлопче? Ти мене цікавиш більше за всіх».

— Добре спалося.

Із зеленкуватих очей зникла збентеженість, перебігли жовна по худому обличчі, і мимоволі ніяковів Ясь... Він не терпів цього хлопця з недовірливим ясним поглядом, він не може розперезатись на повну владу, коли в шерензі перед ним стоїть оцей... гімназистик сиромудрий.

— Добре спалося, тільки он з лісу гнилою губкою вічно тягне, повітря затрує...

— Ніздрі панські. Пороху понюхаєш — звикнеш.

— Запах пороху долинає сюди з-за перевалу, а тут губкою смердить.

— В мене теж нюх добрий, хлопче. І я чую цей сморід. Тільки не можу ще вгадати, звідки він іде.

— Від гнилої губки. Вона любить іноді виростати серед пахучої хвої.

Малі очі Якубського затяглися полудою ненависті.

«Я ще перевірю тебе, ти ще мені покажеш своє справжнє обличчя. А тоді коротко порозмовляємо, без викрутасів».

— Ти сьогодні вільний, у нас з молодими навчання.

— Слухаю... друже четар.

Богдан одягнувся — Василь ще спав — і тихо пішов по галявині, оповитій туманом. Пахли ліси смолою, а трави рум'янком, тягнуло звідкись смородом гнилої губки, і муштрував четар Якубський новачків: «Направо, наліво! Долів! Встати!»

За перевалом відлічив кулемет вік людям, війнуло з

долів згарищами, тужила пісня за тими, які вмирають не під гомін церковних дзвонів, лише під рев гармат, і заливався слов'яно шпак у ліщинових кущах.

Богдана останнім часом усе частіше манив до себе туман, наче хміль забуття. Він заходив у нього, як у ріку,— по груди, по шию, і поринав увесь, утікав від цього хаотичного світу, шукав іншого і знаходив. Тут було тихо, сюди не долітав гомін із світу, серед якого він був безпорадний. Виростали ромашки пишними трояндами, шуміли пралісами сухопалі стебла падиволосу, зацвітала папороть, тут могла здійснитися найхімерніша мрія, і сам він ставав іншим, наче мікроскопічні краплини туманних рос змивали сумніви.

Та світ цей жив недовго. Розвіювався туман, відцвітала на сонці папороть, праліси знову ставали бур'яном, а троянди — скромними ромашками. Підносився до неба Грегит стіною, за перевалом гинули люди, на росяній галявині гралась молоді хлопці у військо, і ніхто не тривожив їхніх забав; долами горіли села, і палів теж не тривожив тут ніхто.

Розумів юнак облудність свого шукання, він наздогнав туман, бо страшно було залишатися самотньому, навіть без ілюзій; але справжній світ, такий, як є, зустрічав його дорогою, розбитою гарматами, столоченими загонами картоплі, обгорілими стовбурами димарів; людською тінню, що никала на згарищі, зупинив його світ.

Жінка, з обличчям, поораним зморшками, мов грабова вужівка, дивилася скляними очима на людину, яка шукає себе, й мовчазним жестом просила хліба.

Сягнув у кишеню, дістав ранішню суху пайку, простягнув.

Жінка мовчки показувала пальцем на землю, і Богдан зрозумів, поклав до її ніг шматок хліба.

— Прости-бі... Сюди чути, як ви співаєте. Файно співаєте... — Помовчала, підняла хліб із землі. — Правда нині тільки в ній, матінці... — Показала рукою на попелище. — То моя хата згоріла, і мішок кукурудзяної муки забрали...

Туман розвіявся зовсім, і уявного світу більше не існувало. Був такий, як є, і в ньому він мусив себе знайти або піти від нього.

За Греготом, десь у напрямі Горган, розколювали гори кулеметними чергами, а тут стріляли хлопці по мішенях, командував четар Якубський: «Приціл! Стріляй!» Внизу дотлівало згарище, і розіп'яті тіні обгорілих беріз чорніли

на попелищі, стояла жінка і пошерхлими губами повторувала:

— Тільки в землі-матінці правда, тільки в ній...

Надвечір стрілець Шинкарук зайшов у свій бурдей. Ройовий Ковбанюк спитав суворо:

— Де ти був увесь день?

— Там,— показав рукою на доли.— Там я був! А ти, ти де? Ми де були, коли людей у землю втоптували?

— Чого ти хочеш, Богдане? Чого ти вічно хочеш? Москалям допомагати?

— Ні, місцевим людям хоч би! Для чого ми прийшли сюди?

— Армію створюємо. Не партизанку — армію! Вишколюємось на старшин. Ми — стрижень майбутнього українського війська!

— Ми зрадники. Люди надіялися на нас, але більше нам не вірять. Їм... так, їм вірять, бо вони...

— Слухай, Шинкарук, — стріпнув чубом Василь, завжди отак головою стріпує, відколи ройовим став. — Слухай, стрілець Шинкарук! Про тебе була вже сьогодні мова. Ти у війську служиш і мусиш виконувати те, що накажуть. Бо знаєш... Дехто з старшин сумнівається, чи не маєш ти яких стосунків з совітами?

Смикнувся Богдан, почервонів, найжачився.

— Які стосунки, що ти плетеш?

— Та ось цікаво дуже, куди твоя сестричка так раптом з дому зникла?

— Ти при своєму розумі? Як зникла? Звідки ти можеш знати про мою сестру?

— Іван Якубський ходив до Загайпілля. У батька твого гостював. Немає Віри. І яось так... загадково перед світанком її в селі не стало. А по селу в ті дні волочилась большевія. Я добре знаю, чим дихала твоя сестра, відколи зі Львова повернулась. Добре знаю... Куди б вона могла так раптом щезнути?

Богдан опустився на нари, обхопив руками голову.

«Віра пішла. Куди?.. Я знаю куди. Обоє ми пішли в різні боки з одного гнізда. Покинули старих... Дорого платимо за свої ідеї. Батьками платимо. А в кого та ціна скупиться? В тебе чи в мене? Скажи мені, ти розумніша, старша і рівніша якась... Ти просила, щоб я підждав. Але я не міг тебе послухати. Згадай стрійка, його розстріляли ті, за ким ти пішла нині... А потім — у

Сибір, сім'я за сім'єю, винні й невинні, і ми на волоску. Я не міг тебе послухати. Ти зуміла забути кривди, ти побачила в житті те людське, велике, заради чого можна гинути й прощати. Я донині його не бачу. Що мені робити серед цього хаотичного світу? Ти борешся проти зла, я ж дивлюсь на нього і ламаю руки, а рукам моїм не вірять люди. Ми покинули батька. У нього змучене обличчя і сива голова. Він нас не вмів розуміти. Але батько колись був мені добрим другом, кращим другом, ніж тобі. І я починаю тепер його розуміти, а від цього стає страшно. Це розуміння зневіри. Страшно мені... Що робити, порадь, сестро...»

— Ну, що ти скажеш, Богдане?

Це Василь. Найкращий товариш, єдина людина в світі, якій довіряв. Ройовий Ковбанюк. А старший над ними обома четар Якубський. Як це сталося, що Ясь командує ними? Звідки він прийшов, хто він такий? Хіба не пам'ятає Василь, хто він такий? Шабля при боці, рогатівка, а по-українськи — ні слова. «Навет ежелі война бендзе, ми звицнєжим!» Звідки у вас з ним те приятелювання, Василю?

— Чого Якубський ходив до Загайпілля?

— По хлопців.

— А до Віри ти його послав?

— Так, я. По неї. Її місце серед нас.

...Богдан ще зовсім малий. Його проганяють, щоб не слухав, але бахурня все знає: Ясь хотів згвалтувати Оленку дякову!..

Здригнувся від обурення й огиди.

— Мерзотник ти, Василю...

Василь схопився, вдарив Богдана в обличчя.

— Стій струнко, стрілець Шинкарук! Стій струнко!

Обидва вони рівні зростом, обидва плечисті й міцні. Богдан міг би віддати... Треба віддати... Ну, боягузе, вдар його, ну!

Та рука не підводиться. Щоб бити, треба ненавидіти. А ненависті в серці нема. Нема нічого.

«Батько тепер сам, і я сам. Ми нині такі близькі, як ніколи. Ні, ні! Це неправда! Неправда! Спасибі тобі, Василю, що вдарив. Ти допоміг опам'ятатися мені. Це брехня, буцімто ми граємося у військо. Я сам набрехав. Ми прийшли боротися за Україну. Так!.. А Віра за кого? І вона теж. Але між нами провалля. Хто впаде в нього? Я — ні! Хто перейде провалля, а хто в кого проситиме,

щоб руку подав? Я — ні! Ні, ні, і ще раз ні! Спасибі, Василю, що нагадав про дисципліну рознервованому стрільцеві».

Василь підступив, примирливо поклав Богданові на плече руку.

— Я погарячився, вибач.

— Як батько?

— Не казав Іван.

«Який Іван? Ага... Четар Якубський. Розгнила губка в смерековому лісі... Солтиса вивозять до Сибіру, а його синок тікає в Німеччину. Це ж він твого брата, Василю, в Березу Картузьку запроторив, ти забув? Як ти міг про це забути? Він зовсім недавно прийшов сюди в поліцейському мундирі. Ти спитав його, після чого він прийшов? Шипарівський ліс, подвір'я щіткової фабрики, дивізія «СС-Галичина»? Як дослужився до четарського звання? Хто його дав Якубському? Німці ходять низом, людей убивають, а ми — в мішені? «Стріляй добре, хлопче», — вчить четар. А в кого, коли німці низом топчуться, чому не в них? Хто ж Якубського, врешті, послав сюди?»

— Який Іван? — спитав уголос. — Ти про Яся Якубського? Що він робить серед нас, втрое сплетений перекинчик?

— Ш-ш-ш... Чого ти запалився, як сухий лайняк? Четар він. А минуле не згадує. Хто прийшов сюди, тому прощені колишні гріхи. Іван...

— Не Іван, а Ясь! — по-дитячому роздратовано крикнув Богдан. — Твій брат — Іван!

Мовчки змагалися поглядом. Лагіднішали темні очі: ми давні друзі, і в нас тепер одна біда — в тебе сестра, у мене брат, примирімося. У зеленкуватих — зневага й біль безпорадності зливалися у злий колір.

— Ройовий Ковбанюк, до виходу! — почувлось знадвору. Це Якубський.

Ясь узяв Василя під руку, повів убік.

— Прийшов? Будь з ним лагідний, але з ока не спускай... Я сьогодні піду на заставу. Сам. Ти залишаєшся за мене. Приглянься до новачків.

— Слухаю, друже четар.

Батальйони гірських стрільців стискали обручем Сняву. Після делятинської операції вони металась по горах у пошуках з'єднання Ковпака. Напавши на слід одного з партизанських полків, не випускали його з оточення, щогодини чимраз більше звужуючи залізне кільце. Врешті

партизанам вдалося потаємно зійти з синявського хребта вниз рагашами, вислизнути з пастки, а на вершині залишилася невелика група. Вона приймала на себе удар і повинна була загинути.

Опришко і Сарабай знали про це. Але не смерть, яка стала очевидною, турбувала командирів, — протриматись до вечора, поки товариші встигнуть вийти на дорогу до Чорного потоку, не дати ворогові зрозуміти їхній маневр — чи зможуть, чи зуміють?

Партизани не вилазили з замуружених окопів і не стріляли. Гітлерівці метушилися глибоко вниз, розповзались вшир, пристрілювались з мінометів. Повільно оперізували весь кряж, не знаючи, що на Синяві залягла невелика партизанська група з обмеженою кількістю боєприпасів.

Порятунок для оточених усе-таки був. Якщо протримуються до вечора і не поляжуть — зможуть відступити скелястим хребтом до неприступного Греготу і там розсіятись, щоб вийти з оточення.

Пополудні ворожі міни почали лягати точно, зрізували низькі ялиці, стригли кущі жерепу. Можна було вже розгледіти обриси гітлерівців біля підніжжя гори. Але Сарабай ще не подавав кулеметникам команди відкривати огонь. Кожен патрон на вагу золота, кожна смерть — за десять смертей, віддати своє життя тільки за найвищу ціну.

Чим ясніше уявлявся можливий кінець усієї операції, тим навальніше вривалась в душу туга, і дивним асонансом до жорстокого свисту осколків звучали раз у раз ніжні слова:

«Я так люблю тебе, Мироне, що без вагання піду всюди за тобою. Якби були інші слова, я сказала б по-своєму... Але не знаю інших слів і тому кажу: я люблю тебе...»

«І я люблю... Моя любов сильніша смерті. Тому я не помру, як не померла ти, коли несла мені своє кохання».

Не загине... Не сміє загинути. Зовсім недалеко, в осінню ясну погоду, може, видно було б те село, до нього ж звідси рукою подати. Два роки виглядають і тужать за ним світло-зелені наївні очі... Може, вже і не наївні, хто зна, яка вона тепер? Чому я не взяв її тоді з собою? Та й добре, що не взяв. Вона могла б уже не жити... Могла б уже не жити... Ні, я не смію загинути!

Думки стелилися на доли, прошивали смертну лаву, мов дим кущі, і шукали свою долю, яку не можна втратити, для якої треба жити самому.

Мирон замріявся, а Опришко докірливо глянув на нього з-під кошлатих брів.

— Тобі добрі сни сняться... Команду подавати пора.

— Ще трохи, Андрію. А в якому напрямі звідси...

— А-а, ти знову про те... Он там, — показав на північ. — Через Буківську полонину.

— Ви підете зі мною?

Андрій глянув униз. Гітлерівці підповзали все ближче. Промовив:

— Піду. Ще мушу подякувати їй за зустріч з тобою.

...Диверсійна група, з якою залишилась Віра, обходила німецьку засідку низом. Віра бачила, як повзуть зелені мундири крізь поріділий смерековий ліс, як спинаються угору до Синяви. Лисувату гору обкrojло військо. Лише вузький хребет, що тягнеться до далекого Греготу, ще вільний.

Грегит висунув з смерекових лісів величезну голову сфінкса і глузливо поглядав на людей, які гинуть біля його підніжжя.

Зовсім недалеко розривалися міни, дзикали осколки і кулі, нагадуючи Вірі перший день війни. Знову йшла вона на зустріч з коханим під звуки смертельної какофонії. Але тепер не було того страху й розгубленості.

Минули вогненні роки. Світ і люди пройшли крізь вогонь. Слабке пустилося блідим димком, нище виповзло потворним кретинням, тупим у своїй жорстокості й підлоті, міцне загартувалося і, витримавши пробу вогнем, виходило в сто крат сильнішим, правдивим у ненависті й любові.

Віра не боялася тієї смерті, що металася зеленим жабуринням під схилами, більше не лякала її думка про те, що може не зустріти Мирона. Відчула, як її дівоче кохання розрослося в широке почуття любові до життя й людей, серед яких, напевно, є і Мирон. Бо мусить бути. Той Мирон, який стане колись не тільки другом, батьком її дітей, а й совістю, стремлінням, змістом нового її життя, що теж пройшло крізь вогонь і наситилося добрим теплом.

Рубчик крадькома глянув на задумане обличчя дівчини, і йому захотілося щось втішне сказати їй.

— Не журися. Якщо в людини є дуже-дуже велике бажання, то воно конче здійсниться.

— Ти добрий, Рубчику, — усміхнулася Віра.

А Ганка, ховаючись за каміння й кущі ялівцю, все

ближче підходила до Синяви, вже бачила людей, які лежали на землі й завмерли в напруженому очікуванні.

Гітлерівські снайпери взяли на приціл жіночу постать, кулі свистіли навколо, частіше доводилось припадати до землі. Зелені мундири нестримно повзли.

Враз обізвалися на горі кулемети, заметушилися німці, зломився обруч і опустився донизу: партизанські кулеметні черги товкли його до денця зеленої бодні.

Захававкали гітлерівські міномети, підбиваючи вгору обіддя, міни лягали одна біля одної, косили траву — кущів уже не було, косили людей. Партизанська група танула. А відступати на Грегіт рано. Ще годинку, до смерку.

Знову наступ, і знов упав обруч під влучним вогнем партизанських кулеметів. Німці змушені припинити прямий наступ. Розтягнулися, щоб зімкнутися на незаінтеному скелястому хребті.

— За мною, на Грегіт! — закричав Опришко.

Не більше двох десятків бійців почули команду і підвелися.

Схопилася з землі Ганка, замахала хустиною.

Один лише кулемет вистрілював останні патрони, та й він замовк. Партизани відступали скелями в глибину гір.

Опришко йшов попереду, важко кульгаючи. Мінний осколок розшматував йому стегно. Невеликий загін замикали Ковбанюк і Сарабай.

Вони помітили жінку, яка махала хустиною. Іван крикнув:

— Сюди, за нами! — І зупинився. — Підожди, Мироне, чуєш? Та це ж з нашого села — Ганка Сторожучка!

Ганка впізнала Івана. Але дивуватися не було часу. Зелені мундири стрімливо бігли з обох боків. Зупинити їх тепер не було кому, не було й чим.

— Іване... Іване, почекайте! Я з Вірою... Вона пішла на Рокиту з Рубчиком... Як її тепер?..

Незнайомий чоловік, що йшов поруч з Іваном, опустил руку з автоматом і здавлено крикнув:

— Де Віра?!

Гітлерівці повзли зеленим жабуринням з обох боків, заливаючи, наче баговиння, Синяву. Знизу вже долинали брязкіт зброї, команди.

— Там, там! — показала Ганка рукою на доли. — З групою пішла... А ви... ви не Мирон Сарабай?

Мирон не відповів. Підніс до уст затиснутий кулак,

немов боявся, що вирветься ридання. Ступив кілька кроків у бік Синяви.

На схилах гуркотіло каміння, гелготали німецькі стрільці.

— Гей, ви! — долинув Опришків голос.— Що там?

Ганка з Іваном поквапились за Андрієм. За ними подався Мирон, зникаючи за стрімкими скелями.

Непрístupний Грегит ховав голову в темну шубу лісів, кутався в непевні сутінки.

За Греготом поранений Опришко і Сарабай прощалися з товаришами. Далі йти не було сили. Андрій втратив багато крові; на ногу ступати більше не міг, спирався на костур. Він знав, що впаде і вже сам не підніметься зараз, аби швидше добратися на Буківську полонину до діда Луки. Опришко не сміє стати тягарем для товаришів. Він не має права тут упасти.

Іван обняв Андрія й Мирона. Ганка закусила тремтлячі губи, щоб не заплакати, дивлячись на зблідле обличчя Опришка, на німий відчай Сарабая. А коли вони зникли разом з крутою стежкою, що бігла крізь зарості повзучої сосни на полонину, чотирнадцять бійців, уцілілих з львівської групи, подалися до Чорного потоку, куди мав прибути їхній партизанський полк.

Йшов Іван поруч з Ганкою. Він уже дізнався від неї про свого брата, знав і про Богдана Шинкарука і пожалів тепер, що сказав терпко Андрієві: «Через вас». Зрозумів: їхня війна, немов ріка повесні,— зносить бруд з землі, але й береги рве.

Мовчали обоє, і думалось їм про різне, та всі думки роїлися навколо одного запитання: «Чи буде жити Опришко?» Боялися вимовити його вголос, щоб не почути того страшного «ні», яке тяжіло сьогодні над Андрієм, над ними.

Чи житиме Опришко? А Віра? Зустрінеться з Мироним коли-небудь? А вони самі? Дійдуть до Чорного потоку чи загинуть в оцьому яру, прорвуться через фронт, повернуться колись до села чи, може, завтра розійдуться так несподівано, як і зустрілись?

Згадалося давнє-давнє. Іванові — Оленка з дивними очима, яких ніде в житті не бачив; а Ганці — Семен, і її вдовине гірке кохання згадалося. У кожного було своє, але нині — їх тільки двоє, вирваних з минулого, два окремих і близьких світи.

Мирон насилу доніс Опришка до колиби діда Луки.

— Молока гарячого, діду, і, може, зілля якогось, ви знаєтесь на цьому. Вмирає чоловік.

Дід Лука заметушився, розірвав штанину на розпухлій Андрієвій нозі.

— Посиніла... Зараження, хлопче. — Він безпорадно розвів руками, та враз щось згадав, кивнув Миронові. — Іди-но сюди. Он поглянь — хатка на кичері. Побіжи, тобі легше. Там баба Юлина живе. Скажи, що я просив мазі з живиці, у неї є... Лиш це хіба може допомогти.

Мирон зібрався йти і раптом зупинився.

— Діду, до вас не заходила позавчора дівчина? Така...

— Ая, ая. Заходила. А ти, може, га?.. — примружився дід.

— Я, діду.

— Жаль... Але не бануй, знайдеш її. Людина — не голка... Ну, біжи, біжи, синашу. Кожна секунда — то життя.

Мирон розглянувся по колибі — Опришко на тапчані бився в гарячці, викрикував: «Убийте гадину, убийте гадину!» — і вибіг прожогом надвір.

До хати баби Юлини далеко. Юлина недочуває. Вона довго не може зрозуміти, чого хоче від неї Мирон. Врешті знайшла на сволюку бляшану коробку, недовірливо глянула на озброєного юнака, подала.

— А ти з чиїх будеш, га?

— Партизан, партизан, бабусю.

Стара похитала головою.

— Ну, йди, йди... А може, молочка вип'єш?

Сарабай вибіг з хатини і одразу почув далекі постріли. Один, потім другий... Щодоуху кинувся до колиби.

...Гаряче мереживо знову лягло на тіло, запекло. Андрій кинувся до стіни, і від цього легкого удару розсипалась колиба, немов хатка з карт, з гори ринула червонохвиля ріка і понесла легенькі балки вниз.

А Опришко стоїть на березі й дивується з багряних вод: кров чи вогонь вирує з гір? Наблизився — пащить вогнем, а колір густокривавий, а на берегах, замість ріні, набої, набої, набої... І думає Опришко: «Є чим стріляти, але хто буде?»

— Хто буде? — питає спокійно Іван і стоїть поруч з ним, стриманий і розумний. — Ти багато чого не вмів бачити. Людей часто не помічав. Або гортав їхнє минуле лїстками анкет і судив: «Цей може бути з нами, а цей ні». Бачиш, Дзядек? Он — обличчя зморщене, як маглівниця. Знаєш його? Віру бачиш? Богдана, хлопчика, па-

м'ятаєш? Відстрашив? А мого брата? Ні-і, з ним тепер один порахунок, але винен ти!

— Знаю, Іванку.

Довго, без кінця довго йде Андрій за незнайомими людьми понад вогненною рікою, а поруч жінка — вся аж зігнулась під вагою зброї. Він глянув і впізнав, це Марія. Зовсім молода й красива, як колись, тільки туга стиснула її уста, вона мовчить і не дивиться на Андрія.

— І ти тут, Маріє?

— А де ж мені бути, як не з людьми?

— Хоч ти не муч мого сумління, Маріє. Я навмисне зла не робив.

— Зло є злом, і ніхто не питає, як ти його вчинив.

— Я ворогам вгризався в горло. Чи, може, жаль тобі Якубського?

— Сина свого жаль. Я Василя й Івана під своїм серцем виносила. Чому лише Іван між нами?

— Винен я, Марійко.

Ідуть і йдуть. І каже Опришко:

— Я завжди любив тебе, Марійко.

— І я тебе, Андрію. Ти чесно жив.

Він хоче обняти Марію, але бачить, як сповнилися страхом її очі.

— Бережись! — скрикнула вона і знесла.

— На р-р-аз — за межу! — б'є його в обличчя Пушкар і страшно регоче роззявленим ротом.

Опришко скочив з тапчана, схопив револьвер. Поранена нога не тримала тіла, він упав на долівку, знепритомнів від болю. Чув ще постріл над головою і більше нічого не чув.

Якубський на застави часто виходив сам. Він не довіряв нікому. А йому треба було знати маршрути партизанів для інформування вищому проводу УПА. Навіщо — про це йому, нижчому чинові, не доповідали, а втім, він знав і сам. Він добре знав, для чого. Не знали цього тільки стрільці, яких муштрували на галявині під Греготом і які з дня на день чекали наказу вступити в бій з німцями.

Цього разу Якубський побачив не партизанську валку, а лише двох чоловіків: один важко налягав на ногу. Підкрався ближче і тихо ахнув з дива. Він упізнав Опришка. Рука сама схопила револьвер, та Ясь опанував себе. Від нього вони тепер не втечуть. Один може не справитись.

Простежив за ними аж до Буківської полонини — самі, більше нікого не видно біля колиби — і щодуху побіг у табір.

Надворі вже добре розвиднілось, коли захеканий Ясь вбіг у Василену землянку.

— Ковбанюк! І ти, вояко,— до Богдана,— а більше нікого не треба, алярм! Німецький патруль висліджує до нас дорогу, бігом!

Схопились, вибігли. Богдан вибачливо зиркнув на Василя і перший побіг за Якубським.

Швидко промайнули через ліс, вибігли на полонину.

— Де ж вони? — переводячи подих, запитав Богдан.

— За мною, за мною, без розмов! — квапив Ясь.

Замість німецького патруля Богдан побачив між двома ялицями людину, що, зігнувшись над ватрою, роздувала полум'я під казаном. Нерішуче зупинився.

Враз сухо тріснув постріл, дід упав на коліна і закрив собою вогнище.

— Ти що зробив? — закричав Богдан і кинувся до Яся.

Якубський миттю підбіг до колиби, розчинив двері, побачив Опришка, який у маренні зіскочив з тапчана. Вистрілів. Але рука підскочила, куля пішла вгору. Богданові пальці зімкнулись довкола Ясевої шиї.

— Що робиш, гадино?

Ясь хотів вирватись і тут же пристрілити гімназистика, але міцні руки рвонули його назад, він упав на спину, вдарившись головою об кам'яний поріг.

Богдан шаленів. Він випустив Якубського, коли той об'як, заюшився кров'ю.

Василь відступав назад, розгублений.

— Чого стоїш? — Богдан спрямував на нього автомат.— Іди, бо вб'ю, поганцю, мерзотнику!

Коли Василя не видно стало за деревами, він повів диким поглядом довколо, жбурнув автомат на груп Якубського, глянув на закривавлені долоні і побіг навмання.

Богдан біг лісовою дорогою, поки вона не вивела його на трав'янисту гору. Звідси в фіолетовій передвечірній даліні побачив крутий хімчинський шлях.

Куди тепер іти?

Юнак упав ниць до землі — в ній лише правда, в людей її немає; земля здригалась від далекого гупання снарядів, а поруч стелилися незаймані трави, холодно блищали краплини роси на стеблах.

У одній з них біля самих очей — а була вона великою, як озеро,— глибоко на дні побачив стару сиву людину. Горе поорало зморшками її широке обличчя, і губи шепотіли:

«Бачиш, синашу, ми знову добрі друзі. Ми однакові з тобою. Вернись до мене, удвох нам буде легше. Ти сам побачив, що нині нема кому вірити на світі, хіба землі. Вона нас породила і заховає. Ходи до мене».

Підвівся і пішов. Через ліси і села, повз обгорілі димарі, самотній і спустошений.

...З тугою вдивлявся Мирон щодня в синяву гір, серед яких порошинкою загубилася його Вірочка. А до Чорного потоку не так далеко, туди не більше двох днів ходи — ось, за Рокитою, тільки піти Миронові не можна. Андрій зрідка приходить до пам'яті, а дід Лука лежить під ялицями, вбитий рукою злочинця.

Збігав час, надія на те, що можна буде ще наздогнати з'єднання Ковпака, згасала з кожним днем. Він не побачить Віри, втратив її, а проходила ж вона поруч.

— Люба моя, смілива моя доле... — шепотів ночами, і чув цей шепіт Андрій. Торкав Мирона за плече.

— Не муч себе, йди... Я вже сам якось.

— Не говоріть дурниць, Андрію. Це я, напевно, кризь сон.

Труп бандита стягнув Сарабай у яр і там закопав. Хто був той, що в безтямній люті розтросив об камінь його голову, не могли вгадати Мирон з Андрієм.

Погасло літо, минула й осінь. Полонина заборощилась снігом, могилка під ялицями сховалася в заметах.

Сарабай тоді сказав Опришкові:

— Ви вже майже здорові, Андрію. Треба нам покидати полонину. Зима, голодно стало. Не прогодує нас більше баба Юліна. Та й сліди видно, а облави ходять по горах.

— Що ти будеш робити, Мироне?

— До Львова доберусь. Там мої друзі. Можливо, буду їм потрібний.

— Не доберешся туди. Пропадеш...

— Тепер уже не страшно й загинути. Свій обов'язок перед людьми виконав.

— Ранувато заспівав ти похоронної. У мене син, і то я... А Віра може й жива.

— Хочеться вірити, та важко. А втім, шукатиму слідів... хоч до могилки... А ви як?

— Я прозимую в горах. Знайду таких, як ми. А навесні — через фронт. Він уже ближче підсунеться, гадаю.

Попрощалися. Мирон підійшов до могилки діда Луки — над нею нависли гриви наметеного снігу — постояв і не оглядаючись подався вниз, залишивши нерозгаданою таємницю Буківської полонини.

Прудкий вітер замітав сліди до ялиць.

XIX

Відкурбело останнім снігом. Леготи злизали з горбів брудні замети, зрунтався лід на Пруті, і попливла весняна крига.

Мадьяри встигли ще пройти по кризі. Укопалися за рікою, посилали навмання снаряди з тупорилих гармат на Коломию, потім швидко знялися, хоч наступу поки що не було, і три дні стояли в Загайпіллі, чекали команди згори.

Люди ховалися по пивницях, хто втікав з дітьми до лісу — фронт пройде через Загайпілля!

Але боїв не було. На третій день військо заметушилося, солдати забирали в людей підводи й коней, потяглися розбитими дорогами вози з боеприпасами. Сільські коні тягли, мадьярські падали, ящики з снарядами залишалися посеред доріг, брели деморалізовані полки валками в гори, до своїх кордонів.

На ранок залишився тільки слід після мадьярів: зграсована кіньми озимина і два згарища на зрубі недалеко Шпаєва. Ніхто не знав, чого згоріли будинки, — по злобі чи для потіхи їх підпалили.

Люди виходили з хат, з криївок і чекали. По селу бродила лиха чутка: більшовики мстять усім, хто не ховався від окупантів або не був у партизанах. Виводять на толоки і розстрілюють біля могил.

Клим Запоточний шкутильгав у село, переконував:

— Брехня, люди! З одної липи два рази лика не деруть. Це не другі совіти, це ті самі, що були в тридцять дев'ятому році!

Кілька днів люди не виходили з села, та врешті провалася завіса непевності — та це ж війні кінець!

І не змовляючись потягнулися спочатку жінки з дітьми, а за ними й чоловіки до Пруту.

Стояла Оленка над весняною каламуттю — Прут розлився по широкому зарінку, обвішуючи верболози пасмами

торішньої мерви; минали дні, ріка втискала ся в своє русло, і чиста як слеза вода пішла попід високі береги. Стояла Оленка кожного дня і дивилася вслід бійцям, що проходили, проїжджали через понтонний міст, тягнулися в гори великим походом.

Їй помахували руками молоді солдати, підморгували з-під важких касок, зупинялись біля неї і брали на руки дівчинку, а Оленка мовчала, і хотілось їй плакати від тієї надії, що зродилася у серці, та сліз не було, бо виплакала їх безсонними ночами.

— Кого ти виглядаєш, молодичко? — спитав її старий солдат і погладив по руському волоссю.— Скажи, ми всіх знаємо.

— Ви будете і там, у Німеччині?

— Авжеж...

— Там мій Семен. Семен Юзюк... Якби зустріли часом, скажіть йому, що ми живі й чекаємо. Скажіть йому, хай швидше повертається додому, бо хата не вкрита, земля не орана і пісня не співається без нього.

— Чекай, молодець, чекай. Ми напевно знайдемо його і повернемося разом.

Молодилися гаї, маїлася земля, летіли хвилини, години, дні, стояла Оленка і виглядала Семена, а з кожної миті, як з бруньки, проколювались китиці надій.

В село прийшли повістки з військкомату. Всі, кого покликали,— годящі. Крім Леська Пушкаревого. Та вже цього разу не плоскоступість врятувала його, і олії цим разом не пив — на правій Леськовій руці, на диво всім, бракувало двох пальців. Він тицяв цурпалками перед очі військовим лікарям: «У січкавні, у січкавні, пане дохтор», — а ровесники його стиха спльовували: «І не боявся, паскудник!»

Через кілька днів виряджали матері синів, а жінки й діти чоловіків і батьків у дорогу, і знову Загайпілья сколихнулося від плачу. Може, це й останній... може й останній, вірили люди.

Проводжав і Шинкарук Богдана. Видовжене, змучене хлопцеве обличчя посвіжіло, і бляклі очі вперше за весь час блиснули живим сяйвом. Дійшли до ріки. Перевізник, який колись перевозив Богдана, відштовхнув чайку од берега і пригнав її на той бік, куди, здавалося колись хлопцеві, не ступить Богдан більше ніколи ногою. Відчував себе

тепер малим хлопчиком, тією дитиною, якою не довелось йому бути, новонародженим, що мусить вчитися наново азів життя. І він ішов у науку.

— А я знайшов свого,— промовив перевізник, беручи в Богдана гроші за провіз.

— Вернувся ваш Лук'ян? — живо запитав хлопець.

— Вернувся, сину... Вернувся... Відпочиває з далекої дороги під вишнею в саду. Там йому краще одному. Тісно, ой як тісно було тридцятьом побратимам в одній хаті спати! А ми позавчора відімкнули ту хату на коломийському окопищі — кожний пізнав свого та й забрав додому. А тепер я собі воджу чайку та все позираю в садок, чи не вийде мій парубічко помогти старому. Та не виходить, не може, сарака, відіспатися...

Старий відштовхнувся дрючком від берега, і попливла чайка навкіс рікою — чорна, як німа розпука.

Богдан проводив її поглядом, а по обличчю самі лились сльози, що їх повинен був виплакати ще в дитинстві. Сльози змивали отупіння з душі, і зрадів батько, побачивши, що врешті плаче його син, що прорвалася в ньому та страшна болячка, яка змучила молоде тіло й душу мовчазними муками сумління.

— Скажи, скажи мені тепер, сину, що ти зробив, що було з тобою, я ж увесь час бачив, як ти страждав... Скажи. бо може і не побачимось більше з тобою, то й не знатиму.

— Я вбивця, батьку... Оцими руками задушив Якубського...

Здригнувся Шинкарук, подався назад від сина, доленою затулив очі. Повернувся Богдан, осуджений у цю мить рідним батьком, і пішов по зарінку, згорбившись, зсутулившись.

— Богдане! — скрикнув Шинкарук і побіг, спотикаючись, за ним. Наздогнав, схопив у обійми, цілував його обличчя і чоло. — Богдане, мій дорогий сину... Прости мені... За все, чого не розумів я, прости. Ти не вбивця, ні! За змію, якій хребет переламаєш, не мучить совість. А ти йдеш тепер змій топтати. Вбивай їх... Скільки сил буде — нищ... За нашу Вірочку, за перевізника, за всіх... усіх...

До Пушкаря знову повернулися безсонні ночі.

А може б, в сотню Чорного, що в лісах тепер ходить, разом з Леськом чкурнути? Е, ні. Ще почекаю.

Все передумав староста, всі гріхи згадав, як перед сповіддю, і заспокоївся: смертельних не було.

Старостував? Хтось же мусив старостувати? В Німеччину люди пішли? З усіх сіл забирали. А такі німців у Загайпільлі не було ні разу. В Хімчині трьох синів одного батька в білий день убили — Михасюк доніс. То тепер ховається, в бандерівці пішов. Колгоспну молотарку забрав? Е-е, молотарку він для Радянської влади зберіг. Якби не Пушкар, всю давно розтягли б по коліщатку. А так завтра завезе у двір Якубського — нате! А Леська в ліс не пустив. Най тепер Якимові та вчителеві за своїх синів шкіра терпне.

Опришка вбивав... Ну, слава богу, Опришка немає.

Могилу насипав... Та-а, могила могилою — купа глини. А щоб добути той проклятий бутель, цілу ніч з Леськом порпалися, мов кроти. І таки знайшли, спалили документ про Пушкареві заслуги перед Україною і попільць розтерли в пальцях.

І хоч смертельних гріхів не мав, з дня на день чекав, що такі прийдуть до нього; тому низько вклонявся кожному бійцеві з гарнізону — на всяк випадок — і за кожну прожиту ніч дякував богам. І за те, що Опришка гітлерівці повісили в Яблунові, що бутель встиг викопати з могили, що молотарку зберіг для Радянської влади, а Лесько в ліс не пішов з Якубським.

Кожного досвітку він ревно молився біля могили, обіцяючи всевишньому, що ніколи не захоче ні багатства, ні влади — лишень жити.

Та одного ранку під час молитви йому явилось страшне видіння: від царини стежкою до толоки йшов, кульгаючи, якийсь високий старий чоловік. Він зупинився на хребті горбатої толоки, зняв шапку, сиві пасма впали на чоло, і вітер розвіяв їх. Чоловік довго стояв мов статуя, а Пушкар дивлявся в різьблений профіль цієї людини і враз відсахнувся назад, задкуючи поза могилу.

Це був Андрій Опришко. Він вклонявся рідному селу, вітався із стоптаною землею, вклонявся людям, змученим лихоліттями, дякував, прощення просив і клявся жити для них. Тієї ночі не стало в селі Пушкаря і Леська.

Одні приходили жити для своєї землі, інші втікали, щоб здохнути на ній.

...На Дідицькому загорілося вогником маленьке щастя.

Клим читав по складах листа від Ганки, а Оленка втирала сльози, голублячи дитячу голівку.

«Кланяюсь вам, вуйку Климе, з далекого світу. І Явдоху вашу цілую сто тисяч разів... А Оленці перекажіть, що навколішках прошу в неї прощення. І ще одне. Кажуть нам командири, що маємо йти аж до самого Берліна і всіх людей з неволі визволимо. Най чекає Семена, повернеться Семен... Ще раз кланяюся вам, вуйку, аж до самої землі і дякую, що на добро мене навели. Кланяється вам і мій чоловік Іван.

Ганка».

Вогник підсліпуватого каганця освітлював обличчя людей і яснішав від їхнього щастя, затанцював від полегшого зітхання, скочив на підвіконня і вибіг на широкий світ шукати побратимів, скликати їх на велике свято.

XX

Бої покотилися від Львова на захід.

Танки ламали брук і асфальт. Місто прокидалося від страшного сну і ще не вірило в своє пробудження.

Підпільники зголошувались у військкомат і в обком партії.

У професорському будинку на Замарстинові — як після погрому. Розкидані й знищені книжки, зірвані із стін картини валяються на підлозі, повно битого скла.

Антін квапно прибирає у вітальні. Вчора з Самбірщини приїхала Марина, прийшла подивитися, чи є куди повертатись Юлі. Нині Юля приїде... Три роки не бачив її. Синові три рочки... Яка вона? А Марина постаріла.

Хтось відчинив надвірні двері, тихо, невпевнено. Ступив у коридор і, почувши, що у хаті люди, рвонувся до кімнати.

Антін чекав у напрузі. Юля... Юлечка!

Схудлий, зарослий чоловік став на порозі. Хто це?

— Мирон! — Антін стиснув його в обіймах. — Ти вернувся...

— Вернувся... — Сарабай розглянувся по кімнаті, якесь нерішуче запитання застигло на губах.

— Ти щось хотів... сказати...

— Ні... — Але губи самі поворухнулись і запитали тихо: — Віра... Пам'ятаєш Вірочку? Не заходила часом?

— Ні...

— То певно... Навіщо й питати?

Довго сидів мовчки за столиком навпроти Антопа. Кривда порушив тяжке мовчання.

— Ти давно у Львові?

Миرون відповів не одразу. Ага... так, недавно. Тобто вчора прибився. А йшов з осені. Шукав сліди з'єднання. Її шукав. Під Надвіроною спіймали гітлерівці. Сидів у станіславській в'язниці. Не пам'ятає навіть, скільки разів водили на розстріл. Звук до холостих пострілів у спину, як до стукалок. Хотіли залякати — мусиш показати дорогу до Ковпака. Не вірили, що партизани вислизнули з Карпат. Потім він погодився. Три рази водив німців у гори. Поки не втік.

— Що тепер робиш, Антоне? Про те, що сталося у вас, я чув. Вчора до Дзядека заходив.

— Казя розстріляли, знаєш? Мене врятував... Так... А що робитиму? Університет відкривається. На мої плечі філологічний факультет звалили. Боюсь, що не потягну...

— Потягнеш. Юля ще в Самборі?

— Нині повинна приїхати.

— Я завтра зайду. Попрощатися.

— Ти у військкомат?

Мирон кивнув головою.

Другого дня надвечір Антін і Юля проводили Мирона на вокзал. Ішли тією вулицею, на якій уперше побачились багато років тому.

Поруч з Мироном — Юля. В неї дивний колір волосся: мов луг опівночі, мов крона клена опівдні чи як тополя в червневому пуху. Але сонце вранці спиває туман з левади, пилюку з клена споліскує дощ надвечірній, вітер звіває сивину з тополь... Тільки та, що посіялась життям, на голову, не може зникнути уже ніколи.

Мирон хоче пригадати обличчя колишньої, юної Юлі. Не може пригадати. Воно злилося з рисами іншої дівчини, яку теж зустрів тут уперше. А іншого обличчя вже не буде.

Військовий ешелон ішов на захід. Мигали будинки, бігли назустріч дерева, наче в атаку.

Мирон стояв біля вікна. Тиха околиця з круглоголовими каштанами і вулиця, на якій двічі зустрів свою долю, зникли у вечірньому серпанку.

«Вірочко... Дорога моя дівчино... Чи відшукаю тебе, чи знайду серед жорстокого плетива людських доль?»

«Та ніч, коли я постукала після далеких доріг у твої двері, а відчинив мені не ти, була чорна й глибока, як небо...

А може, це тільки так здавалося? Ніч цупко трималася за будинки і вежі, важко налягла на землю. Я не спала. Боялася заснути — здавалося, що тій ночі не буде кінця і сон мій буде вічний.

Та враз повіяло молодим вітром, а йому дорогу при світила бліда смужка на обрії. Вітер проник поміж мури вузькими вуличками, відірвав чорний креп ночі від землі, розпанахав його, і голубінь неба залила дахи, подвір'я, заструмувала крізь вікна, затопила сонних людей повинню літнього дня.

Це був мій перший мирний день, і я забула, що зовсім недавно шаліла війна. Тихо підвелася з ліжка, щоб не розбудити Марини, — вона ніжно посміхалась крізь сон, їй, напевно, приснився Казьо, — тихо, щоб не розлучати їх ще хоч годинку, я вийшла навшпиньках з кімнати.

Мені хотілося вийти кудись на видноту, вірила, що побачу тебе і скажу тобі: «Я є».

Я пішла на Високий замок. Росяна материнка заливала медовими пахощами підніжжя гори. Шовкове прядиво ранкового туману обсотало кучеряві зарості, п'ялося до купола і, не доп'явшись, спадало, тулячись до схилів, як весільна сукня молодої після вихрестого танцю. Шовк спадав і пінився по низов'ї, котився чередою білих овець і кутав Замарстинів, припадав свіжим холодком до Брюховицьких лісів. А материнка пахла, і молоді клени теж запахли, напившись сонця і небесної блакиті.

Тоді мені здалося, що не було ніколи ні війни, ні горя. І тебе ще не було — тільки мрія про тебе. А потім бриніла мелодія про останній промінь сонця, яким закінчився мій безжурний дівочий день, а почалося кохання... Та розвіявся туман над передмістям, зникли ілюзії, і я побачила руйні, купи каміння й цегли. Люди працювали з тачками й голіруч, розгризав звалища екскаватор. Мені стало соромно, що стою замріяна, милуюся зеленню і красою ранку, а мої руки дармують. Я збігла вниз і враз зупинилась до краю вражена.

Середнього віку чоловік стояв на колінах серед стоптаного газончика і обполював квіти. Мене здивувало, що в цей час, коли довкола руйни, є в місті людина, яка думає про квіти...

Я згадала мій тост — пам'ятаєш? — і вклякла поруч

нього. Ми повіривали бур'яни, руками розрихлили землю, а коли на ратуші пробила восьма, він підвівся і сказав:
— Бувай здорова, дівчино. На роботу пора.

Щодня відтоді я в думці виголошую тост за те, щоб завжди цвіли квіти на землі. П'ю сонце, небо, книги, працю — за маєво землі.

Що розповісти тобі про себе, коханий?

Була і куховаркою, і бійцем, і медсестрою. Потім побула трохи у батьків. Тепер учуся на другому курсі. Мої друзі вже давно розійшлися додому, а я сиджу в аудиторії і розмовляю з тобою.

Чекаю від тебе вістки. Не обіцяй, що швидко прийдеш, але поклянися, що житимеш. Для мене...

А я щодня виходжу на гору і дивлюсь на землю, що стелиться під небом розлога, мов пісня, на дороги, які біжать до обрію і перетинаються в безмежжі. І виглядаю, виглядаю...»

Віра вийшла з університету. Зупинилась біля фасаду, задивилась, як тліє на осінньому пожарищі ясенове листя в парку. Ступила на тротуар і попливла в гомінкому потоці людей.

З камінного постаменту, відірвавши погляд від розгорнутої книжки, дивився їй услід камінний юнак, благословляючи свою подругу в добру путь.

Не її першу і не останню. Пройдуть повз нього в пліні років мільйони. І благословлятиме він кожного, у кого чорні від праці руки, а серце чисте від добра й любові.

Львів—Коломня,
1962—63 рр.

СЛОВО ПРО АВТОРА

Роман Іванович Іваничук народився 27 травня 1929 року в селі Трач Коломийського району, Івано-Франківської області, в родині вчителя. У Коломиї закінчив середню школу і працював учителем початкової школи. З 1949 по 1952 рік перебував у лавах Радянської Армії. Вийшовши в запас, вступив на філологічний факультет Львівського державного університету, який закінчив у 1957 році. Учителював у Щирецькій середній школі на Львівщині. У 1960 році прийнятий в члени Спілки письменників України. Член КПРС.

Перше оповідання «Скиба землі» було надруковано у студентському альманасі в 1954 році. У творчому доробку Р. Іваничука — збірки оповідань «Прут несе кригу», «Не рубайте ясенів» та роман-трилогія «Край битого шляху».

Редактор *Г. Т. Ткаченко*
Художній редактор *І. Ф. Мансць*
Технічний редактор *Н. А. Тимчишина*
Коректори *З. Я. Можарівська, А. П. Чепурна*

Іваничук Роман Іванович
Знай. Роман.
(На українському мові)

Здано на виробництво 12/V-1964 р. Підписано до друку 8/VI-1964 р.
Формат 84×108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 5,625. Умовн. друк. арк. 9,22.
Обл.-вид. арк. 6,3+4 вкл. Тираж 29.000. БФ 02403. Ціна 51 коп.

Видавництво «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Львівська книжкова друкарня Державного комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі. Львів, Пекарська, 11.

51 коп.

